

**Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік
УНИВЕРСИТЕТІ**

М.Р. БАЛТЫМОВА

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТАРИХИ РОМАНДАР

Дәрістер курсы

*5B020500-филология: қазақ филологиясы, 5B011700-қазақ тілі мен әдебиеті,
5B012100-қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті
мамандықтары бойынша студенттерге арналған*

Алматы, 2015

ӘОЖ 821.512.122.0 (042.4)

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

Б 22

Пікір жазғандар:

Ә.М. МОЛДАХАНОВ,

филология ғылымдарының докторы, профессор

А. ӘЛІБЕКҰЛЫ,

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Балтымова М. Р.

Б 22 Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар. Дәрістер курсы /5В020500-филология: қазақ филологиясы, 5В011700-қазақ тілі мен әдебиеті, 5В012100-қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандықтары бойынша студенттерге арналған. – Алматы, «Отан» баспасы, 2015. – 122 бет.

ISBN 978-601-7388-60-7

Дәрістер курсына тарихи роман, оның зерттелуі, жанры мен поэтикасы, қазақ әдебиетіндегі тарихи романдардың тақырыптық аясы туралы маңызды мәселелер қамтылған.

Бұл әдістемелік еңбекті әдебиет теориясынан, ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихынан дәріс жүргізуде көмекші құрал ретінде пайдалануға болады.

Дәрістер курсы оқытушыларға, студенттерге, көпшілік оқырманға арналады.

ӘОЖ 821.512.122.0 (042.4)

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7388-60-7

© Балтымова М. Р., 2015

© «Отан» баспасы, 2015

АЛҒЫСӨЗ

Қазіргі жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтарымызды сақтай отырып, әлемдік сахнадан көріну мақсатында халқымыздың сан талайлы тағдырының айнасы ретінде тарихи оқиғалардың көркем бейнесін жасау үшін әдебиетте тарихи роман жанрының алатын орны ерекше. Тәуелсіздік кезеңінде тарихты қайта зерделеу проблемасы күн тәртібіне енгізілді. Бұл ретте әдебиетімізде ХХ ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап қарқынды жазылған тарихи романдардың маңызы зор.

Әдебиет – қоғам айнасы, белгілі бір дәуірдің көркем шындығы болғандықтан, оны құрайтын көркем шығармалардың әрқайсысының көтеретін жүгі бар. Тарихсыз халық пен ұлт болмайтыны секілді, әдебиетсіз мәдениет де болмайды. Әдебиеттегі тарихилық мәселесін шешуде сол кезеңдегі қоғамдық құбылыстар, халықтың ауызша тарихы мен ақын-жыраулар мұрасы, нақтылы материалдары, елдік деректері, этникалық ерекшеліктері басты орын алады.

Тарихи тақырып бүгінгі күні де әдебиет пен өнердегі басты мәселелердің бірі болып қалып отыр. Қазіргі әдебиетте халық тарихын кеңінен әлеуметтік-философиялық мазмұндауға ұмтылу бәсеңдемей келеді. Тарихи жанрда ең бастысы тарихи дәуірдің өмір шындығын ашу, өткен заманның адамдарын бейнелеу, сол кезеңдегі уақыт бедерін жаңғырту, тарихтағы саяси, мәдени, моральдық, психологиялық факторлардың ролі мен мәнін ашып көрсету болып табылады.

Қазақ әдебиетінің өзге түркі халықтарының әдебиеттерімен тарихи-рухани байланыстарының нәтижесінде ауыз әдебиеті үлгілерінде типологиялық байланыстар орын алды. Ғасырлар бойы бедерленген рухани-мәдени тәжірибе жазба әдебиетте көрініс тауып, бұл роман секілді ірі эпикалық жанрдың, соның ішінде тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуына негізгі себеп болды. Ретроспективті әдіспен жасалған тарихи оқиғалар суреті хандар, билер, батырлар, ақын-жыраулар мен қарапайым халықтың колоритті бейнелерімен және өткен кезеңдегі адамдардың ойлау жүйесін, ұлттық санасын, рухын қалыптастырған көптеген этнографиялық деатльдармен, салт-дәстүрлермен толықтырылып, әрленді. Сондықтан тарихи шығарманың осындай элементтері мен құрамдас бөліктерін зерттеу ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесіне айналып отыр.

Қазіргі қазақ әдебиетінде халықтың көркем тарихын бейнелеуге құрылған тарихи романдар көбейіп келеді. Бұл үрдісті зерттеуге арналған еңбектер де көп, олардың қатарында Р.Бердібайдың, Ш.Елеукуеновтың, Ж.Дәдебаевтың, Г.Елеукуенованың, Т.Рақымжановтың, Т.Сыдықовтың, М.Хамзиннің, Қ.Алпысбаевтың зерттеулерін атап өтуге болады.

Қазақ әдебиетіндегі өткен тарихтың бейтаныс беттерін бейнелеуге, ұлттық мемлекеттіктің бас бастауында тұрған көрнекті тұлғалар өміріне деген қызығушылық ХХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Бұл жағдайлар әдебиетте тарихи танымды тереңдетуге ұмтылған эпикалық шығармалардың жазылуына түрткі болды. Академик С.С.Қирабаев қазақ әдебиетінің сол

кезеңдегі жағдайына талдау жасай келіп, М.Әуезовтен кейін қазақ әдебиетін әлемдік деңгейге танытуда үлес қосқан прозаиктер шоғырының ішінде І.Есенберлиннің есімін алғашқылардың бірі ретінде көрсетеді.

Қазақ әдебиетіндегі есенберлинтану мәселелері ең алдымен тарихи проза дәстүрімен байланысты. І.Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогиялары қазақ халқының бірнеше ғасырлық тарихын көркем тәсілмен шебер өрнектеген туындылары ретінде құнды. Соның ішінде «Көшпенділер» трилогиясында жазушы қазақ елінің ХҮ-ХІХ ғасырлардағы тәуелсіздік үшін табанды күрестерін бейнелеп, сол жолдағы халықтың басынан өткен қыруар қиындықтарын, ішкі қайшылықтарын, сырт жаулармен шайқаста шынығып қалыптасқан бірлігін, дәстүрін, салт-санасын көрсеткен. Жазушының тарихи романдары – терең тарихи зерттеуге негізделген және мол архив материалдарын жинақтаған, әдебиеттің көркемдік әдіс-тәсілдерін мейлінше кең қолданған түйінді, көрнекті туындылар.

Курсты оқытудың мақсат-міндеттері – әдебиет пен тарихтың байланысын түсіндіре отырып, әдебиеттің қоғам тарихының көркемдік бейнесі екенін ұғындыру; тарихи шығармалардың әдебиет тарихында алатын орнын көрсету; тарихи шығармалардағы тарихи шындық пен көркемдік шындықтың ара қатынасын түсіндіру; тарихи проза дәстүрі туралы мағлұмат беру; тарихи роман генезисін, оның жанрларын, танымдық мазмұнын, көркем-суреттеу құралдары мен сюжеттік-композициялық ерекшеліктері туралы білім беру; тарихи роман шығармашылығының негізгі кезеңдері туралы мағлұмат беру.

І. ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ТАРИХИЛЫҚ ПРОБЛЕМАСЫ

1.1 Көркем әдебиеттегі тарихилық

Жоспары:

- Тарихилық ұғымы
- Әлем әдебиетіндегі тарихилық проблемасы

Қазіргі кезде қоғамдық санада орын алған күрделі өзгерістер, бұрынғы идеологиялық және теориялық стереотиптерден алшақтау, жалпыадамзаттық құндылықтардың артықшылығын айқындау өткеннің классикалық мұраларын қайта қарап, тарихи прозаға деген жаңа дүниетанымдық және эстетикалық көзқарастарды қалыптастырды. Осы кезеңде қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпты қарқынды меңгеру кезеңі басталды. Ұлттық тарихтың шынайы дамуын жарыққа шығаруға ұмтылу қазақ әдебиетіндегі көрнекті тарихи романдардың дүниеге келуіне түрткі болды. Жазушылар уақыт жалғастығын, өз халқының тарихи тағдырын тануға, жеке тұлғаның тарихтағы орнын тануға талпынуда. Тарихи романдарда зерттеушілік бастау бар, авторлар тарихтың өткенін ой елегінен өткізу арқылы өздерінің тарихқа деген көзқарасын көрсетуге ұмтылуда.

Бүгінгі күні тарихи тақырып әдебиет пен өнердегі орталық мәселелердің бірі. Қазіргі әдебиеттегі бұрынғы заман туралы шығармаларда халық тарихын әлеуметтік-философиялық тұрғыдан кең тануға ұмтылыс бар. Тарихи жанрдағы ең бастысы тарихи дәуірдің типтік жақтарын ашу, өткен замандағы адамдардың шынайы бейнесін жасау, тарихтағы саяси, мәдени, моральдық, психологиялық факторлардың ролі мен мәнін көрсету болып табылады.

Тарихты білмей адам білімді болуы мүмкін емес. Қазіргіні өткеніміз арқылы түсініп, саралауға болады. Тарихи роман жазушылар әдетте қысқа уақытқа сыймайтын, бір ұрпақтың ғұмырымен өлшенбейтін қайшылықты жағдайларды суреттейді. Бұл ретте тұтас дәуірді қамтитын қайшылықтар – әртүрлі соғыстар, әлеуметтік катаклизмдер, олардың бұқара халық тағдырына тигізген әсері алғашқы орында тұрады. Романшылар түйінді қайшылықтардың сахнасы ретінде кейіпкердің жеке тұрмысын да көрсетеді. Олар әдеттегі қарапайым тұрмыстың тасасында қарастыра отырып, адам өмірінің әмбебап бастауларын табуға ұмтылады, бұл жерде жазушы тұрмысты суреттеуші ғана емес, соғыс және бейбітшілік, өмір мен өлім, жеке тұлғаның тарихтағы, халық тағдырында алатын орны туралы пайымдаушы философқа айналады. Үлкен жазушы өмірді сүреңсіз тіршіліктің тізбегі деген бір жақты көзқараспен шектелмейді, оның суреткерлік қырағы көзқарасы осы тіршіліктің тереңінде қандай да бір үндестік, тұрмыстың жоғары заңдарына бағыну болатынын анықтауға бағытталады.

Көркем әдебиеттегі тарихи проза дәстүрін талдауда «тарихилық» ұғымының мәнін түсінген жөн. Тарихилық ұғымына «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде»: «әдеби шығарманың тарихи-әлеуметтік ортамен, белгілі бір

халықтың мәдени тарихымен, салт-дәстүрімен ұлттық мінез ойлау мінез ойлау ерекшеліктерімен, аңсар, арманымен тамырлас құбылыс. Осынау «тарихилық» ұғымы суреткер дниетанымы мен шартараптылығына, асқан білімділігіне, яки мынадай таным кезеңдеріне 1) өткенді (ретрогноз), 2) бүгінгіні (презентогноз), 3) болашақты (прогноз) жетік, жан-жақты меңгергеніне тікелей қатысты. Әдебиеттегі тарихилық және зерттеу саласындағы методикалық әдіс ретіндегі тарихилық өмірдегі, ақиқат болмыстағы әр құбылысты тексеру мен бейнелеу, жалпы тарихи процесс бөлшегі, яғни тарихи сабақтастық негізінде қарастырылуға тиіс. Сонымен тарихилық, белгілі бір заманның нақты тарихи жағдайларын, қайталанбас келбеті мен өзіндік қасиеттерін, мән-мағынасын, болмысын, ұлттық тарихи шындығын идеялық танымдық тереңдігін көркемдік тұрғыдан жырлап, тарихтың философиялық көркемдігін шебер жеткізу», - деп анықтама берілген. Яғни тарихи шығарма тереңінде тарихилық принциптері сақталуы тиіс.

Тарихи романдар – халықтың өткен өмірі туралы тарихи деректерді көркем шындыққа айналдырып, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін жасаған жазушының шығармасы. Тарихты дерек түрінде бергенде шындыққа бойлай алмасаңыз, көркем шығармада тарихтың бар шындығы өз бояуымен ашылады.

Демек тарихи роман өз бастауын әдебиет пен тарихтан алады. Тарих пен әдебиет егіз. Олар бірін-бірі толықтырып, тарих сабағын кейінгі ұрпаққа қатар жеткізіп отырады. Тарих деректерге сүйенсе, әдебиет сол тарихи оқиғаларды суреттеп бейнелеп жеткізеді. Әдебиет қоғам айнасы, белгілі бір дәуірдің көркем шындығы болғандықтан, оны құрайтын көркем шығармалардың әрқайсысының көтеретін жүгі бар. Тарихсыз халық, ұлт болмайтыны секілді, әдебиетсіз мәдениет де болмайды. Әдебиетте көрініс беретін тарихилық мәселесі – белгілі бір халықтың ер жету, есею жолдарын көрсетіп, әдебиетінде бейнеленген тарихи тұлғалары – сол қауымның жалпы адамзаттық тарихын тереңірек тани түсуге көмектеседі. Яғни әдебиеттегі тарихилық мәселесін шешуде сол кезеңдегі қоғамдық құбылыстар халықтың ауызша тарихы мен ақын-жыраулар мұрасы, нақтылы материалдар, елдік деректер, этникалық ерекшеліктері басты орын алады. Тарихи романның авторы тарихи деректерге сүйене отырып, ойдан шығарылған өмірді суреттейді, сөйтіп қайта құруға жатпайтын ақтаңдақтарды толықтырып, көркемдейді де тарихи шындықты оқырманға жақын, ұғынықты, әрі нанымды етеді. Осы жерде тарихи романның романтистік шығармалардан айырмашылығы көрінеді. Романтистік шығармалар қиялға берілу, өткен өмірден жоғалған елесті іздеу және сағыну, өткенді бүгінгі күнге қарағанда таза деп есептеуге құрылатын болса, тарихи романдарда ата-бабалардың, ұлттың, елдің тұрмысы мен салт-дәстүрлерін тірнектеп зерттеу мен оны шынайылықпен суреттеу қажеттілігі туындайды. Сол себепті тарихи роман жанрында өткен өмірдің шынайылығын суреттеу екі бағытта – романтистік және реалистік бағыттарда жүзеге асырылады.

Олай болса, тарихи роман жанрының қалыптасуы романтизммен байланысты. «Тарихи романның әкесі» саналатын Вальтер Скоттың шығармашылығы мен романтизм – ажырамас ұғымдар. ХУІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ

ғасырдың басында Еуропада орын алған ірі қозғалыстар, саяси оқиғалар мен қоғамдық өмірдің біртұтастығы халық санасына әсер етті. Тарих әр адамның өміріне әсер ететін нақты күш секілді көрінді. Тарихи оқиғаларға барлығы да куә болғандықтан, қоғамдық санадағы осындай өзгерістер тарихи романның қалыптасуына негіз болды.

Мұндай пікірді тарихи роман жанрын зерттеуші Г.Лукачтың пікірінше тарихи романның Англияда қалыптасуының себебі (тарихи роман жанры ағылшын жазушысы Вальтер Скоттың «Уэверли» (1814), «Пуритандықтар» (1816), «Роб Рой» (1818), «Айвенго» (1820), «Квентин Дорвард» (1823) романдарынан бастау алған деп есептеледі – М.Б.) 1688 жылғы революциядан кейін осы елде дамудың салыстырмалы тұрақтылығына қол жеткізіліп, тарихты жаңадан қабылдап, тану объективті тарихи баяндау арқылы жүзеге асырыла бастады.

Ал қазақ тарихи романын зерттеуші белгілі ғалым Р.Бердібай «тарихи тақырыпты меңгеруге реализм әдісінің кең мүмкіншілік бергенін» айтады. Реализм (лат. *realis* – заттылық, шындық) – әдебиет пен өнердегі кең қанат жайған, өмір құбылыстарын бар қалпында, нақтылық сипат-белгілерін сақтай отырып, жинақтап, тұжырымдап, шыншылдықпен бейнелеуді мақсат ететін көркемдік әдіс. Реализм әдісі суреткерден өмір құбылыстарын, маңызды қоғамдық мәселелерді, күнделікті тұрмыстағы сан алуан жайларды мейлінше кең қамтып, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын терең ашып көрсетуді, қарапайым адамдардың бейнесін сипаттауға жете назар аударуды талап етеді. Егер романтизм әдісі көбінесе сирек кездесетін ерекше жағдайларға көңіл аударса, реализм айналадағы нақтылы өмір құбылыстарын толық көрсету қажеттігін мойындайды. Реалистік принцип жаңа дәуір әдебиеті мен көркем өнерде жаңа сипатқа ие болып, әдебиеттің халықтық демократияшылдық принциптерімен жалғастық тапты. Реализм өмірде болатын, үнемі кездесетін нақтылы жай-жағдайларды, адамның іс-әрекеттерін бейнелеуді басты міндет санайды дегенде, әрине, мұны оған алға ұмтылушылық, алыс арманға, асқақ қиялға бой ұрушылық мүлде жат деп түсіну дұрыс болмайды. Алайда реалистік әдістің негізі өзгешелігі өмірдегі типтік жағдайларды кеңінен қамтып, қай құбылыстың болсын даралық белгілерін де, жинақталған көптеген құбылыстарға ортақ сипаттарын да нанымды суреттеп, нағыз типтік дәрежедегі көркем образдар, бейне – тұлғалар жасау дейміз. Реалистік әдіс – орыс әдебиетінде Пушкин творчествосы арқылы биік дәрежеге көтерілді. Пушкиннің «Евгений Онегин», «Капитан қызы» романдары, көптеген лирикалық өлеңдері осы әдістің орыс әдебиетінде берік орын алуына мүмкіндік туғызды. Реализм әдісі одан әрі И.А.Гончаров, И.С.Тургенев, Л.Толстой, А.П.Чехов шығармаларында кеңінен өріс алды. Қазақ әдебиетінде реализм әдісі Абай поэзиясында жоғары сатыға көтерілді. Абайға жалғас шыққан қазақ әдебиетінің ірі өкілдері Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов т.б. реализм әдісін өркендетіп, дамыта түсті.

Тарихи роман – өткен күндердің шынайы тарихи оқиғаларын көркем суреттеу. Адамзаттың өткен өміріне деген саналы қызығушылығы тарихи

романның тууына себепші болды. Сондықтан көптеген сөз зергерлері тарихи тақырыпқа қалап тартып, өз халқының мәдениетіндегі рухани құндылықтарды зерделеуге және көрнекті қайраткерлерді сомдауға ден қойды. Тарихты зерттеу және оны көркем шығармада бейнелеу мәселесі белгілі шетел жазушылары В.Скоттың, Л.Фейхтвангердің, сондай-ақ бұрынғы кеңес әдебиеті өкілдері А.Чапыгиннің, О.Форштың, Д.Гулианың, М.Хуршиловтың, С.Айнидің, Айбектің, Г.Ибрагимовтың, Н.Рыбактың, Ст.Зорьянның, Б.Кербабаевтың, Е.Гамсахурдианың, Д.Демирчянның, А.Файзидің, Н.Лордкипанидзенің, А.Упиттің, ал қазақ әдебиетінде С.Сейфуллиннің және т.б жазушылардың туындыларында көрініс тапты, бұлар өз әдебиеттеріндегі алғашқы тарихы романдардың авторлары деп саналады.

Тарихи роман өз бойында әдебиет пен тарихты біріктере отырып, факті мен ойдан шығарылған оқиғадан, жоғары мен төменнен, шынайылық пен қиялдан тұрады. Дегенмен тарихи романда тарихқа қарағанда шындықтың үлесі көп, себебі жазушы өзінің көркем шығармасында тарихтағы ақтаңдақтардың орнын толтырады. Кейбір зерттеушілер тарихи романдарды ғылыми прозаға жатқызады, себебі олардың әкірінше тарихи романшы тарихи фактілерді жан-жақты зерттеп, тарих саласында зерттеулер жүргізеді.

Бұл ретте ғұлама ғалым, кемеңгер жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын жазғандағы тәжірибесінен айтылған пікірінде жазушының тарихи тақырыпқа шығарма жазуы, ең алдымен, ғылымдық, зерттеушілік, ұзақ еңбекті қажет ететінін айтады.

Белгілі әдебиет зерттеушісі М.М.Бахтин ретінде тарих пен тарихи қайраткерлердің жеке өмірін біріктіруін тарихи романның ерекшелігі деп санайды: «Тарихи романның орталық және жалғыз тақырыбы көпке дейін соғыс тақырыбы болды. Бұл тарихи тақырып тарихи тұлғалардың өмірі туралы сюжеттермен толықтырылады».

Ал орыс ғалымы Е.И.Клименконың пікірінше романтизм дәуіріндегі фольклорға, өткен өмірдің экзотикасына және орта ғасырларға деген қызығушылық, өткен өмірді ойдан шығарылғандай елестету, сөзсіз жаңа жанрдың қалыптасуына алғышарт болды. Ал тарихи роман жанрының қайнар көздері ХҮІІІ ғасырдағы Еуропа әдебиетіндегі әлеуметтік романдар, эпостар, жылнамалар, тарихи және мифологиялық сюжеттерге құрылған поэмалар, готикалық роман және романтизмнің тарихи формалары болып табылады.

Тарихи роман жанрының дүниеге келгеніне екі жүз жылдан астам уақыт өтті, алғашқы тарихи романдар ХҮІІ ғасырда жазылса да, көрнекті тарихи романдар өз бастауын ХІХ ғасырда романтизм дәуіріндегі ағылшын әдебиетінің өкілі Вальтер Скоттың шығармаларынан алады.

Ал қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанры ХХ ғасырдың басында қалыптасты. Тарихи романның бастауында С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С.Мұқановтың «Ботагөз» романдарымен қатар Б.Майлиннің, І.Жансүгіровтың, Ж.Аймауытовтың, М.Дәулетбаевтың шығармаларын атауға болады. Дегенмен әдебиеттегі қазақ романын зерттеуші Б.Шалабаевтың пікірінше тарихи романның көркем қорытылып, шын мәніндегі өнер туындысы

дәрежесіне жетуі М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан басталады. Осы жерде көңілге қаяу түсіретін бір жәйт, зерттеуші А.Марченко ұлы Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы мен көрнекті жазушы Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясын салыстырып, Әуезов Абайдың өмірін зерттеу арқылы ұлттық кейіпкердің тұрмысын суреттеген, ал Нұрпейісов шынайылықты көркем талдау арқылы жеңіске жетіп отыр деп көрсетеді. Және А.Марченко бұл жеңісті тек таланттың жеңісі ғана емес, романның эпопеяны жеңгені дейді. Бұл ретте келіспейтініміз, эпопеяның тарихи деректерді көркемдеуде шығармашылық мүмкіндіктері мол, ал романның өз мүмкіндіктері бар. Тарихи романдарды зерттеуші Т.Сыдықовтың пікіріне сүйенсек: «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы тарихи жанрдың ең басты мәселесі – тарихи дәуірдегі өмірдің типтік жақтарын дәл қамтып, өткендегі адамдарды шыншылдықпен мүсіндеп, дәуірдің рухын кейіпкерлердің ақыл-ойы мен қызметін көрсетуде тарихилық принцип, реализм мұратынан айнымаған», - дейді.

Яғни қазақ тарихи романдарын зерттеу проблемасына өзек еткен еңбектер ХХ ғасырдың 50-ші жылдарынан бастау алады. Бұл кезеңдегі Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, З.Ахметов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Е.Лизунова, Л.Әуезова, Х.Әдібаев, М.Атымпов, Ш.Елеуқенов, Н.Ғабдуллин еңбектерінде тарихи роман жанрының белгілі бір проблемалары қарастырылды.

Ал тарихи романдарды негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырған және жекелеген шығармаларды талдаған еңбектердің бас бастауында М.Атымповтың «Қазақ романының поэтикасы» (1975) және Р.Бердібайдың «Қазақ тарихи романы» (1979) еңбектерін айтуға болады.

Тарихи роман Еуропада В.Скоттың үндістер туралы шығармаларынан, ал орыс әдебиетінде А.С.Пушкиннің орыс тарихындағы Пугачев қозғалысы дәуірін суреттеген шығармаларынан бастау алады. Ал қазақ әдебиетінде Р.Бердібай тарихи романдарды М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан бастап зерттейді.

Қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптарға қалам тартқан М.Әуезов («Абай жолы»), Ә.Нұрпейісов («Қан мен тер»), Ш.Мұртаза («Жұлдызды көпір», «Тамұқ», «Қыл көпір»), І.Есенберлин («Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар», «Алтын Орда»), Ә.Әлімжанов («Жаушы», «Ұстаздың оралуы», «Махамбеттің жебесі», «Отырардан келген сый»), Ә.Кекілбаев («Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң»), С.Сматаев («Елім-ай»), Х.Әдібаев («Отырардың ойраны»), Б.Жандарбеков («Томирис»), М.Мағауин («Аласапыран»), Д.Досжанов («Жібек жолы»), С.Мұқанов («Аққан жұлдыз»), Д.Әбілев («Ақын арманы», «Арман асуында», «Баянауыл баурайында»), А.Тоқмағамбетов («Жыр күмбезі»), Ә.Әбішев («Найзағай»), С.Жүнісов («Ақан сері»), З.Ақышев («Жаяу Мұса», «Шынардың шыбығы»), Ж.Молдағалиев («Дала қоңырауы»), Қ.Жұмаділов («Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз»), Х.Есенжанов («Ағайынды Жүнісовтер», «Ақжайық», «Көп жыл өткен соң»), Ж.Тұрлыбаев («Райымбек»), Қ.Толыбаев («Әсет»), А.Нұрманов («Құланның ажалы»), Д.Досжан («Жібек жолы», «Абай айнасы»), Ж.Ахмади («Шырғалаң», «Дүрбелең»), Ұ.Доспанбетов («Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы»), Х.Әдібаев («Отырар ойраны»),

Б.Қыдырбекұлы («Алатау»), С.Елубай («Ақ боз үй»), Қ.Мұханбетқалиұлы («Тар кезең») туындылары тілі, стилі, бейнелеу тәсілдері жағынан келгенде ерекше құрылған.

Тарихи проза мазмұнының күрделенуімен бірге оны негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырған және жекелеген шығармаларды талдаған жан-жақты зерттеген ғылыми ізденістер саны өсті. Бұл ретте Л.М.Әуезованың еңбегінде кеңес дәуіріндегі әдебиеттің романдарындағы тарихилық және тарихи романдардың ерекшелігі зерттелген. Ал белгілі ғалым Р.Бердібай өз монографиясында М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан бастап көптеген тарихи романдарды жан-жақты зерттеп, талдаған. Ғалым Ж.Дәдебаев тарихи романдарды қолданылған фактілері мен құжаттарына байланысты деректілігі тұрғысынан қарастырып, көркем бейнені жасау принциптерін зерттейді. Тарихи роман жанрын зерттеушілердің бірі Т.Сыдықов тарихи роман жанрын жаңаша зерттей отырып, оның табиғатын терең аша білген. Қазіргі зерттеушілердің бірі Қ.Алпысбаев қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа жазылған туындыларды көркемдік, кезеңдердің байланысы тұрғысынан қарастырады. Тарихи роман жанрын зерттеушілердің арасында қазақстандық компаративист-ғалым Қ.Оразаева белгілі жазушылар Ю.Тынянов пен М.Әуезовтің тарихи шығармаларының негізінде қазақ және орыс әдебиеттеріндегі тарихи-биографиялық романдарды салыстыра зерттей отырып, салыстырмалы-типологиялық зерттеу әдісін қолданады. Б.К.Майтановтың «Қазақ тарихи-революциялық романдарындағы психологиялық анализ» атты көлемді зерттеуінде кейіпкер тұлғасын, оның характерін ашуда қолданылатын психологизм тәсілі туралы жан-жақты айтылады. Ал А.А.Мәуленовтің «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі» туралы зерттеуінде тарихи шығармаларға тарихи деректерден кейін өзек болатын мифтер, аңыздар мен эпсаналар туралы жан-жақты мәлімет берілген. Зерттеуші С.Қ.Мұхтарованың «Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы» жайындағы зерттеу еңбегінде тарихи шығармалардағы қазақ халқының қайраткерлерінің бейнесі жан-жақты зерттелген. Ал Т.М.Демежановтың, Л.А.Серғазының зерттеулерінде Кенесары Қасымұлының қазақ тарихында алатын орны және оның бейнесін өзек еткен тарихи шығармалар жан-жақты қарастырылады және қазақ тарихи прозасындағы барлық жетістіктер туралы нақты, терең айтылады.

Жалпы тарихи роман өз бастауын әдебиет пен тарихтан алады. Тарихи романның авторы хақиқи тарих деректеріне сүйене отырып, ойдан шығарылған өмірді суреттейді. Егер тарихшы өткен өмірді археологиялық қазбалар, жылнамалар мен деректер бойынша қайта құратын болса, тарихи романның авторы қайта құруға жатпайтын ақтандақтарды толықтырып, көркемдейді. Сөйтіп, тарихи шындықты оқырманға жақын, ұғынықты, әрі нанымды етеді.

Тарихи романдардың кейіпкері ең алдымен тарихтың өзі, ондағы тарихи оқиғалар. Тарихи романшы өз шығармасында өткенге үңіле отырып, оны оқырман үшін бүгінге көшіреді. Тарихи романдардың ғажайыптығы сонда – бұл жерде өткен өмір өзінің сырларын жоғалтпайды. Тарихи романшы өткен

дәуірдің бояуын беру үшін сөз, киім, дәстүр үлгілерінің ерекшелігін сақтап және бұл ретте қазіргі оқырманға түсінікті болуы үшін роман тілінің тым архаизмденуіне жол бермейді. Тарихи романдарда тарихи оқиғалар орнына келтіріліп, тарихшының міндеті орындалады және адамдардың ойлары мен сезімдері қалпына келтірілуі арқылы роман жазу ерекшелігі сақталады. Роман жанрын терең зерттеген ғалым М.М.Бахтин тарих пен тарихи тұлғалардың, қайраткерлердің жеке өмірінің бірігуін тарихи романның ерекшелігі ретінде санайды және ұзақ уақыт бойы таза тарихи сюжеттің орталық және жалғыз тақырыбы соғыс болғанын айтады. Сондықтан да ғалымның пікірінше тарихи романшылар тарихи тұлғалардың жеке өміріне тоқталмай, тарихи шындықты бейнелеуге күш салған.

Біздің ойымызша, тарихи роман жанрындағы тарих пен әдебиеттің өзара байланысына келетін болсақ, бұл өзара сабақтастық пен жалғастық дәстүрінде жүзеге асырылады. Яғни тарихи романды нақты құжаттармен, деректермен жұмыс жасай отырып, оны сол күйінде жеткізіп, тарихи шындықты бұрмаламау мақсатын және роман техникасын, оның көркемдігіне қойылатын талаптарды ұмытпайды.

Мұндай пікірді әзірбайжан ғалымы Я.И.Ахундов өзінің «Азербайджанский советский исторический роман» тақырыбындағы диссертациясында роман, соның ішінде тарихи роман мәселесінің ұдайы әдебиеттанудың күн тәртібінен түспейтіндігін айта келіп: «Тарихи роман тарихы мен поэтикасы мәселелерін жалпы роман проблемасынан бөлек қарастыруға болмайды», - деп қорытынды жасайды.

Демек елдің, халықтың тарихын көркемдеп жазу, санаға рухани мұраларды сіңіру, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін қалыптастыру, тарихымыздағы елеулі жеңістер мен жетістіктерді сипаттау, ақтаңдақтарды анықтау, ата-бабамыздың, абыз аталарымыз бен әзіз аналарымыздың ерлігін, өрлігін бейнелеу арқылы әдебиет тарихпен біте қайнасып, рухани сананың тәрбиешісі болады. Қазіргі жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтар мен халықтық белгілерін сақтай отырып, әлемдік сахнадан көріну мақсатында халқымыздың сан талайлы тағдырының айнасы тарих бедерлерін көркемдеп көрсету «ардың ісі әдебиеттің» де алдында тұрған басты міндеттердің бірегейі болып отыр.

Кеңес дәуіріндегі тарихи романдарға қандай да бір тарихи оқиғаның мәнін айқындап, содан адамзатқа қажетті әлеуметтік-адамгершілік сабақ алуға тырысу тән болды. Бұл кезеңде тақырыптық және идеялық мазмұнына қарап, тарихи романдарды нақты тарихи, тарихи-ғұмырнамалық, әскери-тарихи, тарихи-революциялық деп бөлуге ден қойылды.

Кейінгі орыс тарихи романын зерттеушісі М.Серебрянский бұл жанрдың шешуші белгісі бірнеше кейіпкердің тарихи реалдылығына байланысты десе, 50-80-ші жылдардағы зерттеушілер Р.Д.Мессер, Г.А.Ленобль, В.Д.Оскоцкий, А.И.Пауткин, Л.М.Чмыхов, А.И.Филатовалар тарихи романның басқа да белгілерін көрсетеді, олар: деректілік, оқиғалардың автордан тарихи қашықтығы, оқиғалардың тарихилық дәрежесі, уақыттардың (бейнеленген

уақыт пен автор уақыты) сәйкестігі, көркем қиял дәрежесі, кейіпкер характері (ол көрнекті тұлға ма, әлде көп байқалмайтын тұлға ма), саналы тарихилық, дәуір бояуы. Осы белгілердің сарасына сала отырып, орыс тарихи романының қазіргі заманғы жағдайын анықтауға тырысады.

Ал қазақ әдебиетіндегі өткен тарихтың бейтаныс беттерін бейнелеуге, ұлттық мемлекеттіктің бас бастауында тұрған көрнекті тұлғалар өміріне деген қызығушылық ХХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Бұл жағдайлар әдебиетте тарихи танымды тереңдетуге ұмтылған эпикалық шығармалардың жазылуына түрткі болды.

ХХ ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар мазмұн, форма жағынан жаңа сапаларға ие болды, бұған қоғамдық-саяси және тарихи-әдеби факторлар әсер етті. Сөз бостандығы мен ой бостандығы, бұрын тиым салынып келген тақырыптарға еркіндік берілуі жазушылардың белгілі тарихи фактілер мен тұлғалар өміріне деген көзқарасты дұрыс бейнелеуге мүмкіндік берді. Өз кезегінде тарих сахнасында тұмшаланып қалған бейнелерді жаңғыртуға, халық басынан өткен оқиғаларды шынайы бағалауға мүмкіндік берді. Қазіргі тарихи романдарда терең психологизмді қолдану, ішкі монологтың қызметін күшейтуге ұмтылу және әртүрлі әдіс-тәсілдерді кеңінен пайдалану үрдіске айналды. Осындай жаңашыл сипаттар арқылы жазушылар халық ұлдарының бейнесін шынайы жасауға және тарих суреттерін дұрыс бейнелеуге қадам басты. Бұл ретте ұлттық характерлер шынайы ашылып, оқиғаны бейнелеуде ұлттық дәстүр, рухани мұралар кеңінен қолданылды.

Автор өзінің тарихи романдарында бірнеше қызмет атқарады, ол – тарихшы, этнограф, архивтанушы, құжаттанушы, әдебиетші, публицист, ғалым-филолог. Бұл қасиеттер жазушының тарихи романды көп қырлы етіп кеңейтуге және оның мазмұнын күрделендіруіне мүмкіндік жасады, осыған байланысты тарихи романдардың түрлері де өзгерді.

Көркем шығармадағы шындық пен реалистік мәселелер жөненде ғалым К.Сыздықов: «Көркем шығарманың қай түріне болса да қойлар ең үлкен талап – оның өмірге, шындыққа қатынасы, яғни онда өмір материалдарының іріктеліп, сұрыпталып алыну жолы», - деген пікір айтады.

Кейіпкердің ішкі әлеміне жиі үңілу, күрделі баяндаулар тарихи романдардың танымдық, зерделік белгілерін күшейтті. Сондықтан туындының бойында әртүрлі жанрлардың жинақталуы тарихи романның мазмұны және түрі жағынан ерекше шығарма болуына септігін тигізді.

Тарихи роман жанрының ішіндегі орын алатын жанрлық қозғалыстар оның мазмұнын байытып, формасын түрлендіріп, өткен мен бүгінді сабақтастық байланыста және мыңжылдықтар мен ғасырлар тоғысында өзгеріске түсіп жатқан әлеуметтік-тарихи жағдайлар шегінде суреттеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1 Ахундов Я.И. Азербайджанский советский исторический роман: автореф. ... д-ра филол. наук.:10.01.02. – Баку, 1982

- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі /Құрастырушылыр: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 бет. – 319б.
- 3 Базылова Б.К. Роман М.Мағауина «Аласапыран». Проблемы художественного воплощения исторической действительности и концепции человека автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.02. – Алматы, 1988. – 25 стр.
- 4 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва, 1975. – 502 стр.
- 5 Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – Москва: «Художественная литература», 1986
- 6 Бердібаев Р. Қарымды қаламгер // Ана тілі. – 1993. – 30 қыркүйек
- 7 Бердібай Р. Тарихи роман. – Алматы: «Санат», 1997. – 336 бет
- 8 Добролюбов Н.А. О русском историческом романе // Собрание сочинений: В 9-и т. – Москва: ГИХЛ, 1961. – Т.11. – 530 стр.
- 9 Клименко Е.И. История и теория литературы в сочинениях В.Скотта // Клименко Е.И. Традиции и новаторство в английской литературе. – Ленинград, 1961
- 10 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Т.9. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 998 бет
- 11 Лукач Г. Роман // Литературная энциклопедия. Т.9. – Москва, 1935
- 12 Серікқалиұлы З. Дүниетану даналығы. – Алматы: Білім, 1994. – 224 бет
- 13 Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Стыль. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика): филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 1997. – 46 бет
- 14 Сыздықов К. Мұхтартанудың беймәлім беттері. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 224 бет
- 15 Яндиева М.Д. Становление ингушского романа и советская историческая проза 60-70 годов: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.03. – Москва, 1982. – 22 стр.

1.2 Қазақ әдебиетіндегі тарихилық кезеңдері

Жоспары:

- ХІҮ-ХҮІІ ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихилығы
- ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы жыраулық мұра, ақындық дәстүр және тарих
- ХІХ-ХХ ғасыр басындағы жазба әдебиеттегі тарихилық

Қазақ деген ұлт біреу-ақ, демек, оның тілі мен діні, тарихы мен этнографиясы, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, әдебиеті мен мәдениеті де біреу-ақ. Олай болса, шет елдегі қазақтардың әдеби мұрасы – жалпы қазақ мәдениетінің ажырамас бір бұтағы, сырттан құяр қайнар бұлақтың бірі. Елбасы Н.Назарбаев: «Ұлттың рухани өмірі, оның мәдениетіне байланысты әлі де болса көпшілік қауымға жетпей жатқан тарихи, әдеби асыл мұраларымызды игеру жолында

еңбектену, бұрын мән бермей келген халықтану, шығыстану, түркітану ілімдерін барынша дамытуға көңіл қою, ұлттық мәдени ерекшеліктерімізді сақтау, жинау, зерттеу ісін жетілдіре түсу – бүгінгі маңызды міндеттеріміздің қатарына кіреді», - деген болатын. Бүгінгі күннің кезек күттірмес міндетіне айналған бұл іс оқымысты қауымға да үлкен міндет жүктегені белгілі. Осы ретте академик С.Қирабаев: “Қазақ халқының рухани мұрасы тек бүгінгі Қазақстан жеріндегі ұлт өкілдері еңбектерімен шектелмейді. Тағдырдың тәлкегімен шет елдерге және бұрынғы КСРО көлеміндегі мемлекеттерге ыдырап кеткен қазақтардың әдебиеті мен мәдениеті де біздің ұлттық байлығымыздың бөлінбес бөлігі”, - деп орынды пікір айтады.

Тарихи проза дәстүрінің қалыптасуы әдебиетіміздегі тарихи аңыздармен, тарихи жырлармен, жыраулық мұраларымызбен, ақындық дәстүрмен, жазба әдебиеттегі көркем шығармалармен сабақтасып жатыр.

Фольклортанушы ғалым А.Әбсадықов қазақ әдебиетіндегі тарихи аңыздарды зерттеуге арналған «XV-XVIII ғасырлардағы тарихи аңыздар: мотив пен сюжеттер типологиясы, тұтастану мәселелері» тақырыбындағы диссертациясында «тарихи аңыздардың сюжеттік құрамының негізгі бастау арналары түркі-моңғолдық кезеңнен нәр алады. Бірақ олар қазақ қоғамында орын алған тарихи оқиғаларға байланысты өзгеріске ұшырап, оған сол кезеңде қалыптасқан қоғамдық-тарихи жағдай мен халықтық таным-түсінікке орай түзілген түрлі жамау, қоспалар қосылады. Аңыздар тарихи тұлғалардың атқарған қызметі мен бейнесін фольклорлық тәсілдермен, көркемдік дәстүрмен баяндайды. Аңыздардың басты мақсаты хабар-дерек беру болғанымен, оның мазмұнында тағылым-насихатқа, үгіт-өсиетке құрылған мәнді де маңызды ғибраттар орын алған. Бұл – уақыт пен замана тегеуріні мен көркемдік таным, тәсілдерінің әсерімен үнемі өзгерісте болып отыратын аңыз жанрының басты ерекшеліктерінің бірі», - деп келтіреді.

XV-XVIII ғасырлар – қазақ халқының жеке ұлт болып қалыптасып, мемлекеттілік құрған тарихи дәуірі. «Дәуір» атты көшпелі тарих керуенін әрбір халықтың сол кезеңге сай сана-салты, дүниетанымы, рухани келбеті құрайды. Қазақ хандығы тұсында болған оқиғалар мен тарихи тұлғалар жайындағы аңыздарға халқымыздың төл тарихына қатысты деректер түсіп, олар фольклорлық шығармаларға тән көркемдік дәстүр қалыбымен сақталып жеткен. Аңыздарға әрбір тарихи кезең өз рухын қалдырып, ізін салып отырады. Жеңіс пен жетістіктерге куә болған аңыздық әңгімелерде өршіл, асқақ рух орын алса, ел басына ауыр күн туған сәтте дүниеге келген аңыздарда мұң мен қайғыға оранған сарындар белең алып, азаттылық пен тәуелсіздікті аңсаған мемлекетшілдік мұрат-мақсаттар бейнеленеді.

Қазақ хандығының құрылуы мен қалыптасуы кезеңіндегі тарихи оқиғалар жайындағы аңыздар – көне дәуірден ұрпақтан-ұрпаққа ауысып жеткен көркем рухани мұра. Бұл цикльді аңыздардағы тарихи оқиғалар фольклорлық шығармаларда жиі кездесетін сарындар арқылы баяндалған.

Қазақ хандығының тарихында орын алған оқиғалар мен сол кезеңдерде өмір сүрген тарихи тұлғалар жайындағы аңыздарда шындықты жеткізудің

фольклорлық шығармаға тән ерекшеліктері мен белгілері түрлі деңгейде сақталған. Көне нұсқаларда тарихи шындықтан гөрі танымдық, ғибраттық мазмұн басым. Кейінгі ғасырлардағы аңыздарда шындықтың белгісі айқынырақ.

Қазақ хандығы бірнеше ғасырларға созылған жаугершілік кезенді бастан кешірді. Жауынгершілік заман қазақтың дүниетанымында өз ізін қалдырып, онда жоғары бағаланатын ерлік істер (жеке бас кегін, елдің кегін қайтару), қадір-қасиеттер (сертке адал болу, ержүректік, қайсарлық, өжеттілік) тарихи аңыздардың сюжетіне негіз болады.

Қазақ хан-сұлтандарына қатысты аңыздық сюжеттік желінің бастау көздері түркі-моңғол кезеңінен нәр алып, олар қазақтың төл тарихына қатысты мазмұндармен толықтырылып, өзгертіліп отырады.

Тарихи аңыздарда әлемдік және түркілік фольклорда жиі кездесетін тұрақты мотивтер мен сюжеттер пайдаланылады. Бұлар аңыз қаһарманының бейнесін идеалды кейіпкер ретінде суреттеуге қызмет етеді.

XV-XVIII ғасырлардағы тарихи аңыздарда ғұмырнамалық және бір орталыққа тұтастану құбылысы көрініс алған. Ғұмырнамалық тұтастану тарихи аңыздар кейіпкерінің барлығына тән емес. Ол эпикалық қаһарманға айналған тұлғалар хақындағы аңыздарда біршама жақсы сақталған. Тарихи аңыздарда, әсіресе, XVIII ғасырларда болған тарихи оқиғаларға қатысты аңыздарда бір орталыққа тұтастану құбылысы айқын көрініс алған. XVIII ғасырдың тарихи тұлғалары тұтас дерлік Абылай ханның жанына жиналған.

Тарихи аңыздар мен шежірелік деректердің арасында тығыз мазмұндық байланыс бар. Бұлар – бірін-бірі толықтырып отыратын фольклорлық көркемдік құбылыстың жемісі.

Отаршылдардың түрлі жолдармен жүргізген қысым-қиянаттарына шыдамаған халық әркез азаттық, еркіндік үшін арпалысқа түсіп, атқа қонып отырды. Олардың ішінен ел бостандығы, жер тұтастығы жолында күрескен ерлер шыға бастады. Демежан, Бөке, Зуха, Оспан, Елісхан, Әкбар, Сейіт, Бүркітбай, Сұлубай т.б. батырлар тұлпар жаратып, ту көтерді. Елді бастап, озбырлықтан құтылуға ұмтылды. Бірақ басқаның басымдығына шыдамай елінің ертеңін ойлаған батырлар мақсат-мұраттарына жете алмады. Ұлт-азаттығы жолында мерт болды.

Халқының қамын ойлаған батырлардың ерлік әрекеттері көп көңілінде қалды, ұрпаққа өнеге болды. Сондықтан халық ішінен шыққан ақын-жыршылар батырлардың ерліктері жайында көптеген өлең-жырлар тудырды. Ұлтының азаттығы үшін күрескен ерлерді дәріптейтін мұндай тарихи жырлар ауызша тарап, халықтың рухани қажетін өтеп келеді.

Тарихи жырлардың анықтамасы мен сипаттамасына үңілсек, анықтамалық әдебиеттерге сүйенеміз. Тарихи жырлар – белгілі тарихи оқиғаға байланысты туған эпикалық шығармалар. Тарихи жырларда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедері көркемдік тұрғыдан қорытылып бейнеленеді. Бұл жанрда ру-тайпалық мақсаттар қаға беріс калып, жалпы халықтық мемлекеттік мүдделер басты

сипат алады. Батырлар жырында кездесетін ғайыптан туу, жар іздеу, құда түсу, батырдан туған ізбасар сияқты оқиғалар Тарихи жырларда ұшырамайды. Сондай-ақ, әсіресе көркемдеу құралы (гипербола) Тарихи жырларда мүлде әлсірейді. Бұл жырлардың бәрі – ертеде туғандары да, кейінірек шығарылғандары да анық тарихи оқиғаларға негізделген, ал басты-басты кейіпкерлер-тарихта болған адамдар. Тарихи жырлардың авторлары – көбінесе, сол оқиғаларды көзімен көрген тұстастары. Авторлар көзімен көрген, өздері бастан кешірген оқиғаларды уақытына қарай рет-ретімен баяндайды. М.Әуезовтің пікірінше: "Тарихи жырлардың батырлық эпостан жанрлық айырмашылығы бар. Яғни тарихи жырларда эпостық баяндауға тән объективтік сарынның орнын оқиғаларды тікелей қабылдаған автордың әсері араласқан субъективтік баға басады". Тарихи жырлардың шығу, пайда болу мерзімдері әр халықтың фольклорында әр түрлі. Қазақ ауыз әдебиетінде тарихи жырлар 4 кезеңге бөлінеді. Алғашқы кезеңдегі Тарихи жырлар Алтын Орда, Ноғайлы, Астрахан, Қырым хандықтарына қарсы феодалдық соғыстар (XIV-XV ғғ.) суреттеледі ("Едіге", "Нұрадин", "Орақ-Мамай", "Қарасай-Қази", "Мұсахан", "Телағыс", т.б. жырлар). Жоңғар, қалмақ шапқыншылығына қарсы жорықтарды (XVIII ғ.) қамтитын екінші дәуірде Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Өтеген, Жәнібек батырлар туралы жырлар туды. Үшіншідәуірде ұлт-азаттық, бостандық жолындағы күресті (XIX ғ.) сипаттайтын жырлар шықты: "Исатай-Махамбет", "Бекет батыр", "Досай батыр", "Жанқожа батыр", т.б. Төртінші кезең XX ғ. басындағы төңкеріс жылдарындағы елеулі оқиғалар және 1916 жылғы патша үкіметіне қарсы халық көтерілісі жайындағы жырлармен шектеледі ("Туар ма екен бізге күн", "Еріксіз келдім елімнен", "Зарлы заман кезінде", "Құлақасқа", "Бекболат", "Ұзақ батыр", "Амангелді", т.б.). Қазақ әдебиетіндегі Тарихи жырларды Үмбетей, Мұрат, Тілеміс, Нысанбай, Жанкісі, Шернияз, Жамбыл, Нұрпейіс, Мұрын сияқты ақын-жыраулар шығарған, толықтырып, өндеп қайта жырлаған. Тарихи жырларға алғаш көңіл бөлген Ш.Уәлиханов еді. Ол "Абылай", "Орақ батыр" жырларын жазып алып, зерттеді. Одан кейін 19 ғ-да В.Радлов, Г.Потанин, И.Березин, И.Аничков, XX ғ. басында М.Ж.Көпеев, Ә.Диваев т.б. көрнекті фольклористер Тарихи жырларды жинауда көп еңбек сіңірді. Қазір Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында 400-дей тарихи жырлар бар. Кеңес дәуірінде Тарихи жырларды зерттеуге С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мишанов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, М.Ғабдуллин, Н.С.Смирнова, Б.Кенжебаев, Ф.Бердібаев, Б.Уахатов, Н.Төреұлов, К.Сейдаханов, т.б. ғалымдар зор үлес қосты. Көптеген тарихи жырлар хрестоматияларға, жинақтарға енді, жеке кітап болып басылды.

Қытайдағы қазақтардың ұлт азаттығы үшін күрескен ерлердің көтерілісіне байланысты туған "Демежан батыр", "Зуха батыр", "Үркін-қорқын", "Жақыпберді батыр" қатарлы тарихи жырлардың ерекшеліктерін ашып, жан-жақты зерттеу - фольклортану ғылымының басты проблемаларының бірі.

Қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілдері М.Әуезов, А.Байтұрсынов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, С.Сейфуллин, Е.Ысмайылов,

Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Н.С.Смирнова, З.Ахметов, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, М.Жармұхамедұлы, Т.Қоңыратбай, Ш.Керім, Б.Әзібаева, т.б., орыс ғалымдары В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, В.М.Жирмунский, В.М.Гацак еңбектері және Қытайдағы қазақ фольклорын зерттеген Н.Мыңжани, Б.Кәсей, А.Кірішбаев, З.Сәнік, Ә.Қалиұлы, Т.Қабаев зерттеулері тарихи дерек көздері ретінде Н.Мыңжанидың, А.Татанайұлының, М.Қозыбаевтың, Н.Мұқаметқанұлының, Л.Бадавамовтың, Ж.Сәмитұлының, Су Бейхайдың зерттеу еңбектері тарихи жырларды зерттеуге зор үлес қосты.

Қытайдағы қазақтардың рухани мұрасы жалпы қазақ фольклорынан бастау алады, тамырлас деп қаралып, "...кейінгі туған фольклорында өзіне тән ерекшелік бар. Екі елдің арасына шекара сызығы тартылғаннан кейін сол жақтағы жағдайларға байланысты эпикалық жырлар қайта өңделіп жырланды, жаңа эпикалық жырлар да туа бастады. Атап айтқанда "Манас", "Сабалақ", "Бердіқожа батыр", "Қабанбай батыр", "Жәнібек батыр", "Арқалық батыр", "Әлібек-Бор батыр", "Әтікей-Нұржекей", "Зуха", т.б. батырлық, "Ахмет-Кәшім", "Садық-Салиқа" сияқты лиро-эпостық жырлар болған.

Тарихи жырлардың туып, қалыптасуы турасында академик М.О.Әуезовтың: "Бұл жырлардың бәрі де, ертеде туғандары да, кейінірек шығарылғандары да – анық тарихи оқиғаларға негізделген, ал басты-басты кейіпкерлер – тарихта болған адамдар. Жырлардың авторлары – көбінесе сол оқиғаларды көзімен көрген тұстастары. Авторлар көзімен көрген, өздері бастан кешірген оқиғаларды уақытына қарай сап-сабымен баяндайды" – дейді.

Қытайдағы қазақтар арасында сақталып келген тарихи жырларды екі кезеңге бөліп қарастырамыз, бірінші кезең – Қытай-Ресей шекаралары бөлінбеген кезде Қазақстан мен Қытайдағы қазақтарға ортақ "Қабанбай батыр", "Арқалық батыр" жырлары туған дәуір, яғни сыртқы жауға қарсы күрес негізінде туған жырлар. Ал, екінші кезең – шекара бөлінгеннен кейін Қытайдағы қазақтардың саяси-әлеуметтік жағдайларына байланысты туған жырлар, яғни ішкі жауға қарсы күрес негізінде туған жырлар деп қарастырылды.

Бірінші кезеңдегі жырлардың жиналуы мен зерттелуі екі бағытта қарастырылады. Бұл кезеңдегі тарихи жырларды зерттеушілер Қазақстан ғалымдарымен қатар Қытайдағы қазақ фольклортанушылары болды.

Қытайда тұратын қазақтардың фольклорлық мұраларын жинап, жариялау ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталды. Ғалым Шоқан Уәлихановтың "Қашқарияға саяхат", "Жоңғария очерктері" атты еңбектері алғашқы зерттеу еңбектері болып табылады. Ш.Уәлихановтан кейін Алтай аймағында тұратын қазақтардың фольклорлық мұраларын зерттеуші Г.Н.Потанин жинап, жариялады.

Қазақстанда сыртқы жауға қарсы күрес негізінде туған жырлар араға біраз уақыт салып, Қазан төңкерісінен кейін қайта қолға алынды.

Бұл тұста айта кететін бір жайт, біздің ғылыми зерттеу жұмысымызда екі елдің арасына көп тараған "Қабанбай батыр" жыры мен "Арқалық батыр" жырларының жиналу, жариялану, зерттелуі сөз етілді.

“Арқалық батыр” жыры жөнінде Қ.Қалиасқарұлы, С.Садырбаев, Б.Уахатов, М.Ғұмарова, Т.Сыдықов, З.Сейітжанов сияқты ғалымдар болды. Әйтсе де әр ғалымның өзіндік тұжырымдары бар. Мәселен, Қ.Қалиасқарұлы “Арқалық батыр” жырын батырлар жырының құрамында қараған. Ал, ғалым С.Садырбаев “Фольклор және эстетика” атты еңбегінде “Арқалық батыр” жырын батырлық, ғашықтық, ерлік, таптық тартыс, отбасылық қарым-қатынастар қатар суреттелетін тарихи жырлардың қатарында қараған. Ғалым Б.Уахатов бұл жырды тарихи шындықпен салыстыра қарап, “ХҮІІІ ХІХ ғасырларды ала туған “Арқалық батыр” жырында сол дәуірдегі тарихи-әлеуметтік өзгерістердің шынайы суреттері бар” деген қорытынды жасаған. Тарихи шындыққа жақын келетін Ержан Ахметов нұсқасын көбірек назарда ұстаған. Зерттеуші М.Ғұмарова бұл жырдың жиналуы мен жариялануы, идеялық мазмұны, образдар жүйесі турасында зерттеу мақалаларын жазды. “Арқалық сыртқы жау – қалмақтарға, ішкі жау - Әжіге қарсы күрескен батыр” дейді. Ал, зерттеуші Т.Сыдықов ғалымдар С.Садырбаев пен Б.Уахатовтың зерттеулерін негіз еткен. З.Сейітжанов “Арқалық батыр” жырымен қоса, “Тарихи эпос” атты монографиясында Қытайдағы қазақтардың арасында айтылатын кейіннен туған тарихи жырларды алғаш рет ғылыми айналымға енгізді. Бұл жырлардың қатарында “Арқалық батыр”, “Мырзаш батыр”, “Түкібай-Шолпан”, “Шайқан – Күләш”, “Ахмет-Кәшім”, “Хасен-Жәмилә”, т.б. жырларды қарастырып, түркі-монғол халықтарының эпикалық мұраларымен типологиялық салыстырулар жасаған. Салыстырулардың нәтижесінде “... бұл жырлардағы тарихи оқиғаның негізі айқын, яғни жыр нақты өмірде болған тарихи кейіпкерлердің іс-әрекетін баяндайды, демек, бұл жырлар нақты тарихи-реалды эпос” деген тұжырым жасаған.

Ал, “Қабанбай батыр” жырының жиналуы мен зерттелуіне келгенде ғалым С.Қасқабасов: “... Қабанбай туралы шығармалар батырлық эпосқа толық айналып үлгермеген, бірақ оның поэтикасын бойына сіңірген тарихи жырлар” деп қарайды. Сондай-ақ, Қабанбай дәуірінде шағын өлең, аңыз-әңгіме түрінде айтылып, жырдың кейін пайда болғанын да дәлелді түрде көрсете білген. “Қабанбай батыр” жыры туралы зерттеу жазған ғалымның бірі Болатжан Абылқасымов болды. Зерттеуші “Қабанбай батыр” жырының ХХ ғасырдың бас кездерінен бастап С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, С.Аманжолов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмаилов, Н.Смирнова сияқты ғалымдардың еңбектерінде сөз болғандығынан хабардар ете отырып, Қабанбай батыр жайында айтылатын жыр нұсқаларының жиналуы мен зерттелуі туралы мәліметтер берген. Жырдың қолжазба күйінде сақталған он үш нұсқасының жырлаушылары мен жазып алушылары туралы айта келіп, сол он үш нұсқаны қатар алып салыстырады. Тіпті, сюжеттік желідегі ірірек және мәндірек деген эпизодтарды тарихи фактымен қатар алып қарастыра келіп, “Қабанбай батыр” ХҮІІІ ғасырдағы қазақ тарихының бір сәтін бейнелейді. Әскери қақтығыс пен кейіпкерлердің өмірден алынғандығы дау туғызбайды деген қорытынды жасаған. «Қабанбай батыр» жырын арнайы зерттеу нысаны еткен ғалым А.Ғабдуллина “Қабанбай батыр туралы тарихи жырлар мен аңыздар” деген

ғылыми зерттеу еңбегінде Қабанбай батыр жайындағы барлық аңыздар мен жырларды қатар алып қарап, олардың тарихи шындыққа жанасатын тұстарын салыстырады. Мәселен жырдың тарихилығын біріншіден, ХҮІІІ ғасырда өткен қазақ-қалмақ соғысы; екіншіден, батыр жанындағы Абылай, Бөгенбай, Жәнібек, Дәулетбай, Ақтамберді, Қазыбек би, Бұқар жырау – бәрі де тарихи өмір кешкен Қабанбайдың тұстастары; үшіншіден, шайқастар өткен жер-су мен кісі, ру, ұлт, елді мекеннің аттары дәл өз күйінде сақталғанын жырдың тарихилығы деп таниды.

Демежан, Зуқа, Жақыпберді, Елісқан сынды батырлардың өмірін өзек еткен “Демежан батыр”, “Зуқа батыр”, “Жақыпберді батыр”, “Үркін-қорқын” жырларының тарихи шындыққа жанасымдылығы қарастырылды. Аталған жырлардың бәрі де ұлт азаттығын көксеп, елі үшін басын бәйгеге тіккен асыл ерлер жайында. Бұл жырлардың қай-қайсысын алсақ та, жыр кейіпкерлері тарихи өмір кешкен ерлігімен дараланған қарапайым жандар. Мысалы, “Демежан батыр” жырындағы Демежан – керей, найманның үш мың үйлі жанын билеген, айналасындағыларға өте сыйлы болған жан, әрі мәнжүр-қытай отаршылдарының озбырлығына, ел ішіндегі жемқор, мәнсапқұмар басшылардың кері әрекеттеріне қарсы күрескен өз дәуірінің саяси қайраткері болған. Әке-шешеден ерте айрылып, нағашы жұртында тәлім-тәрбие алған. Жастайынан өжет, қайсар болып өсіп, ел ісіне ерте араласады. Отаршыл үстем тап өкілдері шонжарларының талап еткен ауыр алым-салығына, озбырлығына қарсы күреседі. Осы тұста қазақ пен мәнжүр, сібе, солаң, дағұр шонжарлары арасында бір-бірімен қырғи қабақ жиі болып тұратын. Мал үшін, жер үшін даудамайдың өрбіп тұрған дәуірі еді. Мұның үстіне мәнжүр билеушілерінің қазақ пен қазақтың арасына іріткі салып, бірін-біріне айдап салу тәсілін қолданып отырғанын қазақтар өзара білмей, түсінбей қырқысып жатқан заман болатын. Демежан осы екі қыспақтың екеуін де көрген, әсіресе, мәнжүр билеушілерінің әділетсіз айла-сұмдығына қарсы күрескен халық қаһарманы, ел ардағы. Ел қорғаны бола білген асыл ер әділетсіз басшылардың тарапынан дарға тартылып өлтірілген.

«Зуқа батыр» жырының бас кейіпкері Зуқа қажы да нақтылы өмірде болған адам. Тарихи деректерге сүйенсек, ХХ ғасырдың 20-жылдарының аяқ шеніне келгенде Алтай өңірінің қоғамдық жағдайы тіпті де асқына түсті. 1928 жылы жазда Алтайдың дау иыңы (қосымша қорғаныс елшісі) болып Ви Жыңго дейтін біреу келді. Ол келе сала Алтай халқына қанды шеңгелін салды. Халықты қан қақсатты. Әскери күшпен озбырлық жүргізіп, алман-салықты шектен тыс ауырлатып, елді ерекше қатты күйзелтті. Ви Жыңгоның бұл зұлымдығына шыдамай қарсы күрескендердің бірі – Зуха Сәбитұлы болды. Зуха Сәбитұлы 1866 жылы шығыстағы Қалба тауының етегінде дүниеге келген. Абақ керейдің Ителі руынан шыққан ол - аталарының жолын қуып, діни дәріс алған. Атасы Нұрмұхаммед бүкіл орта жүзге таныс абыз атанған. Өз әкесі Сәбит те абақ керейдің ішінде мешіт-медресе салып, бала оқытқан, «Дамолла» деген атақ алған діни оқымысты адам болған. Солтүстік Шыңжаңның ұланғайыр елінде 40 жылға жуық имамдық жолында ұстаздық еткен. Төрт ұлы -

Зуха, Білжай, Дәкен, Шәкірат әкеден жастай қалып, көзі ашық, көкірегі ояу шешесі татар қызы Бәтиманың тәрбиесінде өседі. Зуха 1903 жылы Меккеге қажылыққа барып, сонда біраз жүріп, 1906 жылы 40 жасында қажылықтан оралады. Қажылықтан кейін 23 жыл өмір сүріп, 1929 жылы басы алынып шейіт болған.

“Жақыпберді батыр” жыры – Қазақстан қазақтарының 1916 жылғы ақ патшаның “Июнь жарлығына” қарсы бас көтергені үшін қудалауға түсіп, лажсыз Қытайға кеткен Жақыпберді атты ердің Қытай жеріне барғандағы көрген қиыншылықтары мен азаптарын бейнелейді. Бұл да тарихи шындық.

Қытай билеушілері қазақтардың арасына арнайы тыңшылар жіберіп, Қазақстаннан қашып барған барлық азаматтарды “ел арасына іріткі салғалы келген арандатушылар” деп, шетінен абақтыға жауып, артынан ату жазасына бұйырады. Жақыпбердіге де “саяси қашқын” деген жала жабылып, сол жазықсыз атылғандардың қатарында кетеді. Ұлт-азаттық көтерілісіне қатысқан батырдың басына қауіп төнеді. Батыр қорқақтықпен қашып келген жоқ. Патша жарлығына қарсы көтеріліс жеңіліс тапты. Патшаның жазалаушы әскерлері көтеріліске қатысқандарды аяусыз жазалап, тұтқындай бастады. Ұзақ, Жәмеңкелерді Қарақол абақтысына қамады. Көп адамдарды қызыл қырғынға ұшыратты. Осындай сәтте Жақыпберді батыр белгісіз елге бел асты.

Олай болса, “Үркін-қорқын” жыры сол 1932-жылдардан басталған Жың Шоурын мен Шың Шисайдың зорлық-зомбылығы мен қырғынынан атамекенін еріксіз тастап шет елдерге босқын болып, бас сауғалап көш түзеген қазақтардың қайғылы күйі мен зарынан мәлімет беретін маңызы зор тарихи туынды. Жырда Қытай өкіметінің қорлықтарына шыдамай, ашық қарсы шығып, ездік өмірден ерлік өлімді артық көрген Елісхан батырдың ел бастап Алтай топырағынан бір жола ауған қаралы да қасіретті көшінің бастан өткерген қиын-қыспақтары нанымды баяндалады, әрі жыр оқиғасын тарихи құжаттар да растайды. Белгілі ғалым Р.Бердібаев: “Түркиядағы қазақтардың алғашқы тобы сонау қырқыншы жылдардың бас кезінде Қытай билеушілерінің қорлығына шыдамай, бірнеше мемлекеттің шекарасын басып өтіп, орасан шығынға ұшырап, Үндістан жерінде тұйыққа тіреліп, “жер ортасы Көктөбе” деп қайда барарын білмей дағдарып қалған елден құралған. Оларға жәрдем қолын созып, көшіріп әкеп қоныс берген, орналастырған, ес жиып, етек жиюға көмектескен Түрік үкіметінің мұндай қамқорлығын ешқашан да естен шығаруға болмайды” - деп ескертеді.

Қытайдағы қазақтардың бір бөлегі қорлық қысымға, озбырлыққа шыдамай, еркіндік, тыныштық көздеп, жаңа мекенді шарқ ұрып іздегенінің қасіретке толы тарихы осы “Үркін-қорқын” жырының негізін құрайды. Жыр қорқыныш, үрейден үрке ауған қайғылы ел өмірінің қатал шындығын шынайы көрсете алғандығымен құнды.

Поэтиканың сан түрлі қыры болатынын айта келіп, “Поэтика - әдебиет пен фольклортану ғылымының аса бір қиын да күрделі саласы. Өйткені кез-келген шығарманың көркемдігі мен оның тіл кестесін, яғни поэтикасын зерттеу сөз өнерінің ішкі қыр-сырына тереңдеп барып тексеруді қажет етеді. Поэтика –

гректің “poietine” – поэтикалық өнер деген сөзінен шыққан” – дейді ғалым Б.Уахатов. Бұдан шығатын қорытынды фольклор поэтикасы дегеніміз сөз өнерінің көркем формаларының: сюжет, композиция, образ, бейнелеу құралдары, тіл кестесі, әуен, ырғақ, өлшем сияқты компоненттерін қамтумен қатар, ауыз әдебиеті шығармаларының жанры мен шындықты бейнелеу принциптері мен методтары да осы ұғымға кіретінін көрдік.

Фольклор шығармаларының әрбір жанрының жанрлық ерекшелігін айтып, пікір білдірген ғалымдар аз емес./Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, С.Қасқабасов, Р.Бердібаев, Е.Тұрсынов, Б.Уахатов, З.Сейтжанов, Т.Сыдықов, Ш.Керім, Б.Рахымов т.б./ Аталған ғалымдар поэтиканы тұтастай алып қарастырмаса да, өз зерттеулерінде фольклор поэтикасының әр қырын қарастырған.

Тарихи жырлардың поэтикасын зерттеуде мынадай үш түрлі шартпен қарастырдық 1) тұтастану, (сюжет пен мотив) және композиция; 2) көркем образ; 3) бейнелеу құралдары.

Фольклорлық шығарма оқиғаларының тұтастануын білу шарт. Бұл дегеніңіз – бүкіл шығармадағы оқиғалардың орындалуы мен орындау барысы. Шығармадағы тұтастану мәселесі С.Қасқабасов, В.Жирмунский, С.Садырбаев қатарлы ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. Академик В.Жирмунский тұтастану орыс былиналарында кездеседі десе, профессорлар С.Қасқабасов пен С.Садырбаев мұндай тұтастану заңдылығы қазақ фольклорында да кездесетінін дәлелдеген.

Академик С.Қасқабасов тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы деп қарап, фольклорлық шығармалардың өзіндік әдіс-тәсілдері, көркемдеу құралдары мен олардың атқаратын қызметі болатынын атап көрсетеді. Өз қаһарманын ерен ерлік иесі етіп көрсету үшін романтикалық дәріптеу мен жинақтауды қолданатынын баса айтады. Ғалым: “Көркем жинақтау - өмірді, қаһарманды фольклорлық түсінікпен дәріптеуге қызмет етеді және тұтастану құбылысын күшейтеді. Өйткені тұтастанудың өзі, түптеп келгенде жинақтаудың бір түрі десе де болады, себебі мұнда да тарихи оқиғалар кейіпкердің өмір жолы мен іс-әрекеттері, оның ұрпағының ғұмыры мен қимыл-ерліктері түгел жинақталып, топталып, біртұтас дүние құрайды”- дейді .

Тарихи жырлардың композициясы, сюжеттік желісі классикалық жырларға ұқсамайды. Басқаша айтқанда, мұнда негізгі оқиғаға мән беріледі. Батырлық жырлар сюжетінің бөлшектері ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған тарихи жырларда өзгеріске ұшырайды. Басқаша айтқанда батырлық жырларда кездесетін (перзентсіз ата-ана, олардың хал жағдайы, кейіпкердің керемет болып туылуы, баланың өте күшті батыр болып ерекше өсуі, батырдың әйел іздеп шығуы, ғашығын (қалыңдығын) іздеп табуы) ғұмырнамалық эпизодтар тарихи жырда айтылмайды, батырлардың жас кезі, мекен жайынан қысқаша мәлімет беретін шағын кіріспе болады. Негізінен ел азаттығы жолындағы іс-әрекеттері айтылады. Ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты туған жырларда ұлан-асыр той да жоқ. Керісінше, басты кейіпкерлер мерт болады.

Оқиға қайғылы аяқталады. Оқиға қалай болса, сюжеттік желі де солай болады. Қалыптасып тұрақтанған сюжет жоқ. Оқиға өмірдің өзінен туындайды.

Батырлар образын ашуда көркемдік бейнелеу құралдарының қызметі зор. Өйткені, “батыр образы – халықтың ең асыл арман-мұратының көркем жинақталуы” Ал, тарихи жырларда батырын асыра мақтау жоқ. Сондай-ақ, тарихи жырлардың мазмұндары өмірде нақты болған оқиғаларға не тура, не жанамалай болса да, байланысып жатады. Сондықтан тарихи жырларда суреттелген оқиғалардың қай дәуірде, қай кездерде болғандығына, тарихи құжаттар мен шежіре айғақтарына сүйеніп, анықтауға болады. Демек, тарихи жырларды белгілі бір оқиғалар жөніндегі халықтың айтқан сөзі, пікірі деп айтуымызға негіз бар. Сол себепті, тарихи жырды - тарихи оқиғалардың дәлме-дәл көрінісі деуге келмейді, әйтсе де, қаһармандық эпостарға қарағанда оқиғалар тарихи шындықтың айналасында өрбиді. Сондықтан тарихи жырларда аз мөлшерде болса да ұлғайтудың болатынын жоққа шығаруға болмайды. Өйткені тарихи жыр классикалық эпостың поэтикасын пайдаланады.

Жыршылар мұнда елдің мұңын айтқанда ұлғайту формасын пайдаланған. Мұндай ұлғайту тәсілін пайдалану арқылы шығарманың көркемдік және идеялық мазмұнын ашып қана қоймай, халық басына түскен нәубетті әсірелей түскен. Белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты туған екі түрлі шығарма болса да, үндестік байқалады.

Жыр қаһармандары қарапайым болғандықтан олардың әйелдері де елден асқан сұлу немесе пері қызы да емес. Сонымен қатар бұл батырларда орасан динамикалық қимылдар жоқ. Өйткені, олардың жаулары да алып күштің адамы емес, қатардағы адамдардан алшақ кетпейді. Яғни, тарихи жырлардың бас кейіпкерлері “типтік” образдағы сипатқа енбеген. Демежан Қобыланды сияқты қырық мың қызылбаспен жалғыз айқасқа келмейді. Қобыланды:

... Жалғыз өзі батырдың,
Жойып кетіп барады.
Қойға тиген қасқырдай
Сойып кетіп барады.
Үш мың атты бір сайға,
Төрт мың атты бір сайға
Аламын деп қайтарда
Қойып кетіп барады.

Тарихи жырлар мен батырлық жырларды салыстыра отырып, сюжеттік, композициялық айырмашылықтарын анықтадық. Батырлық жырлардың кейбірі (“Қырымның қырық батыры” т.б.) тұтастанудың барлық сатысынан өткен, тарихи жырлармен салыстырғанда оқиғасы мен құрылысы ертегіге жақын. Этнографиялық құндылықтардың тарихи жырларда да көп көрініс беретіні байқалады. Ұлттық наным-сенімдер мен дүниетанымы, әдет-ғұрпы мен тұрмыс-тіршілігі өмірлік шындық деңгейінде көрініс тапқан. Жыр оқиғасы тарихи шындықпен орайлас бейнеленген. Жырлардағы көркемдік бейнелеу құралдарында дәстүр сабақтастығы байқалады, ақын-жыршылар ертеден келе жатқан эпикалық жырлардың бейнелеу құралдарын пайдаланған. Батырлық

жырларда қолданылатын ұлғайтулар біз сөз еткен жырларда кездеспейді десе де болады, дегенмен аз ұшырасады. Өйткені мұнда кейіпкерлер қиял-ғажайып түрде дүниеге келмеген қарапайым адамдар болып табылады. Бұл жырларда қиялдың орнын тарихи шындық басқанын әрі қаһармандар да, оның жаулары да алып күш иесі емес. Кейіпкерлердің қарапайым қатардағы адамдардан алшақ кетпейтінін, көркемдеуіш құралдардың ішінде ұлғайту-әсірелеудің мөлшері аз болады.

Батырлар жыры – халықтың өткен өмірінің жанды көрінісі. Оның күші – халық мүддесін қорғайтын рухында, қоғамның ілгері басуына қажет қасиеттерді адам санасына, жүрегіне сіңіре білуінде. Сондықтан да батырлар жырының әлеуметтік, мәдени, тәрбиелік маңызы орасан күшті» екенін дәлелдей түседі.

Жыраулық поэзия – ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақтың халық поэзиясы. Біздің дәуірімізге, негізінен, ауызша жетті. ХҮ ғ-дың орта шенінен бастап қазақ халқының төл мәдениеті өркен жая бастады. Көне, ортақ арнадан бөлініп, қазақ халқының дербес әдебиеті қалыптасты. Жыраулық поэзия қазіргі Қазақстан жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде кемелденді. Қоғам, дін, этика, адамгершілік, қарыз бен парыз, ерлік пен ездік, байлық пен кедейлік, о дүние мен бұ дүние жайлы сан-салалы ойлар тоғысқан философиялық туындылар Жыраулық поэзияның терең дүниетанымдық сипатын аңғартады. Жыраулық поэзияның алғашқы өкілдері, бүкіл Дешті Қыпшаққа даңқы жеткен Қодан Тайшы, Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған жыраулар жаңа әдебиеттің ізашарлары ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар деп те саналады. Асан қайғы туралы аңыздар ноғай, қырғыз, қарақалпақ халықтарында да сақталған. Асан Қайғы – көптеген нақыл сөздердің, филос. толғаулардың авторы. Ол өз өлең, толғауларында мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды. Сахара эпосын тудырушылардың бірі, ірі эпик ақын, ерлік жырларын шығарушы жорық жырауы әрі нәзік лирик болған Қазтуғанның (ХҮ ғ.) біздің дәуірімізге жеткен жырлары табиғат аясындағы көшпендінің болмыс, тіршілік, өзін қоршаған орта туралы түсінігін бейнелейді. Қазтуғанның ұлттық бояуы қанық, афоризмдерге, көркем түстерге бай толғаулары туған әдебиетіміздің таңдаулы үлгілері қатарына жатады. Жыраулық поэзияның дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалкиіз шығармалары айрықша әсер етті. Жорық жыршысы болған Доспамбет жырау (ХҮІ ғасыр) шығармаларынан ортағасырлық жауынгер көшпендінің ер тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді. Доспамбет толғаулары ХІХ ғасырдың 80-жылдарынан бастап баспа бетін көре бастады. Жыраулық поэзияның ең көрнекті өкілі – Шалкиіз жырау Тіленшіұлы (1465-1560). Шалкиіздің толғаулары ең алғаш 1875 ж. хатқа түсіп, баспа ретінде жарияланыпты. Жырау мұралары ерте жиалуына байланысты бүгінгі күндерге бірсыдырғы толық жетті. Жиёмбет жырау (ХҮІІ ғ.) мен Марғасқа жыраудың (ХҮІІ ғ.)

өмір жолы Есім хан тұсындағы тарихи оқиғаларға тікелей қатысты. Жорық жыршысы Марғасқа жырау Есім ханның бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құру туралы идеяларының ұраншысы танса, Жиёмбет жырау ханға қарсы араздығын бүкпесіз, бұлтармасыз жеткізді. Жиёмбет жыраудың алғашқы толғаулары 1908 ж. «Жақсы үгіт» кітабында жарияланса, Марғасқа жыраулары кеңес заманында зерттеліп, баспа бетін көрді. ХҮІІІ ғасырда Жыраулық поэзия тақырыптық жағынан кеңейіп, идеялық – көркемдік жағынан байи түсті. Жоңғар шапқыншылығы және «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары, қырғын соғыстар мен жеңісті жорықтар, саяси және қоғамдық өмірдегі өзгерістер – ел өміріндегі елеулі оқиғалардың барлығы да жыраулар шығармашылығында өзінің көркемдік шешімін тапты. Жоңғар басқыншылығына қарсы күрес сарыны, әсіріес, Ақтамберді жырау (1675 -1768) шығармаларынан айқын көрінеді. Оның шығармашылығындағы отаншылдық, патриоттық сарындар 18 ғасырдағы қазақ поэзиясының бет-бейнесі, бағыт-бағдарын айқын танытады. Осы кезеңде өмір сүрген Үмбетей жырау (1706-1778) мұрасындағы жетекшілік тақырып – сырт жауларға қарсы күресте көзге түскен, ел қорғаны болған батырларды мадақтау. ХҮІІІ ғасырдағы Жыраулық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі – Тәтіқара жырау. Ол көне заман батырлары, олардың ел қорғаудағы ерліктері туралы, отаншылдық идеяны насихаттайтын жорық жырларын туғызған. Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара шығармалары кейінгі жылдары ел аузынан жазып алынып, бірнеше жинақтаарға енді. 18 ғ-дағы қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі – Бұқар жырау (1668-1781). Ол жырау ғана емес, қабырғалы би болған. Ол қоғам өміріне белсене араласып, ісімен де, жырымен де Абылайхан саясатын мейлінше қолдайды. Бұқар жырау шығармалары ғақлия толғаныстар, нақыл афаризмдер түрінде келеді. Оның туындыларының өлең өлшемі өте күрделі. Бұқар жырау шығармалары ең алғаш «Таң» журналында (1925) жарияланғанымен, ғылыми түрде жүйеленіп зерттелуі ХХ ғасырдың 60-жылдарына тиесілі. ХҮІІІ ғасырдағы қазақ поэзиясының танымал өкілдері – Көтеш (1745 - 1819). Көтеш шығармаларындағы негігі сарын – кедейлік тақсіретін жыр ету, тағдырдың әділетсіздігіне наразылық. Ал, шал ақынның біздің заманымызға жеткен мұрасы тақырып жағынан алғанда біршама бай. Бұлар - дін, этика, мораль, мәселелері, байлық пен кедейлік жайлы филос.-дидактикалық үлгідегі туындылар, тұрмыстық өлеңдер мен арнаулы жырлар. Екі ақын шығарм-ғынан да әлеум.әуен айқын сезіледі. Жыраулық поэзия деген ортақ тақырыпқа біріктірілген – ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы көне дәстүрді қайта түзелетіп, жаңа тақырып, соны мазмұнмен дамытты. Осы тұста өмір сүрген және әдеби мұралары бүгінгі күндерге там-тұмдап болса да жеткен жыраулар шығарм-ғы сол заманның тұтас бір шежіресін құрастырады. Олар да ел өміріндегі елеулі оқиғалар, қоғамның ащы шындығы, халықтың әдет-ғұрып, салт-санасы бейнелі тілмен келісті көрініс тапқан. Бұл кезеңде төл әдебиетіміздегі ұлттық дәстүр дамып, халық поэзиясы сапалы жаңа биіктерге көтерілді.

Қазақ жазба әдебиетінің қазіргі заманғы эпикалық түрлерінің (поэма, роман) тарихилықпен жазылуына эпикалық шығармалардың көркемдік негізі үлгі болғандығы ақиқат. Осы арада белгілі әдебиеттанушы-ғалым Н. Келімбетовтің сақ, ғұн дәуірі тарихи дастандарының поэтикасы хақындағы пікірі эпикалық жанр шығармалары табиғатының қалыптасу, даму эволюциясын түсінуге бағдарлайды: «Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырларының шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі-өнеге, модель-форма болды». Бұл – қазақ әдебиетіндегі кейінгі көп жанрлы жазбаша дәстүрдің дамуына негіз болған үрдіс үлгісі.

Қазақ әдебиеті тарихының байырғы сақ, ғұн дәуірлеріндегі эпикалық шығармаларының құрылысында халықтың қанатты сөздерінің, мақал-мәтелдерінің, тұрмыс-салт өлеңдерінің, шешендік толғаныстарының – бәрінің тұтаса құралуы қалыптасқан көркемдік үрдіс тағылымын дамытты. Жазбаша әдебиет кемелдене дами келе көрнекті романдардағы кейіпкерлерді даралау, мінездеу, оқиғалардың деректілік шындығы мен ойдан қосу тұтастығын үйлестіру – бәрі де тарихилықтың негізділік заңдылығы жүйесін құрады.

Қазақ сөз өнері тарихындағы «Көне түркі әдебиеті» (VI-IX ғ.ғ.) кезеңіндегі «Орхон-Енисей жазба ескерткіштері», «Қорқыт ата кітабы», «Оғызнама» мұраларында түркі тайпаларының өмір сүрген дәуірлері шындығы, тарихи тұлғалардың қызметі, адамдар өмір сүрген географиялық кеңістік, әлеуметтік орта тағылымы қамтылған. Ал, «Ислам дәуіріндегі әдебиет» (X-XII ғ.ғ.) кезеңіндегі мұраларда да халықтың сол шығармаларда сөз болған тұлғаларының, әлеуметтік ортасының шындығы тарихилық заңдылығы аясында қамтылған. Көрнекті әдебиеттанушы-ғалым А. Егеубай аталған ежелгі әдеби мұралардағы кейіпкерлердің, жеке адамдар тұлғаларының тарихи негізділікпен жазылғанын айтады, олардың тарих, философия, этнология зерттеулері үшін нұсқалы материалдар, тарихи бағалы деректер беретін рухани арқау екендігіне, философиялық, әлеуметтанушылық, әдеби-әдептілік, т.б. мәселе-лерді қамтитын күрделі танымдық тағылымына ғылыми байыптаулар жасайды. Зерттеуші ежелгі және ортағасырлық мұралардағы әдеби әдеп жүйелерін саралап көрсетеді (1. Жан сымбаты, 2. Кісілік сымбаты, 3. Азаматтық сымбаты) де, олардың тарихилыққа қатысты поэтикалық ерекшеліктерін ғылыми-теориялық тұрғыда тұжырымдаған: «Тарихи шындық пен көркем шындық арасындағы күрделі метаморфоза да тарихилық негізде, тарихи кезеңдер аясында ұғынықтырақ, қызғылықты көрінеді. ... ежелгі мұраларда тарихи тұлғалар мен тарихи құбылыстарда ойдан қосу, әсірелеу аз байқалады. Байқалмайды деген де шындыққа үйлеседі. Тарихи адамдар, тарихи оқиғалар бәз күйінде сипатталады. Тарихи шындық қана емес, поэтикалық басқа да ең бір көркемдік таным сарабынан өткен нышандарының өзі де тіршілік, тұрмыс көріністерінен қаз-қалпында көшіріліп алынған. Кейінгі кезең мұраларында көркемдік шындық рухы үстем түсе бастаған. Көркемдік шындық, көркемдік шарттылық көрініс берген тұстарда эпикалық тыныс қиялы, қиял-ғажайып

ертегілері сынды көркемдік кеңістіктер туындады». Өнер туындыларына арқау болатын өмір шындығы болмысын елестету үшін Әбу Нәсір әл-Фарабидің «Мәселелер мәні» философиялық еңбегіндегі пікіріне назар аударуға болады: «Қозғалыс пен тыныштықтың басталуы, ол сыртқы қысым немесе өмір, болмаса, табиғат деп аталады. Қозғалыстың кей түрлері еріксіз болады, мұндайда олардың басталуын өсімдік жаны дейді немесе ерікті болуы ықтимал... Уақыт осы қозғалыспен байланысты. Уақыттың шегі сәт деп аталады. Қозғалыста уақыттың басы да, аяғы да болуы мүмкін емес. Осылайша, бір жағынан, қозғалатын әлдене болуы тиіс, екінші жағынан, қозғаушы болуы керек». Демек, өмір шындығы – қозғалыс пен тыныштықтың өзара сабақтас құбылыстарынан құралатын тіршілік келбеті. Көркем шығармалардағы өмір шындығы дамылсыз сапырылысқан үндес әрі қарама-қайшылықты қозғалыстар жүйесін бейнелейді. Ал, тыныштық ұғымының өзі де өмір шындығы қозғалыстарының аясында айқындалады. Тарихи кезеңдердегі оқиғалардың өрістеуі мен белгілі бір нәтижелер арқылы аяқталуы да қозғалыс пен тыныштық сабақтастығы тағылымын аңғартады.

Қазақ әдебиетіндегі шежірелік шығармалар тарихи деректерді баяндау мен көркем әдебиет бейнелеулері тұтасуы жолын қалыптастырған мұралар болып саналады. Авторларының көзімен көрген оқиғаларын көркемдік талғаммен сұрыптап, іріктеп жазуы арқылы уақыт шындығын жазбаша жүйелеудегі қаламгерлік мәдениет үрдісіне де негіз қаланды. Шежірелік туындылардың құрылысындағы елдің, ондағы көрнекті оқиғалардың қамтылуында туынды авторларының мемлекет қайраткері тұғырындағы тұлғалық танымалдығы да елеулі болды. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шындықпен кең көлемді көркем туындылар жазу үрдісінде шежірелік шығармалар авторларының қайраткерлік, қаламгерлік орындары да сөз өнері тарихындағы маңыздылығымен ерекшеленеді.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі жаңа жазба реалистік әдебиет шығармалары да көркем әдебиетіміздегі тарихилықты жаңаша қалыптастыруда маңызды орын алды. Хакім Абайдың эпикалық дастандарында, қара сөздерінде өмір шындығы деректері, тарихи тұлғалар тағылымының көркем шындықпен өрнектелуі әдеби сипатпен өрнектелді. Шоқан Уәлихановтың ғылыми-этнографиялық очерктері әдеби-тарихи сипатымен ұлттық және жалпыадамзаттық рухани мұралар қатарына қосылды. Шоқан шығармалары ғылыми жазбаларды әдеби-тарихи ерекшеліктер тұтастығымен жазудың әлемдік классикалық дәстүріне сәйкес қазақ топырағында дамытудың іргетасын қалады. Ал, Ы.Алтынсариннің әңгімелері – қазақ әдебиетіндегі жазбаша прозалық шығарма жазу үрдісі жолындағы жаңа жазба реалистік әдебиет үлгілері болып саналады. Профессор Х.Сүйіншәлиев қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріндегі Әбу Нәсір әл-Фарабидың, Захир ад-дин Бабырдың, Мұхаммед Хайдар Дулатидың, Қадырғали Қосымұлы Жалайырдың еңбектерін, хан-сұлтандардың, елшілердің жазысқан хаттарын, шешен-билер сөздерін де прозалық шығармалардың алғашқы үлгілері қатарында қарастыруды ұсынады. Зерттеуші қазақ прозасының әуелгі бастау кезеңіндегі мұраларын айта отырып, Шоқан, Ыбырай, Абай өмір сүрген

ғасырдағы осы дәстүрлі дамудың жалғастығына баға берген. «Түркістан уалаяты» (1870), «Дала уалаяты» газеттері мен «Айқап» журналының беттерінде жарияланған мұралардың, шығармалардың, қазақ әдебиеті жанрларының, оның ішінде прозалық шығармалардың мол жазыла бастауына себеп болғанын бағалайды.

Академик З.Қабдолов былай дейді: «Кең көлемді ... эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар шындықтың жекелеген эпизодтарын суреттеумен тынбайды, әдеби шығармаларға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жинақтайды. Адам мен қоғам өмірінің қандай ақиқаты болсын, мұнда бүкіл тамыр тереңімен, қопарыла көрсетіледі де, оқырманның көз алдында өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүниесі пайда болады».

Қазіргі қазақ романдарының біразы ХХ ғ. 90-жылдары мен ХХІ ғ. басында жарыққа шықты. Тарихының жаңа кезеңіне көшкен, байырғы жолы бұған дейінгі талай мыңжылдықтардан басталған, қалыптасқан мемлекетіміздің, қазақ ұлтының көркем әдебиеттегі бейнеленуі сөз арқауындағы дәстүрлі шығар-машылық үрдіс аясында қарастырылады. Эпикалық шығармашылық үрдіс әдебиетіміздің Қазақ хандығы (ХV-ХVІІІ ғғ.) және ХІХ ғасырлар кезеңдеріндегі авторлы шежірелік шығармалар Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресі», Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі», т.б. қисса-дастандар, тарихи жырлар жанрлары арқылы да жалғасты. Қазақ романистикасының қалыптасу, даму тарихында ХХ ғасырдың бас кезіндегі эпикалық шығармалар айрықша орын алады.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романының сюжеттік-композициялық желісінде ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ ауылдарына ортақ өмір шындығының оқиғалары арқау етіп алынған. Көлемді прозалық шығарманың мазмұны мен пішіні жүйесінде классикалық әдеби шығармаларға тән әртүрлі көркемдік әдістер тұтастығымен жазылғандығы байқалады. Романның идеялық-композициялық желісін кұрайтын мынадай мәселелер айқын қамтылған: біріншісі – ХХ ғасырдың алғашқы онжылдығы шамасындағы қазақ ауылының көшпелі тұрмыс жағдайының (қыстау мен жайлау арасындағы көшу-қону, малды жаю, т.б.) көріністері; екіншісі – қазақтың ұлттық-этнографиялық, ата-бабалық салт-дәстүрінің негізгі оқиға нысаны болғандығы. Басты кейіпкерлер Әділдің әкесі Жақсыбай мен Марияның әкесі Бақтыбайдың әуелі құда болып келіскені сюжеттік байланыс ретінде көрінеді. Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы Шыңғыстауды кейіптеу тәсілі сипатымен бейнелеген жерлері қазіргі қазақ романдарына көркемдік негіз болғаны айқын байқалады. Мысалы, «Әділ–Мария» романында басты кейіпкерлердің түнгі табиғат аясындағы қауышу сәтін лирикалық-психологиялық бейнелеудің лирикалық және кейіптеулік тұтастықпен өрілген көркемдік-әсерлілік сипаты айқын: «Міне, осы іңірде туған толық Ай дәл Марияның қысылып ұялғанындай қып-қызыл болып туса да, көтеріле келе бозарып, жоғарылағанда, әбден бойы үйренгендей маңқиып, жер жүзіне сүттей тұнық сәулесін түсіріп, Айдың

бетіндегі кісі пішінді қожыры қырындай қарап, «Әділ мен Марияның алғашқы қосылғанын көрмейінші!» – деген сияқтанды-ау! Сонда, кәрі Шыңғыстау, сен алыстан мұнарлатып, басыңды күнбатысқа беріп, көлденең сұлап: «Әділ мен Мария былай жатсашы!» – дегендей бөктердің аласа адырын бауырына қысып, төстегі елге жантая қарап жатпап па едің?».

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы ұлттық-этнографиялық ерекшелік-тердің суреттелуі де эпикалық шығармадағы тарихилық шынайылығын аңғартады. Профессор Б.Майтановтың «Әділ–Мария» романына байланысты айтқан пікірі де осы шығарманың ұлттық және әлемдік әдеби үдеріс сабақтастығына негізделген жаңашылдығын дәйектейді: «Көркемдік баяндау құрылымы жағынан «Әділ–Марияның» екі түрлі өзгешелігі айдай анық. Бірі – композициялық жүйедегі пейзаж қызметінің ауқымы, екінші – диалог формасын пьеса үлгісіндей алу». Жинақтап айтқанда, Шәкәрімнің «Әділ–Мариясы» мен қазіргі қазақ романдары поэтикасындағы сабақтастық ұлттық әдебиетіміздің көркемдік үрдістері жетістіктерін дәлелдейді.

Қазақ тарихының бұрын жан-жақты қамтылмаған жақтарын кеңейте, тереңдете жазуда қаламгерлер сөз арқауындағы бірнеше ғылымдар салаларының тұтасуы жағдайында еңбек етуде. Ұлттық тарихтың көрнекті тұлғаларын, олар өмір сүрген қоғамдық-әлеуметтік ортаның қайшылықты, тартысты күрделі болмысын шығармашылық психологиясы көрігіне салып оқырмандарға ұсыну жауапты іс. Бұл орайда, әдебиеттанушы-ғалым А.Ісімақованың пікіріне назар аударамыз: «Шығармашылық психологиясы (психология творчества) – суреткердің өмірді танудағы, мәдени қазынаны жасаушы ретіндегі жеке психологиясы, жаңа бір туындының қиялда туғанынан бастап, оның аяқталуына дейінгі динамика, яғни көркем шығарма жасаудағы жалпы және жекелеген заңдылық процесі». Демек, өмір шындығын тарихи шындық поэтикасы аясында бейнелеуде қаламгердің шығармашылық психологиясы ең негізгі шешуші қызметті атқарады. Қазіргі қазақ романы - ұлттық сөз өнері тарихындағы алдыңғы толқын суреткерлер қалыптастырған көркемдік үрдістің жалғасқан көрсеткіші. Әрине, қазақ сөз өнері алыптары да әлем әдебиеттеріндегі суреткерлер тағылымынан өнеге алды. Бұл орайда, қазақтың рухани мәдениеті тарихына қатысты жақтары жиі айтылатын А.С.Пушкин шығармашылығына назар аударуға болады. А.С.Пушкиннің прозалық шығармалары мен қазіргі қазақ романдарына ортақ тарихи шындық поэтикасының көркемдік үндестігі мәселесіне тоқталуға болады.

Қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін ғылыми-теориялық тұрғыда қарастырудың өзектілігі сөз арқауындағы осындай әлемдік классикалық үрдістер ықпалдастығы, сабақтастығы жүйесімен байланысты бағаланады.

Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи шындық поэтикасы бағдарымен жазылған І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», З.Шүкіровтің «Сыр бойы», Қ.Шабданұлының «Қылмыс», Д.Досжановтың «Ақ орда» Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М.Мағауиннің «Мен», Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», «1986 жыл», С. Елубаевтің «Ақ боз

үй» және т.б. романдар ұлттық әдебиетіміздің әлемдік тәжірибедегі үлгілермен үндестігін айқын аңғартады. Аталған романдардағы ұлттық тарихымыздағы қайраткерлер тұлғаларының, оқиғаларының барлығы да шындықты көркемдік шешіммен өрнектеудегі қаламгерлер шеберліктерін, өзіндік мәнер-машықтарын танытады. Бұл орайда, белгілі әдебиеттанушы ғалым, профессор Т.Н.Рахымжановтың пікірі эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі өмір шындығы бейнеленуінде авторлық ұстанымдар табиғатын түсінуге бағдар береді: «Қазіргі романның көркем бейнеленген объектісі – қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық құбылыстар, адамның жан қозғалысы, орталық және қосалқы кейіпкердің ішкі «менінің» өсу, кемелдену эволюциясы болып табылады. Бұл пікір қазіргі қазақ романдарындағы тарихилықты, деректерді мол қамтып жеткізетін эпикалық авторлық баяндаулар болмысын дәйектей түседі.

Әлем әдебиетіндегі тарихи шығармалар үрдісін ұстанған ХХ ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың бас кезіндегі қазақ прозасының роман жанрындағы туындылары ұлттық сөз өнері қазынасын байыта түсті. Әлем әдебиетінің алыптары (Л.Толстой, А.Пушкин, Р.Тагор, Ә.Хэмингуэй, М.Әуезов, т.б.) шығармаларына тән тарихи шындық поэтикасы көркемдік үндестігі байқалатын қазақ прозасының жаңа туындылары тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің өркениеттегі өзіндік тұғырын бейнелей түседі. Бұл - ұлттық мәдениетіміздің жалпыадамзаттық дамудағы жетістіктерінің нақты көрсеткіші. Әдеби процесс-әлем халықтары әдебиеттері дамуындағы елеулі туындылардың поэтикалық ерекшеліктері жинақтала танылатын шығармашылық ізденістер арналарын тұтастандыра танытатын ұғым. Профессор Т.Тебегенов: «Әдеби процесс - рухани құндылықтар тарихы... Әдеби шығарма - өткен мен бүгінді, болашақты тұтастай елестететін өзекті мәселелерді қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол халық дүниетанымының айнасы», - дейді. Демек, әдеби процесс ұғымының аясында халық тарихының барлық кезеңдеріндегі сөз өнері шығармашылығының үздіксіз дамуындағы қозғалысы, поэтикалық болмысы қарастырылады. Әрине, рухани мәдениеттің негізгі арнасы көркем шығармалар - үздіксіз туындап жататын әдеби даму қозғалысының жемісі. Бұл - әдеби процесс.

Әдебиеттер:

1. Аязбаева Ұ.Б. ұлт-азаттық көтерілісі туралы тарихи жырлар (Қытайдағы қазақтардың ХІХ ғасырдың екінші және ХХ ғасырдың бірінші жартысында туған тарихи жырлары бойынша): 10.01.09 – фольклортану: Филол. ғыл. канд. дисс. авторефераты. – Алматы, 2007
2. Абылқасымов Б. Қаракерей Қабанбай батыр.// Қазақ тарихи жырларының мәселелері. - Алматы: Ғылым, 1979. – 312б
3. Әйтімов М.К. Қазіргі қазақ романы: тарихи шындық және көркемдік шешім (ХХ ғ. 90-жылдары және ХХІ ғ. бас кезі): 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. – Филол.ғыл.докт. ... автореф. - Алматы, 2010. – 32 б.
4. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962, 75-б.

5. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазкөркемәдеббас, 1962. – 427б
6. Әбсадықов А.А. XV-XVIII ғасырлардағы тарихи аңыздар: мотив пен сюжеттер типологиясы, тұтастану мәселелері: 10.01.09- Фольклортану. - Филол. ғыл. докт. ... авторефераты. – Алматы, 2008. – 32 б.
7. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
8. Әл-Фараби Әбунәсір. Мәселелер мәні. Ғылымдардың шығуы туралы // Есім Ғ. Фалсафа тарихы: Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Раритет, 2004. – 50-66 бб.
9. Батырлар жыры /Құрастырған, алғысөзін, түсініктерін жазған О.Нұрмағамбетова. – Алматы, 1986. – 264 б.
10. Бердібаев Р. Байқалдан Балқанға дейін. Алматы: Қазақстан, 1996. - 256б
11. Ғұмарова М. Бұрын зерттелмеген жырлар // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1960. 1-т. – 1-кіт. – 740б
12. Егеубай А. Құлабыз. – Алматы: Жазушы, 2001. – 216 б.
13. Жирмунский В. Народный героический эпос. М. – Л., 1962. ст.37-43
14. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 б.
15. Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
16. Қазақ прозасы: Хрестоматия. Үш томдық / Құрастырған және алғы сөзін жазған Х.Ж.Сүйіншәлиев. 1-том: 564 б.; 2-том: 564 б.; 3-том: 548 б.). – Алматы: Ғылым, 2001.
17. Қасқабасов С. Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы.// Қазақ фольклорының поэтикасы. Алматы: Ғылым. 2001, 8-63б
18. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 576 бет. – 238 – 239 бб.
19. Қалиұлы Ә. Қазақ ауыз әдебиеті. монография. Үрімжі:Шыңжан халық баспасы, 1985
20. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы:Білім, 1995. – 288 б.
21. Қонқаұлы Ә.Қазақ қиссалары. Үрімжі: Ұлттар баспасы. – 1999. - 8-к
22. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
23. Мыңжани Н. Қазақ фольклоры және оның қисса-дастан жанры жайында. 158б
24. Пушкин А.С. Пугачевтің тарихы. Ұлы Петрдің арабы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 132 б.
25. Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. – Алматы: Рауан, 1997. – 223 б.

26. Садырбаев С. Фольклор және эстетика.- Алматы: Жазушы, - 1976. - 152б
27. Сыдықов Т.Қазақтың тарихи жырлары және бүгінгі ғылым // Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1993. - 328б
28. Сейтжанов З. Тарихи эпос. - Алматы: Ғылым, 1994. - 112б
29. Сәнік З. Бас сардар. Жәнібек батыр туралы аңыздар.// Абылай хан. кіт. Алматы: Жазушы. 1993.- 412б
30. Тебегенов Т.С. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б.
31. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырланың типологиясы. - Алматы. Ғылым,1983.- 160б
32. Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. «Атамекен» сериясы. – Алматы: Раритет, 2007. Т. 2. – 376 б.

1.3 Тарихи проза дәстүрі

Жоспары:

- Тарихи прозаның көрнекті үлгісі – тарихи роман
- Тарихи романдағы «готикалық» проблемасы
- Тарихи роман инварианты

Елдің, халықтың тарихын көркемдеп жазу, санаға рухани мұраларды сіңіру, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін қалыптастыру, тарихымыздағы елеулі жеңістер мен жетістіктерді сипаттау, ақтаңдақтарды анықтау, ата-бабамыздың, абыз аталарымыз бен әзіз аналарымыздың ерлігін, өрлігін бейнелеу арқылы әдебиет тарихпен біте қайнасып, рухани сананың тәрбиешісі болады. Қазіргі жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтар мен халықтық белгілерін сақтай отырып, әлемдік сахнадан көріну мақсатында халқымыздың сан талайлы тағдырының айнасы тарих бедерлерін көркемдеп көрсету «ардың ісі әдебиеттің» де алдында тұрған басты міндеттердің бірегейі болып отыр.

Қазіргі қазақ прозасындағы көркем шығармаларда халық тарихының аса елеулі кезеңдері, тұлғалары уақыт шындығының мол деректерін негізге алып жазылуда. Көп ғасырлар бойы басқыншылық-шапқыншылық соғыстарға, отарлау езгісіне, әдейі ұйымдастырылған ашаршылықтарға, босқыншылықтарға, саяси құғын-сүргіндерге және т.б. озбырлықтарға ұшыраса да осы күнге дейін негізгі халықтық-ұлттық ділін сақтаған қазақ ұрпақтарының әдебиет шығармаларында көркем шындықпен бейнеленуі – аса зәру мәселе екендігі айқын сезіледі. Бұл орайда, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Ғасырлар тоғысында» (1996) кітабындағы пікірінің қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін жүзеге асыруға тиянақты бағдар болатыны да күмәнсіз: «Мен өз халқымның көнбеске көніп, шыдамасқа шыдай білетін төзімділігіне қайран қаламын. Мәңгіліктің қатыгез басқыны біржолата шайып әкететіндей талай қилы кезең тұсында қиналса да аман қалыпты. Қазақтар талай жерде тұтасымен қырылып

кетуге шақ қалды. Бірақ өмірге құштарлық, азаттыққа құштарлық қайтадан жығылған еңсені көтеріп, тәуекелге бел буғызды».

Бұл – қазақ халқының басынан өткен өмір шындығы. XX ғасырдың 90-жылдары мен қазіргі XXI ғасырдың басындағы қазақ романдарында аталған тарихи кезеңдердің өмір шындығы эпикалық көлеммен қамтылып жазыла бастады. Халықтың басынан өткен өмір оқиғаларын, ондағы жеке тұлғаларды, тұтастай алғанда, халық тағдырын қарама-қайшылықты сипатымен қамту жүзеге асырылуда.

Әдебиеттануда роман жанрының қалыптасып, дамуы, оның жіктелуі, айтулы құбылыс болды. Анықтамалық әдебиеттерде роман жанры туралы кеңінен келтірілген. Роман (XI-XII ғасырларда роман тілдеріне жазылған әр түрлі шығармалар атауынан шыққан) – күрделі және дамыған сюжетті, көбінесе қара сөзбен, кейде өлеңмен жазылған кесек тұлғалы эпикалық әдеби шығарманың бір түрі. Роман басқа эпостық жанрларға қарағанда өмірді, оның әр алуан құбылыстарын адамдар арасындағы қарым қатынастарды кең қамтып, терең суреттейді. Романның құрамы құрылысы күрделі, онда лирика мен драма жанрларының сипаттары да кірігіп отырады. Роман қаһармандардың жеке өмірін, олардың арасындағы байланыстар мен қарым-қатынастар тарихын суреттеу арқылы дәуір мен қоғамның, салт пен сананың кең суретін жасайды. Романның жекелеген нұсқалары ерте дәуірден белгілі.

Роман – өз бойына бейнелеу тәсілдері мен амалдарының қай-қайсын да қабылдай алатын, сол мүмкіндігіне орай негізгі қаһарманды сан алуан қырынан барынша жан-жақты ашып көрсетуге қабілетті, әсіресе қаһарман-кейіпкерлерді өздері өмір сүріп жатқан қоғамдық-әлеуметтік ортадағы мұраттар мен мүдделер қайшылығынан туындайтын қақтығыстар мен күрес-тартыстар үстінде ішкі жан әлемі мен сыртқы бітімін мейлінше толыққанды сипатта тұлғалай сомдауға әлуеті молынан жететін эпикалық түр. Мазмұны мен пішіні үйлесім тапқан романда эпикаға тән кең тыныстылықты, драмаға тән ширыққан тартысты, лирикаға тән нәзік сезімталдықты бірімен бірін жымдаса ұштастырып, қоян-қолтық араластыра қолданылуға толық мүмкіндік бар. Әдебиеттің өзге түрлерінен ұшыраспайтын, тек романға ғана тән мұндай қарымдылық оның бойында аз ғана уақыт аясында қалыптасып үлгермегені шындық. Әрине, бұл тұстағы әңгіме тек қана қазақ романдарына қатысты болып отырмағаны түсінікті. Өйткені XX ғасырдың бастапқы кезеңінде туып, одан кейінгі 40-50 жыл көлемінде қалыптасу, кемелдену сатыларын ерекше пәрменді шығармашылық қуатпен бағындырып үлгерген қазақ романдарының қалыптасу, кемелдену кезеңдеріндегі бағыт-бағдарын белгілеуде ұлттық әдебиетіміздің көне дәуірлерден бастау алатын көркемдік дәстүрі де, Шығыс пен Батыс дүниесін қатар қамтыған шығармашылық байланыстардың әсер-ықпалы да мол болғанын есте тұту ләзім. «Роман көп жағдайда бүкіл әдебиеттің даму болашағын айқындай алады», - деп М. Бахтин айтқандай, романның адам мен жаратылыс қарым-қатынасын бейнелеуде зор мүмкіндік иеленуі, көркемдік-шығармашылық ізденістерінің сан алуан бағытта тармақтала,

тереңдей өрістеуі, әдебиет дүниесінде жетекші жанрға айналуы осы ХІХ ғасырдан басталғаны хақ.

Адамзаттың тарихи жадында аса күрделілігімен, дүниетанымдық қарама-қайшылықтарының тереңдей тарамдалуымен, қоғамдық-саяси және әлеуметтік-идеологиялық күрес-тартыстарының молдығымен және алуан бағыттылығымен, жалпы адамзаттық проблемаларының үстемелене көбеюімен сақталатын ХХ ғасыр әдебиеттің тарихында да идеологиялық-саяси қайшылықтарымен, соған сәйкес, бірде өзара үндесе, енді бірде бірін бірі түбегейлі жоққа шығаруға ұмтыла дамыған ерекшелігімен қалды. Ғасыр әдебиетіне тән идеологиялық және көркемдік сипаттардың барлығы бұл кезеңде әдебиеттің көшбасшы жанрына айналып үлгерген романда толығымен көрініс тапты.

Бұл тұста кеңестік кеңістіктегі романдар дамуында ұлттар әдебиетінің арасындағы әдеби байланыстардың, шығармашылық тәжірибе алмасулардың маңызды рөл атқарғанын ескеру қажет. Роман жанрының мазмұндық жағынан байып, оларда суреттелген алуан болмысты кейіпкерлерді әрқайсысының жан әлеміндегі сан бояулы құбылыстарымен мейлінше шынайы, мейлінше әсерлі бейнеленуіне ұлттар әдебиетінде қол жеткізілген көркемдік жетістіктердің өзара септестігі үлкен ықпал еткені анық.

Қазақ романының жаңалық сипаттары бертінде қалыптасты, қазақ әдебиетінде М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік», С.Көбеевтің «Қалыңмал», С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» романдарынан бастау алған бұл жанр Кеңес үкіметі қалыптасып, жан-жақты дамыды. Қазақ романын көркейтуде М.Әуезовтің, Ғ.Мүсіреповтің, Ғ.Мұстафиннің, Х.Есенжановтың, Ә.Нұрпейісовтің, І.Есенберлиннің, Т.Ахтановтың, М.Мағауиннің т.б. еңбектері бар. Қазіргі заман әдебиетінде Р-ның түрлі типтері қалыптасқан. Олар: әлеуметтік-психологиялық, тарихи, биографиялық, публицистикалық, т.б. роман-эпопеялардың пайда болуы. Романның дамуына кең мүмкіндіктерін танытты. Елдің жағдайына зор әсер еткен аса ірі тарихи оқиғаларды, халықтың тарихтағы шешуші күшін көрсететін роман-эпопеялар әдебиеттен барған сайын кең орын алып келеді. Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы әлемдік даңққа ие болды, ол – қазақ әдебиетінің биік идеялық-көркемдік жетістігі.

Кеңес дәуіріндегі тарихи романдарға қандай да бір тарихи оқиғаның мәнін айқындап, содан адамзатқа қажетті әлеуметтік-адамгершілік сабақ алуға тырысу тән болды. Бұл кезеңде тақырыптық және идеялық мазмұнына қарап, тарихи романдарды нақты тарихи, тарихи-ғұмырнамалық, әскери-тарихи, тарихи-революциялық деп бөлуге ден қойылды.

Кейінгі орыс тарихи романын зерттеушісі М.Серебрянский бұл жанрдың шешуші белгісі бірнеше кейіпкердің тарихи реалдылығына байланысты десе, 50-80-ші жылдардағы зерттеушілер Р.Д.Мессер, Г.А.Ленобль, В.Д.Оскоцкий, А.И.Пауткин, Л.М.Чмыхов, А.И.Филатовалар тарихи романның басқа да белгілерін көрсетеді, олар: деректілік, оқиғалардың автордан тарихи қашықтығы, оқиғалардың тарихилық дәрежесі, уақыттардың (бейнеленген

уақыт пен автор уақыты) сәйкестігі, көркем қиял дәрежесі, кейіпкер характері (ол көрнекті тұлға ма, әлде көп байқалмайтын тұлға ма), саналы тарихилық, дәуір бояуы. Осы белгілердің сарасына сала отырып, орыс тарихи романының қазіргі заманғы жағдайын анықтауға тырысады.

Ал қазақ әдебиетіндегі өткен тарихтың бейтаныс беттерін бейнелеуге, ұлттық мемлекеттіктің бас бастауында тұрған көрнекті тұлғалар өміріне деген қызығушылық XX ғасырдың екінші жартысында басталды. Бұл жағдайлар әдебиетте тарихи танымды тереңдетуге ұмтылған эпикалық шығармалардың жазылуына түрткі болды.

XX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар мазмұн, форма жағынан жаңа сапаларға ие болды, бұған қоғамдық-саяси және тарихи-әдеби факторлар әсер етті. Сөз бостандығы мен ой бостандығы, бұрын тиым салынып келген тақырыптарға еркіндік берілуі жазушылардың белгілі тарихи фактілер мен тұлғалар өміріне деген көзқарасты дұрыс бейнелеуге мүмкіндік берді. Өз кезегінде тарих сахнасында тұмшаланып қалған бейнелерді жаңғыртуға, халық басынан өткен оқиғаларды шынайы бағалауға мүмкіндік берді. Қазіргі тарихи романдарда терең психологизмді қолдану, ішкі монологтың қызметін күшейтуге ұмтылу және әртүрлі әдіс-тәсілдерді кеңінен пайдалану үрдіске айналды. Осындай жаңашыл сипаттар арқылы жазушылар халық ұлдарының бейнесін шынайы жасауға және тарих суреттерін дұрыс бейнелеуге қадам басты. Бұл ретте ұлттық характерлер шынайы ашылып, оқиғаны бейнелеуде ұлттық дәстүр, рухани мұралар кеңінен қолданылды.

Әдебиеттану ғылымының зерттеулеріне тақырып нысаны болып келе жатқан роман жанрындағы шығармаларды арнайы қарастыру сөз өнері үдерісіндегі өзектілігімен ерекшеленеді. Эпостық әдеби тек болмысында сюжеттік-композициялық құрылысының кең күрделі желілі ауқымдылығымен, қоғамдық-әлеуметтік тұрмыс шындығын ұлттық және жалпыадамзаттық ортақ сипаттар арнасында танытатын эстетикалық құндылығымен бағаланады. Роман жанрындағы күрделі шығармалардың халық тағдырын, тарихи кезеңдер шындығын бейнелеуінен уақыт тынысы, жеке адамдардың, отбасылардың, әлеуметтік ортаның даралықтары мен өзара байланыстары да айқындалады. Қазіргі қазақ романдары – қазақ сөз өнері мұраларының бұрынғы және кейінгі көркемдік дәстүрінің жалғасы, сонымен бірге әлем өркениетіндегі әдеби үдерісінің бір арнасы. Көркем шығармалардың әдеби үдерісті құрайтын шығармашылық ықпалын, ұлттық тарихтың ақтаңдақ беттерін қамтыған туындыларды эстетикалық таныммен бағалау, күрделі тағдырлы тарихи тұлғалар мен оқиғаларды әдеби үдерісті талдаудың жаңашыл методологиялық әдіс-тәсілдермен қарастыру – үнемі дамудағы ұлттық сөз өнері мұраларын терең тануға, бағалауға жетелейді.

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті қалыптаса бастады. Өзіне дейінгі көркемдік, шеберлік үрдісті озық дамыта жалғастыра отырып, қазақ ақын-жазушылары халықтың тарихындағы бұрынғы-соңғы қамтылмаған ақтаңдақ беттерді толтыруға кірісті. Осындай дәуірлік мәні бар серпіліс қазақ прозасындағы тарихи романдар жазу үрдісінен

анық байқалды. Профессор Ж.Дәдебаевтың «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991) атты монографиясында Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланғанға дейінгі тарихи тақырыпты игерудің поэтикалық үрдісіне және өзектілігіне ғылыми байыптау жасалған: «Тарихи дәуір шындығы тек тарихи шығармалар құрылымында ғана емес, бүгінгі күн тақырыбына жазылған туындылардың сюжеттік және композициялық желілерінде де кең көрініс тауып отыр. Соған орай, қазақ әдебиетінің жеткен биігі мен асқан асуын анықтауда, пайымдап бағалауда тарихи өткен дәуір шындығын суреттеуге арналған шығармалардың көркемдік ерекшеліктерін арнайы қарастырудың маңызы жоғары екендігінде сөз жоқ». Зерттеуші осы пікірін «Жазушы еңбегі» атты зерттеуінде тарихи тақырыптағы кейбір романдарда нақты тарихи тұлғалардан гөрі ойдан шығарылған көркемдік қиялға негізделген бейнелер де орын алатынын қарастырған.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі әдеби тек (эпос, лирика, драма) жанрлары әлем әдебиетінің классикалық деңгейіндегі туындылар болып саналады. Қазіргі қазақ әдебиетінің XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы дамуында ұлт тарихының ежелгі замандардан қазіргі кезеңге дейінгі аралығында бұрын кең түрде қамтылмаған ақтаңдақ беттерін толық қамтып жазу үрдісі кеңінен өрістеуде. Сонымен бірге, көркем шығарманың мазмұны мен пішінде бұрынғыдай саяси-идеологиялық қатаң бақылауға, шектеуге жалтақтап жазудан да арылған хал-ахуал қалыптаса бастады. Көркем шығармалар арқылы өмір шындығын өнер тілімен бейнелеудің мол мүмкіндігіне орай жұмыстарды жүзеге асыру жүріп жатыр.

Автор өзінің тарихи романдарында бірнеше қызмет атқарады, ол – тарихшы, этнограф, архивтанушы, құжаттанушы, әдебиетші, публицист, ғалым-филолог. Бұл қасиеттер жазушының тарихи романды көп қырлы етіп кеңейтуге және оның мазмұнын күрделендіруіне мүмкіндік жасады, осыған байланысты тарихи романдардың түрлері де өзгерді.

Көркем шығармадағы шындық пен реалистік мәселелер жөнінде ғалым К.Сыздықов: «Көркем шығарманың қай түріне болса да қойылар ең үлкен талап – оның өмірге, шындыққа қатынасы, яғни онда өмір материалдарының іріктеліп, сұрыпталып алыну жолы», - деген пікір айтады.

Осы жерде тарихи романдарды зерттеуші Б.К.Базылова: «Тарихи романдарда қоғамдық-әлеуметтік дамудың белгілі бір тарихи концепциясы бейнеленеді. Өзінің тарихи романдарында жазушы өткенді шынайылықпен бейнелеуге тырысады, оның тұжырымдылығы тарихты білуі мен талантының өлшемімен бағаланады», - деп келтіреді.

Кейіпкердің ішкі әлеміне жиі үңілу, күрделі баяндаулар тарихи романдардың танымдық, зерделік белгілерін күшейтті. Сондықтан туындының бойында әртүрлі жанрлардың жинақталуы тарихи романның мазмұны және түрі жағынан ерекше шығарма болуына септігін тигізді.

Тарихи роман жанрының ішіндегі орын алатын жанрлық қозғалыстар оның мазмұнын байытып, формасын түрлендіріп, өткен мен бүгінді сабақтастық байланыста және мыңжылдықтар мен ғасырлар тоғысында

өзгеріске түсіп жатқан әлеуметтік-тарихи жағдайлар шегінде суреттеуге мүмкіндік береді.

Шығарма жанры туралы белгілі ғалым М.Бахтин: «әдеби үрдістің негізі қаһармандары жанр болып табылады, жанр – бұл біртұтас шығарманың аяқталған түрін білдіреді», - деп келтіреді.

Зерттеуші М.Д.Яндиева ингуш әдебиетіндегі тарихи романдардың шығуын және көркемдік ерекшелігін талдай отырып, жанр аясындағы дәстүрлер мен ізденістерді зерттей отырып, олардың 60-70 жылдардағы пайда болуын қарастыра отырып былай дейді: «Тарихи романдардың жанрлық ерекшелігі жазушыға тарихты тұтастай, нақтылы түрде сипаттап, ата-бабаларымыздың тарихи тәжірбиесін толық айшықтауды талап етеді», - деп жазады.

Ғалым Қ.Ергөбек тарихи шығармалар туралы мақаласында: «Әдебиет – күрделі құбылыс. Тарих – көш-керуен. Кешегі табысымызға бүгін жаңаша қарап, басқаша безбендеп, қатал елеп-екшер жайымыз бар. Бізде тарихи туындылар енді-енді дендеп туа бастады», - деп жазады.

Бұл ретте қоғамдық сананың көшбасшысы саналатын ақын-жазушылардың тынбай еңбек еткенінің көрінісі ретінде қазақ әдебиетіндегі тарихи романдардың бастауында алғашқы қазақ романдары тұрған. XX ғасырдың екінші жартысында жанр ретінде қалыптасып, дамыған қазақ тарихи романшылығы туралы айтқанда Ілияс Есенберлиннің қазақ халқының тарихын суреттеуді басты нысана еткен «Көшпенділер» трилогиясы негізгі шығармалардың бірегейі болып саналады. Сөзімізді Қ.Жұмаділовтің майталман жазушы І.Есенберлиннің шығармашылығына берілген: «Алпысыншы-жетпісінші жылдарда тарихи романның көшін бастаған ол қазақ әдебиетінде тұтас бір мектеп қалыптастырды. Қазақтың ұлттық санасының оянуына, тарихи зердесінің жаңғыруына өлшеусіз үлес қосты», - деген әділ бағасымен жалғастырамыз.

І.Есенберлиннің қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрын өз шығармасымен байытқан, әрі жанрдың дамуына үлкен үлес қосқан шығармалары ретінде «Көшпенділер» және «Алтын Орда» секілді тарихи трилогияларын айтуға болады. Осының ішінде «Көшпенділер» трилогиясында жазушы тарихи деректерді жеткілікті пайдалана отырып, қазақ мемлекетінің ХҮ-ХІХ ғасырлар аралығындағы қалыптасып, даму кезеңдерін көркем шындықпен шебер бейнелеп берді және қазақ халқының біртуар азаматтарының әдеби көркем тұлғаларын нанымды, әрі тарихи шындыққа бейімдей отырып жасады. І.Есенберлиннің тарихи романдарының құндылығы сонда, жазушының бұл шығармаларына бес ғасырлық тарихтың елеулі оқиғаларын сыйғыза білуі оның тарих бедеріндегі маңызды, басты көріністерді дөп баса білгенін көрсетеді. Оның тарихи туындылары қазақ халқының тарихындағы елеулі кезеңдерді бейнелеген құнды туындылар болып табылады.

Бұл жерде жазушы Ілияс Есенберлиннің таланты айқын көрінді. Ол қазіргі қазақ әдебиетіндегі тарихи романның негізін салушылардың бірі болды. Ол алғашқылардың бірі болып қазақ халқының ежелгі бастауларына көз

жіберіп, ұлттық тарихтың аз зерттелген парақтарын ашты. Оның «Көшпенділер» және «Алтын Орда» трилогиялары тарихи дәуірді бейнелеудегі айшықты бояуы мен көркемдігі жағынан қазақ тарихи прозасындағы көрнекті құбылыс болды. «Көшпенділер» трилогиясының тағдыры жеңіл болмады. Сыншылардың пікірі әрқилы болды, оған ашықтан ашық қарсы шыққандар да болды. Жазушының өз тарихи трилогиясына «Көшпенділер» атауын таңдап алуы да бір мәселе. Көшпенділер тарихын зерттеуге қызыққан ғалымдар аз болмаған. Жазушы О.Сүлейменов көшпенділер туралы: «Тарихи көшпенді ғылыми шындыққа айналып келеді, бұл күннен күнге күрделенуде. Дәстүрлі түсініктер аясы қазір көшпенді үшін тым тар. Ендігі жерде көшпенділердің әлемдік өркениеттегі жағымды ролі туралы айтуға болады... Олар бізге таңғажайып храмдар қалдырмаса да, қағаз жасамаса да, таста қашалған және халық жадында сақталған поэтикалық ойды мәдениеттің биік элементі деп айтуға болмай ма?» - деп толғанады.

Шындығында І.Есенберлиннің «Көшпенділер» (1976) трилогиясын құрайтын «Алмас қылыш» (1971), «Жанталас» (1974), «Қаһар» (1969) кітаптарының жазылуы жазушы зертханасындағы тынымсыз еңбектің нәтижесі ретінде ажарлана көрінгенімен, олардың әрқайсысының жарыққа шығуы, кейіннен трилогияға айналып, бүкілхалықтық қолдауға ие болып, әдебиет сынынан өтуінде көптеген қиындықтар болғаны мәлім. Қазақ әдебиетінің кеңес дәуірі туралы зерттеуінде академик С.Қирабаев сол кезеңдегі қоғамдық өмірдегі жағдайды былай сипаттайды: «50-ші жылдардың бас кезіндегі қазақ тарихына байланысты толқулар, көрнекті тарихшылар мен ғалымдардың қуғындалуы әдебиет алдында тарихи тақырыпты біржола жауып тастағандай еді. Орыс халқымен достықты жазған жекелеген шығармалар болмаса, қазақ тарихының көптеген күрделі мәселелері жабық жатты. Әсіресе Кенесары қозғалысының кертартпа-реакциялық тұрғыда бағалануы халық тарихындағы азаттық идеясын көтеруге тиым салды». – деп келтіреді.

Осындай ұзақ үнсіздікті алдымен алпысыншы жылдардың аяғында І.Есенберлин бұзды. Оның ең бір даулы, қиын тарих беттеріне арнаған «Қаһар» (1969) романы әуелде көп адамды шошытты, әрі таң қалдырды. Кенесары қозғалысының алғашқы халықтық сипат алғанын, тілектес жұрттың оның соңынан ергенін көрсете отырып, Ілияс Кенесарының хан көтерілгеннен кейін жеке бастың хандық мүддесі үстем бола бастағанын суреттеді. Бұрын хан, би, жырау сияқты ел билігіне араласқан адамдар тек үстем тап адамы есебінде теріс бағаланып келсе, Ілияс бірінші рет қазақ әдебиетінде олардың арман-тілегі, ісі, ой-пікірі халық тағдырымен байланысты болғанын ашты. Оның бұл ісін академик Р.Бердібай: «Тарихшылардың өзі Кенесары туралы бір ауыз жылы сөз айтуға жүрегі дауаламай, үрейден арыла алмай жүрген кезде І.Есенберлиннің «Қаһарды» жазуы шынында да, қаһармандық еді», - деп, жазушының ерлігіне балайды.

Жазушының «Хан Кене» деп атап, кейіннен цензурадан өтпеуі себепті «Қаһар» деп өзгерткен романы халықтың да, жазушының да қаһарын бейнелеуі деп ұғуға болады. Трилогияның соңғы кітабының бірінші жазылып, оның

жарыққа шығуы өте қиын болғанын және оның маңыздылығын жазушы Ә.Нұршайықов әділ бағалаған: «Бір сөзбен айтқанда «Қаһар» шықпаса, «Көшпенділер» трилогиясы тумас еді. «Алтын Орда» трилогиясы да жазылмас еді. Онда қазақ әдебиеті гректердің «Иллиадасы» мен «Одиссеясы» сияқты екі мәңгілік кітаптан мақұрым қалар еді».

Грек халқының ұлы ақыны Гомердің эллада халқын ұлықтауға арналған осы «Иллиада» және «Одиссея» поэмалары тек Грецияның ғана емес, бүкіл еуропа кеңістігін жайлайтын халықтар үшін де мақтаныш болып саналады. Себебі бұл поэмалар, біріншіден, ежелгі грек мифологиясының жаршысы, ал грек мифологиясы – барлық еуропа әдебиетінің бастауы, екіншіден, осы қос поэмада ақын грек батырларының теңдессіз ерліктерін мадақтап, олардың өмірдегі серіктерін – аяулы жарларының батырларға деген адалдығын паш еткен. Жалпы осы екі шығарманы грек тарихы мен әдебиетінің алғашқы және көркем, классикалық нұсқасы болып саналады. Ал жазушы Ә.Нұршайықовтың «Көшпенділер» мен «Алтын Орда» трилогияларын осындай биікке көтеруі – бұл шығармалар үшін артық айтылмаған. Аталмыш трилогиялар қазақ халқының қилы тағдырымен өрнектелген тамыры терең тарихының жапырағын жайып көрсетіп және халық мақтанышы – әділ хандарын, тура билерін, көмекей әулие жырауларын, қаһарман батырларын алты кітапқа сыйғызып, оны көркем кесетелеп, халыққа өзінің тарихын қайтарды. Шынында жазушының бұл туындыларды тарихтың тасасынан алып шығып, ешқандай цензура мен сыннан қаймықпай жария етуі – оның бірінші ерлігі еді. Ал жазушының екінші ерлігі – тарихи романдарын әрқилы жанрда жазып, тарихи романға батыл жаңалық енгізгенінде, ал үшінші ерлігі – қазақ халқының сан талайлы тағдырын көркем бейнелеп және халық ардақтаған хандарын, батырларын, билерін, жырауларының айшықты галереясын жасағандығында.

Бұл ойды жалғастыратын профессор Р.Нұрғалидың: «Ұлттық тарихымыздың терең қойнауларында қалған көп оқиғалардың елесі, өзгерген, бұрмаланған деректер, әр түрлі тілдерде жазылған, сан алуан, қолға түспейтін сирек кітаптарды, архив қазыналарын, оқылуы қиын қолжазбаларды, әр жерде жүйесіз шашырап жатқан материалдарды тауып оқып, қорытып шығу үшін кеткен уақыт, жұмсалған қайрат, жасаған еңбектің өзі бір адамның ұзақ ғұмырына жетіп артылар шаруа» – деген І.Есенберлиннің еңбегіне берген пікірі көкейдегіні қозғайды. Себебі ежелгі дәуір туралы тарихи роман жазуға қарағанда осы күнге дейін шығармалары, ерлік істері қағаз бетіне түсіріліп, тарих болып осы күнге жеткен орта ғасырлар, қайта өрлеу дәуірі, ағартушылық кезең туралы жазған нанымды, әрі шынайы шығатын секілді. Себебі тарихи роман тарих ғылымдары саласындағы ғылыми зерттеулермен тығыз байланысты.

Жазушының барлық шығармашылық ғұмырының мәнді де, мағыналы кезеңі тарихи романдар жазуымен байланысты болған. Осы жерде зерттеуші М.Жапанованың пікіріне сүйенсек, ол Илияс Есенберлин шығармашылығын әрқилы кезеңдерге бөліп қарастыра отырып, оның біріншісін – жазушы шығармашылығының романтикалық аспектісі (өзін өзі құрбан ету және ерлік

көрсету тақырыбы, көркем образдардағы фольклоризация элементтері, жоғары мен төменнің қайшылығы); екіншісін – социалистік құрылысты дәріптеу, тың игеруді бейнелеу, рухтанған жеке тұлға мен қоғамның тартысы тақырыбы, үшіншісін және қарқындылау кезеңін тарихнамалық аспект (бұл жерде жазушы халық тарихымен айналысып, қазақ мемлекетінің тарихы және жеке тұлғаның тағдыры туралы жазады) екендігіне тоқталып өтеді.

Ал Ілияс Есенберлин шығармаларындағы қазақ интеллигенциясының бейнесінің типологиясы мен эволюциясын зерттеген Ж.Б.Ибраева интеллигенция тақырыбына қалам тербеген Ілияс Есенберлин және т.б. жазушылардың шығармалары рухани құндылықтарды қайта қарап, мәдениеттің ұлттық ерекшеліктерін түсінуге, оның түп тамырын зерделеуге және халықтың санасын жандандыруға үлес қосқанын айтады.

Майталман жазушы І.Есенберлиннің тағдыры да жеңіл болмаған. Өмір бойы үлкен ізденісте болған жазушының әр кітабы қиындықпен шығып отырған. Тыңнан келген жаңалықты бірден қабылдау қиын ғой. Оның «Жанталас» романы да баспадан шықпай қиындық көргенінде «осындай қуғын-сүргінді көп көріп, әр кітабым үшін жанталасып, арпалыспен жүріп, күнім өткен соң үшінші кітабымды әдейі «Жанталас» деп атадым» дегенін жазушы Б.Тілегенов айтып өтеді.

Қаһарман жазушы І.Есенберлиннің қазақ әдебиеті мен тарихына, яғни мәдениетіне қосқан өлшеусіз үлесін өз кезінде кейбір сыншылар мойындап, кейбірі елемеуге тырысты. Дегенмен «қынынан суырылған алмас қылыштай жарқылдаған» үш роман – трилогия өзінің бағасын алды. Зерттеуші В.Владимиров осы шығармалар туралы былай дейді: «Халықтың салты мен дәстүрін, дала демократиясының заңдарын, туған табиғаттың суретін көркем бояумен кестелеген, ең бастысы тарихтың жартылай, кейде толықтай ұмытылған беттерінен тірілтіп, көптеген ірі тұлғалардың образын жасаған «Көшпенділер» эпикалық трилогиясы қазақ ұлты тарихының рухани құнды энциклопедиясы болды. Бұлар жазушының азаматтық ерлігінің куәсі болып саналады» - дейді.

Ал тарихи роман жанрын зерттеп, оның ішінде қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар туралы пікір айтқан ғалымдар И.С.Брагинский, З.С.Кедрина, З.Г.Османова, Ю.И.Суровцев өздерінің Орта Азия және Қазақстан советтік социалистік республикаларының құрылғанына 50 жыл толуына орай Ашхабадта өткен (мамыр, 1974) жазушылардың аймақтық конференциясында жасаған баяндамасында тарихи шындықты бұрмаламау – тарихи және тарихи-революциялық тақырыпқа жазылған шығармалардың басты ерекшелігі. Соның ішінде Ілияс Есенберлиннің «Хан Кене» романында Кенесары Қасымовтың бейнесін жасау үшін құжаттарды терең әрі жіті зерттегені осынау күрделі тұлғаның шынайы бейнесін жасауға септігін тигізгенін айтып өтеді.

Жазушының «Көшпенділер» трилогиясынан кейін «Алтын Орда» трилогиясын жазуы оның қазақтың халық болып, Қазақстанның мемлекет болып қалыптасуын көркем туынды арқылы жан-жақты бейнелеуге ұмтылғанын байқатады. Жазушының екі трилогияға жеті ғасырлық тарихтың

елеулі оқиғаларын сыйғыза білуі оның тарих бедеріндегі маңызды, басты көріністерді дөп баса білгенін көрсетеді. Оның тарихи туындылары қазақ халқының тарихындағы елеулі кезеңдерді бейнелеген құнды туындылар болып табылады.

Яғни І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы оның жан-тәнімен беріле жазған туындысы болғанын автордың мына пікірінен көреміз: «Көшпенділерді» жазғандағы басты ойым, мына себепке тоқталды: қазақ халқының өткенінің тарихи анықтығы, оның мемлекет болып құрылуын батылдықпен бейнелеп көрсету. Ең бастысы бұл роман шаманизм философиясына қарсы қойылған. Көшпенді халықтар тарихтарынан айрылған сияқты. «Көшпенділер» - әр түрлі бұрмалауларға тура жауап. Қазақтың өз мемлекеті болған және біздің тарих өте көне әлемдік тарихтың бір бөлігі болып табылады. Себебі өз халқын шын жүрегімен сүйген жазушы: «Мен, тегінде, қазақ халқын данышпан халық деймін. Оның жыры, мақал-мәтелдері, ән-күйі шын даналықтың белгісін көрсетеді», - деп толғанады. Мүмкін жазушының тағы бір он жылдай ғұмыры болғанда, ол осы мыңжылдықтың басынан бастап арғы ата-бабаларымыздың – ер түркілердің тарихын да жазып шығар ма еді?!

Жазушы І.Есенберлиннің өткенге көзқарасы мен оның тарих ғылымымен байланысы туралы отандық әдебиетші-ғалымдардың еңбектерінде айтылады. Бұл пікірлер мынадай проблемаға көп тіреледі, яғни тарихи романда қандай жағдай жоғары тұруы керек; тарихи шынайылық па, әлде жазушының көркемдік қиялы ма? Біреулері құжатқа негізделуінің маңыздылығын, басқалары көркемдіктің басымдығын қолдайды. Осындай сұрақтарға әр түрлі жауап бере отырып, зерттеушілердің ортақ пікірі тарихи романның негізгі критерийі тарихи шындық дегенге саяды.

Әдебиеттер:

- 1 Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Худ. литература, 1975. – 504 с.
- 2 Бердібай Р. Есенберлин ерлігі // Егемен Қазақстан. – 2005. – 10 шілде
- 3 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208-б.
- 4 Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 б.
- 5 Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. – Астана: «Таным» баспасы, 2003. – 360 бет
- 6 Жапанова М.Е. Конфликт и характер в произведениях Ильеса Есенберлина: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.02. – Астана, 2001. – 23 стр.
- 7 Жұмаділов Қ. Тарихи сананың тамыршысы // Халық кеңесі. – 1995. – 10 қаңтар
- 8 Ибраева Ж.Б. Типология и эволюция образа интеллигента в казахстанской прозе второй половины XX века (на материале творчества

И.Есенберлина, А.Нурпеисова, И.Щеголихина): автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.07. – Астана, 2006. – 25 стр.

9 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005.576 бет. – 443 б.

10 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: «Білім», 1998

11 Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 272 б.

12 Нұршайықов Ә. Есенберлин // Егемен Қазақстан. – 2002. – 30 қаңтар

13 Нұрғалиев Р. Соңғы сөз. І.Есенберлин /10 томдық шығармалар жинағы. Т.10. – Алматы, 1988

14 Сулейменов О. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я. – Алма-Ата: Жалын, 1989. – 592 стр.

15 Тілегенов Б. Тұйық өмірдің құпиясы. Роман-толғау (айтылмай келген шындық). – Алматы, 1992

II. ТАРИХИ РОМАН ТАБИҒАТЫ

2.1 Тарихи роман жанры

Жоспары:

- Тарихи романның зерттелуі
- Тарихи роман жанрының жинақтаушылық сипаты
- Тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуы
- Қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының зерттелуі

Тарихи тақырып бүгінгі күні де әдебиет пен өнердегі басты мәселелердің бірі болып қалып отыр. Қазіргі әдебиетте халық тарихын кеңінен әлеуметтік-философиялық мазмұндауға ұмтылу бәсеңдемей келеді. Яғни тарихи жанрда ең бастысы тарихи дәуірдің өмір шындығын ашу, өткен заманның адамдарын бейнелеу, сол кезеңдегі уақыт бедерін жаңғырту, тарихтағы саяси, мәдени, моральдық, психологиялық факторлардың ролі мен мәнін ашып көрсету болып табылады. Қазақ әдебиетінің өзге түркі халықтарының әдебиеттерімен тарихи-рухани байланыстарының нәтижесінде ауыз әдебиеті үлгілерінде типологиялық байланыстар орын алды. Ғасырлар бойы бедерленген рухани-мәдени тәжірибе жазба әдебиетте көрініс тауып, бұл роман секілді ірі эпикалық жанрдың, соның ішінде тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуына негізгі себеп болды. Ретроспективті әдіспен жасалған тарих бейнесі хандар, билер, батырлар, ақын-жыраулар мен қарапайым халықтың колоритті бейнелерімен және өткен кезеңдегі адамдардың ойлау жүйесін, ұлттық санасын, рухын қалыптастырған көптеген этнографиялық деатльдармен, салт-дәстүрлермен толықтырылып, әрленді. Демек әдебиеттегі тарихилық мәселесін шешуде сол кезеңдегі қоғамдық құбылыстар, халықтың ауызша тарихы мен ақын-жыраулар мұрасы, нақтылы материалдары, елдік деректері, этникалық ерекшеліктері басты орын алады. Олай болса, тарихи шығарманың осындай элементтері мен құрамдас бөліктерін зерттеу ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесіне айналып отыр.

Тарихи роман жанрын зерттеуге арналған орыс әдебиетші ғалымдары Ю.А.Андреев, Л.П.Александрова, В.М.Пискунов, С.М.Петров, А.И.Пауткин, В.Д.Оскоцкий және т.б. еңбектері бар.

Сондай-ақ роман проблемасының жекелеген мәселелерін Қазақстандағы қазіргі әдеби процесті зерттеуші З.Ахметов, С.Қирабаев, Ә.Шәріпов, З.Қабдолов, Х.Әдібаев, Н.Ғабдуллин, Ш.Сәтпаева, И.Ғабдиров, М.Хасенов, М.Дүйсенов, Т.Кәкішев, К.Кереева-Қанафиева, Б.Наурызбаев, М.Мырзахметов, Қ.Ергөбек, Ә.Молдаханов, А.Мұсаев, К.Сыздықов, Ж.Әбілов, Б.Рахимов, т.б. өз еңбектерінде қарастырып өткен.

Қазақ романдары, олардың тарихы, теориялық проблемалары туралы көптеген арнайы еңбектердің қатарында М.Қаратаевтың, З.Кедринаның, Е.Лизунованың, С.Қирабаевтың, З.Қабдоловтың, З.Ахметовтың, Б.Шалабайдың, Р.Бердібайдың, Л.Әуезованың, Ш.Елеуқеновтың

монографияларында қазіргі қазақ романының қалыптасуы, тарихы мен даму ерекшелігі, романдардағы тарихилық пен көркемдіктің арақатынасы, қазақ романының әдеби өзара байланыстардағы алатын орны секілді мәселелер қарастырылған.

Қазіргі қазақ әдебиетінде халықтың көркем тарихын бейнелеуге құрылған тарихи романдар көбейіп келеді. Әдебиеттің осы жанрын зерттеуге академик Р.Бердібай, ғалымдар М.Хамзин, Г.Елеуқенова, Ж.Дәдебаев, Т.Сыдықов, Т.Рақымжанов, Қ.Алпысбаев елеулі үлес қосты.

Қазақ әдебиетінің жаңа жазба реалистік дәстүрі қалыптасуының, дамуының кезеңдеріндегі роман жанрындағы шығармалар туралы алғашқы сын-пікірлер Ә.Бөкейхановтың «Роман деген не?» (1914), «Роман бәйгесі» (1915), А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (1926), Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» (1967), Е.Исмайыловтың «Әдебиет теориясы мәселелері», Б. Шалабаевтың «Қазақ романының тууы мен қалыптасу тарихы», Р.Бердібаевтың «Қазақ тарихи романы», «Роман және заман», М.Хасеновтің «Ұнамды образ және типтендіру», Ш.Елеуқеновтің «Казахский роман и современность», «От фольклора до романа-эпопеи», М.Атымұмовтың «Идея және композиция» (1970), «Қазіргі қазақ романдарындағы сюжет пен композиция мәселесі» (1978), З. Ахметовтің «Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории ее создания» (1984), Т.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» (1996), «Қазақ тарихи романының көркемдік тіні» (1998). Ж.Дәдебаевтың «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991), «Жазушы еңбегі» (2001), З.Бисенғалидің «XX ғасыр басындағы қазақ романы» (1997), М.Хамзиннің «60–80-жылдардағы қазақ романы (стиль және типология мәселелері)» (1997), «Қазіргі қазақ романы» (2001). Т.Рахымжановтың «Романның көркемдік әлемі» (1997), Б.Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), Г.Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвервалды ишараттар, заттық әлем)» (2003), Ж. Жарылғаповтың «Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер» (2009) және т.б. еңбектерде қазақ романының поэтикалық өзекті мәселелері қарастырылды.

Осы жерде зерттеуші Н.Ф.Донченко болгар әдебиетіндегі тарихи романдарды зерттей отырып, тарихты түсіну үшін қоғамдық дамудың заңдылықтарымен танысып, адам мен оның қоғамға қарым-қатынасы туралы білуіміз керек, сондықтан таза тарихи романдардың болуы мүмкін емес деген пікір айтады. Себебі өткен өмірді көркем бейнелей отырып, қоғамдық жағдайлардың дамуына ден қоймауға болмайды. Сондықтан тарихи романның шынайылықпен байланысты болуы ғана оның тарихи шындықты бұрмаламай жеткізуіне септігін тигізеді.

Ал зерттеуші Н.Е.Знаменская АҚШ әдебиетіндегі тарихи романдар туралы зерттеуінде тарихи романға «тарихилық негізінде жазылған және уақыт кеңістігі, тарихи тұлғалардың бейнесі, тарихи бояу, белгілі тарихи оқиғаны немесе тартысты суреттеуі, өзіндік тарихи-көркемдік проблематикасы бар» шығарма деп анықтама береді.

Тарихи романдарға тән белгі – олардың көп қырлылығы және жан-жақтылығы.

Тарихи романдардағы көркем тартыс мәселесі де терең қарастыруды қажет етеді. Бұл сюжет пен характерге байланысты теориялық мәселе. Шығармадағы көркем тартыс туралы ғалым С.Мақпырұлы: «Тартыс – сюжеттің жаны, оның қозғаушы күші, сюжетте баяғдалар оқиғаны да, характер тағдырының шешімі де осы тартысқа, оның сипатын тікелей қатысты», - деп келтіреді.

Тарихи роман жанры әдебиетке жаңа леп, ыстық ықылас әкелді. Халықтың өз тарихын білуге деген құштарлығына тарихи романдар толығымен жауап берді. Тарихи романдардың әдебиетке әкелген жаңалығы туралы сыншы С.Әшімбаев: «Бүгінгі таңда қазақ әдебиеті зор өрлеу, даму процесін басынан өткеруде. Оның дәлелі қазіргі қазақ қаламгерлерінің үлкенді-кішілі болып тарихи тақырыптарға бұрынғыдан да терең барлау жасап, батыл еніп, ғасырлар бойы тылсым жатқан заманалардың қалың қатпарларын ашып, халық тарихында елеулі мәні бар әлеуметтік оқиғалардың туу себептерін түсіндіруге тырысуынан көруге болады», - деп келтіреді.

Сонымен қатар тарихи романдардың қазіргі өмірмен байланысы күннен күнге күшейіп келеді. Тарихи романдар жас ұрпақ тәрбиесінде, олардың отансүйгіштік санасын, отаншылдық сезімін қалыптастыруда зор қызмет атқарады. Зерттеуші Г.Ш.Елеуқенова 60-80 жылдардағы тарихи шығарма авторларының тарихты зерттеу арқылы, соны әдебиетте көркемдеп жеткізу арқылы қазақ тарихының шынайы парақтарын ашуды мақсат тұтқандығын көрсетеді және: «осы жылдардағы тарихи прозаның шарықтап дамуы авторлардың өткен күннің оқиғаларын бейнелеп, қағазда қалдыру арқылы тоқырау жылдарының қоғамдық және жеке тұлғалық сана-сезімді деформациялауға ұмтылған кезінде халықты санасыздықтан, «мәңгірттіктен» сақтауға тырысқандығын», - көрсетеді.

Қазіргі жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтар мен халықтық белгілерін сақтай отырып, әлемдік сахнадан көріну мақсатында халқымыздың сан талайлы тағдырының айнасы тарих бедерлерін көркемдеп көрсету үшін әдебиетте тарихи роман жанрының алатын орны ерекше. Бұл ретте әдебиетімізде ХХ ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап қарымды жазылған тарихи романдардың маңызы зор.

Әдебиет – қоғам айнасы, белгілі бір дәуірдің көркем шындығы болғандықтан, оны құрайтын көркем шығармалардың әрқайсысының көтеретін жүгі бар. Тарихсыз халық, ұлт болмайтыны секілді, әдебиетсіз мәдениет де болмайды, яғни жазушы Ғ.Мүсіреповтің сөзімен айтсақ: «...әдебиет пен өнер ұлы болмаған жағдайда ұлт ұлы болып есептелмейтінін ұмытпайықшы. Үлкен өнердің үлкен таза мінезі болуға керек», - екені даусыз.

Адамдардың тұрмыстағы іс-әрекеттерін өзара қарым-қатынастарын табиғи болмысымен ала отырып, өнер психологиясы заңдылығымен суреттеу, бейнелеу, эпикалық баяндау, лирикалық әуенмен тұтастыра жазу – қаламгерлердің реалистік ұстанымын айқындайды. Академик З.Ахметов

реализм көркемдік әдісі ұстанымындағы шығармалардың поэтикалық сипатындағы өмірлік болмыстың реалистік сипатпен, тарихи шындықпен негізделуін тұжырымдайды.

Реалистік сипат – көркем шығармадағы тарихилыққа негіз болатын поэтикалық ерекшелік. Реализм әдісіне арқау болған халық тұрмысындағы әлеуметтік-қақтығыстардың, қайшылықтардың көркемдік шешіммен жазылуы уақыт шындығын танытады. Академик З.Қабдолов шығармашылық әдістің екі түрін (романтизм, реализм) атайды, екеуінің өзара сабақтастығын, көбінесе біртұтас өрілетінін, шындық пен қиялдың қосыла отырып, өнер туындысының болмысын құрайтынын атап көрсетеді. Көркем әдебиет тарихындағы суреткерлердің реалистік сипатпен жазылған шығармаларында романтизм мен реализм көркемдік әдістерінің сарындарында өзгешеліктер болғанмен, көркемдік жинақтауында, шешімінде арналастық сақталады.

Әлем әдебиеттері тарихындағы көрнекті суреткерлердің (Флобер, Мопассан, Бальзак, т.б.) романтизм мен реализм тұтастығымен жазғаны мәлім. Қазақ әдебиеті тарихындағы ауызша авторлық дәстүрлі ақындық поэзия мен кәсіби жазбаша әдебиет өкілдерінің шығармаларында да реализм мен романтизм әдістерінің тұтаса өрілуі классикалық үрдістермен тұтастық тұрғысында бағаланады.

Қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығының көрінісі классикалық әдеби даму арнасында танылады. Роман жанрындағы шығармалардың эпикалық мол тынысты құрылымында қаламгерлер уақыт пен кеңістіктегі халық тарихы оқиғаларының шиеленісті кезеңдерін реалистік сипатпен бейнелейді. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазақ романдарының реалистік сипатын дәйектеген тақырып саласы – адамдар мен қоршаған табиғат ортасының хал-ахуалы. Әсіресе, Арал теңізінің тартылуынан, Семей полигонындағы ядролық сынақ жарылыстарынан туындаған зардаптарды арқау еткен көркем шығармалар әдебиеттегі өзекті мәселелерді қамтуымен танылды. Заманымыздың экологиялық өзекті мәселелерін арқау еткен көркем шығармалар уақыт шындығын туындылардың мазмұны мен пішінінде қамтып, адам мен табиғат тағдырының күрделі жағдайын реалистікпен жазудың тың бағдарына жол салды.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтың ұлттық әдебиеті идеялық-эстетикалық өзгерістерге ұшырады, бұл тарихи романдарға да қатысты болды. Романның бұл түрінде эпикалық полотнолардың сюжеттік-композициялық ағынында орын алған объективті баяндаулар жалпылау мен типтендірудің субъективті-аналитикалық принципімен алмасты. Бұл кезеңде тақырыптар мен көкейтесті мәселелердің көкжиегі кеңейіп, жазушының шешуші ұстанымын, оның әлем мен адам концепциясын анықтап берді. Прозаиктер шынайы өнердің әрқилы шартты түрлерін тиімді қолданды, олардың арасында мифологиялық көркемдік танымдар басты орын алды. Мифологиялық, эпсаналық, аңыздық әдістерді қолдану прозаның философиялық бояуын қалыңдата түсті. Осындай әдіс, тәсіл ерекшеліктерімен

байытылған қазақ әдебиеті әлем әдебиетінің дәстүрлерін өзіне қабылдап, классикалық деңгейге көтерілді.

Қазақ әдебиетінде тарихи тақырып проза жанрымен бірге қалыптасты. Қазақ тарихи романының тұсауы ХХ ғасырдың басында кесілді. Оның бас бастауында С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, Ж.Аймауытов, М.Дәулетбаев, С.Мұқановтар тұрды. Тарихи романның көркемдік тұрғыдан өнер туындысы дәрежесіне көтерілуіне М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының септігі мол болды. Қазақ әдебиетіндегі қазіргі тарихи романдардың арасында қамтитын уақыт кезеңінің, сипатталатын тарихи оқиғалары мен тұлғаларының, халық ауыз әдебиеті үлгілерін қолдануының молдығы жағынан танымал жазушы Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын ерекше атауға болады.

Көркем шығарманың поэтикасы проблемасы тарихи поэтиканың негізін салған А.Веселовскийдің, көркем шығармалардың поэтикалық формасын жасаумен айналысқан В.Б.Шкловскийдің, Б.В.Томашевскийдің, В.М.Жирмунскийдің, теориялық поэтика мәселесі белгілі ғалым А.Потебняның, сонымен қатар В.Винокурдың, В.Виноградовтың, М.Б.Храпченконың, Д.С.Лихачевтың, Л.И.Тимофеевтің, М.М.Бахтиннің, Г.М.Фридендердің, Ю.М.Лотманның, Н.Гейдің және т.б. еңбектерінде көрініс табады.

Тарихи роман жанрын зерттеуге арналған орыс әдебиетші ғалымдары Ю.А.Андреев, Л.П.Александрова, В.М.Пискунов, С.М.Петров, А.И.Пауткин, В.Д.Оскоцкий және т.б. еңбектері бар.

Ал қазақ әдебиетінде әдебиет теориясы мәселелеріне арналған А.Байтұрсыновтың, Қ.Жұмалиевтің, М.Қаратаевтың, З.Қабдоловтың, З.Ахметовтың, Р.Бердібайдың, Р.Нұрғалидың және т.б. белгілі әдебиет зерттеуші ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

Әдебиет поэтикасының жалпы теориялық мәселелері, соның ішінде көркем проза поэтикасы М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Қ.Жұмалиевтің, Е.Есмайыловтың, Б.Кенжебаевтың, М.Атымұмовтың, З.Ахметовтың, М.Х.Әдібаевтың, А.С.Исмақованың, Т.Н.Рахымжановтың және т.б. зерттеулерінде қарастырылған.

Сондай-ақ роман проблемасының жекелеген мәселелерін Қазақстандағы қазіргі әдеби процесті зерттеуші З.Ахметов, С.Қирабаев, Ә.Шәріпов, З.Қабдолов, Х.Әдібаев, Н.Ғабдуллин, Ш.Сәтпаева, И.Ғабдиров, М.Хасенов, М.Дүйсенов, Т.Кәкішев, К.Кереева-Қанафиева, Б.Наурызбаев, М.Мырзахметов, Қ.Ергөбек, Ә.Молдаханов, А.Мұсаев, К.Сыздықов, Ж.Әбілов, Б.Рахимов, т.б. өз еңбектерінде қарастырып өткен.

Қазақ романдары, олардың тарихы, теориялық проблемалары туралы көптеген арнайы еңбектердің қатарында М.Қаратаевтың, З.Кедринаның, Е.Лизунованың, С.Қирабаевтың, З.Қабдоловтың, З.Ахметовтың, Б.Шалабайдың, Р.Бердібайдың, Л.Әуезованың, Ш.Елеукеновтың монографияларында қазіргі қазақ романының қалыптасуы, тарихы мен даму ерекшелігі, романдардағы тарихилық пен көркемдіктің арақатынасы, қазақ

романының әдеби өзара байланыстардағы алатын орны секілді мәселелер қарастырылған.

Қазіргі қазақ әдебиетінде халықтың көркем тарихын бейнелеуге құрылған тарихи романдар көбейіп келеді. Әдебиеттің осы жанрын зерттеуге академик Р.Бердібай, ғалымдар М.Хамзин, Г.Елеуқенова, Ж.Дәдебаев, Т.Сыдықов, Т.Рақымжанов, Қ.Алпысбаев елеулі үлес қосты.

Қазақ тарихи романы, соның ішінде Ілияс Есенберлиннің тарихи шығармашылығына қатысты әдеби зерттеулер, сыни мақалалар, еңбектер, монографиялар жарық көрді. Бұл ретте есенберлинтанудың бас бастауында тұрған Р.Бердібайдың және толық әрі салмақты еңбектердің қатарында М.Қаратаевтың, Р.Нұрғалидың және т.б. зерттеулерін атауымызға болады.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанры ХХ ғасырдың басында қалыптасты. Тарихи романның бастауында С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С.Мұқановтың «Ботагөз» романдарымен қатар Б.Майлиннің, І.Жансүгіровтың, Ж.Аймауытовтың, М.Дәулетбаевтың шығармаларын атауға болады. Дегенмен әдебиеттегі қазақ романын зерттеуші Б.Шалабаевтың пікірінше тарихи романның көркем қорытылып, шын мәніндегі өнер туындысы дәрежесіне жетуі М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан басталады. Осы жерде көңілге қаяу түсіретін бір жәйт, зерттеуші А.Марченко ұлы Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы мен көрнекті жазушы Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясын салыстырып, Әуезов Абайдың өмірін зерттеу арқылы ұлттық кейіпкердің тұрмысын суреттеген, ал Нұрпейісов шынайылықты көркем талдау арқылы жеңіске жетіп отыр деп көрсетеді. Және А.Марченко бұл жеңісті тек таланттың жеңісі ғана емес, романның эпопеяны жеңгені дейді. Бұл ретте келіспейтініміз, эпопеяның тарихи деректерді көркемдеуде шығармашылық мүмкіндіктері мол, ал романның өз мүмкіндіктері бар. Тарихи романдарды зерттеуші Т.Сыдықовтың пікіріне сүйенсек: «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы тарихи жанрдың ең басты мәселесі – тарихи дәуірдегі өмірдің типтік жақтарын дәл қамтып, өткендегі адамдарды шыншылдықпен мүсіндеп, дәуірдің рухын кейіпкерлердің ақыл-ойы мен қызметін көрсетуде тарихилық принцип, реализм мұратынан айнымаған», - дейді.

Яғни қазақ тарихи романдарын зерттеу проблемасына өзек еткен еңбектер ХХ ғасырдың 50-ші жылдарынан бастау алады. Бұл кезеңдегі Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, З.Ахметов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Е.Лизунова, Л.Әуезова, Х.Әдібаев, М.Атымпов, Ш.Елеуқенов, Н.Ғабдуллин еңбектерінде тарихи роман жанрының белгілі бір проблемалары қарастырылды.

Ал тарихи романдарды негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырған және жекелеген шығармаларды талдаған еңбектердің бас бастауында М.Атымповтың «Қазақ романының поэтикасы» (1975) және Р.Бердібайдың «Қазақ тарихи романы» (1979) еңбектерін айтуға болады.

Белгілі ғалым Р.Бердібай өзінің «Тарихи роман» атты монографиясында қазақ әдебиетіндегі төмендегі тарихи романдар тізімін ұсынады: М.Әуезов «Абай жолы», Ә.Нұрпейісов «Қан мен тер», Ш.Мұртаза «Жұлдызды көпір», «Тамұқ», «Қыл көпір», І.Есенберлин «Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас»,

«Алтын Орда», Ә.Әлімжанов «Жаушы», «Ұстаздың оралуы», «Махамбеттің жебесі», «Отырардан келген сый», Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң», С.Сматаев «Елім-ай», Х.Әдібаев «Отырардың ойраны», Б.Жандарбеков «Томирис», М.Мағауин «Аласапыран», Д.Досжанов «Жібек жолы», С.Мұқанов «Аққан жұлдыз», Д.Әбілев «Ақын арманы», «Арман асуында», «Баянауыл баурайында», А.Тоқмағамбетов «Жыр күмбезі», Ә.Әбішев «Найзағай», С.Жүнісов «Ақан сері», З.Ақышев «Жаяу Мұса», «Шынардың шыбығы», Ж.Молдағалиев «Дала қоңырауы», Қ.Жұмаділов «Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз», Х.Есенжанов «Ағайынды Жүнісовтер», «Ақжайық», «Көп жыл өткен соң», Ж.Тұрлыбаев «Райымбек», Қ.Толыбаев «Әсет», А.Нұрманов «Құланның ажалы», т.б. Бұл романдардың көпшілігінің тақырыбы да, мазмұны да тарихта болған тұлғалардың бейнесін жасауға арналған, сондықтан олар нақты тарихи романға жатады.

Тарихи проза мазмұнының күрделенуімен бірге оны негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырған және жекелеген шығармаларды талдаған жан-жақты зерттеген ғылыми ізденістер саны өсті. Бұл ретте Л.М.Әуезованың еңбегінде кеңес дәуіріндегі әдебиеттің романдарындағы тарихилық және тарихи романдардың ерекшелігі зерттелген. Ал белгілі ғалым Р.Бердібай өз монографиясында М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан бастап көптеген тарихи романдарды жан-жақты зерттеп, талдаған. Ғалым Ж.Дәдебаев тарихи романдарды қолданылған фактілері мен құжаттарына байланысты деректілігі тұрғысынан қарастырып, көркем бейнені жасау принциптерін зерттейді. Тарихи роман жанрын зерттеушілердің бірі Т.Сыдықов тарихи роман жанрын жаңаша зерттей отырып, оның табиғатын терең аша білген. Қазіргі зерттеушілердің бірі Қ.Алпысбаев қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа жазылған туындыларды көркемдік, кезеңдердің байланысы тұрғысынан қарастырады. Тарихи роман жанрын зерттеушілердің арасында қазақстандық компаративист-ғалым Қ.Оразаева белгілі жазушылар Ю.Тынянов пен М.Әуезовтің тарихи шығармаларының негізінде қазақ және орыс әдебиеттеріндегі тарихи-биографиялық романдарды салыстыра зерттей отырып, салыстырмалы-типологиялық зерттеу әдісін қолданады. Б.К.Майтановтың «Қазақ тарихи-революциялық романдарындағы психологиялық анализ» атты көлемді зерттеуінде кейіпкер тұлғасын, оның характерін ашуда қолданылатын психологизм тәсілі туралы жан-жақты айтылады. Ал А.А.Мәуленовтің «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі» туралы зерттеуінде тарихи шығармаларға тарихи деректерден кейін өзек болатын мифтер, аңыздар мен әпсаналар туралы жан-жақты мәлімет берілген. Зерттеуші С.Қ.Мұхтарованың «Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы» жайындағы зерттеу еңбегінде тарихи шығармалардағы қазақ халқының қайраткерлерінің бейнесі жан-жақты зерттелген. Ал Т.М.Демежановтың, Л.А.Серғазының зерттеулерінде Кенесары Қасымұлының қазақ тарихында алатын орны және оның бейнесін өзек еткен тарихи шығармалар жан-жақты қарастырылады және қазақ тарихи прозасындағы барлық жетістіктер туралы нақты, терең айтылады.

Жалпы тарихи роман өз бастауын әдебиет пен тарихтан алады. Тарихи романның авторы хақиқи тарих деректеріне сүйене отырып, ойдан шығарылған өмірді суреттейді. Егер тарихшы өткен өмірді археологиялық қазбалар, жылнамалар мен деректер бойынша қайта құратын болса, тарихи романның авторы қайта құруға жатпайтын ақтандақтарды толықтырып, көркемдейді. Сөйтіп, тарихи шындықты оқырманға жақын, ұғынықты, әрі нанымды етеді.

Тарихи романдар туралы он томдық қазақ әдебиетінің тарихында: «Тарихи роман негізгі екі түрге бөлінеді. Бірі – тарихи бір оқиға, не тұлға төңірегінде қызғылықты әңгіме құрады. Енді бірі ... кең өрісті, алып құлашты, қилы-қилы тағдырлы, ел-жұрты мол келеді. Мұндай роман типі адам мен қоғам хақында кең ойларға, терең пәлсапаға, өмірді түсіндіретін толғауларға беріледі», - деп жазылған. Осы тұрғыдан келгенде Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы тарихи романның екінші түріне жатады.

Тарихи романдардың кейіпкері ең алдымен тарихтың өзі, ондағы тарихи оқиғалар. Тарихи романшы өз шығармасында өткенге үңіле отырып, оны оқырман үшін бүгінге көшіреді. Тарихи романдардың ғажайыптығы сонда – бұл жерде өткен өмір өзінің сырларын жоғалтпайды. Тарихи романшы өткен дәуірдің бояуын беру үшін сөз, киім, дәстүр үлгілерінің ерекшелігін сақтап және бұл ретте қазіргі оқырманға түсінікті болуы үшін роман тілінің тым архаизмденуіне жол бермейді. Тарихи романдарда тарихи оқиғалар орнына келтіріліп, тарихшының міндеті орындалады және адамдардың ойлары мен сезімдері қалпына келтірілуі арқылы роман жазу ерекшелігі сақталады. Роман жанрын терең зерттеген ғалым М.М.Бахтин тарих пен тарихи тұлғалардың, қайраткерлердің жеке өмірінің бірігуін тарихи романның ерекшелігі ретінде санайды және ұзақ уақыт бойы таза тарихи сюжеттің орталық және жалғыз тақырыбы соғыс болғанын айтады. Сондықтан да ғалымның пікірінше тарихи романшылар тарихи тұлғалардың жеке өміріне тоқталмай, тарихи шындықты бейнелеуге күш салған.

Біздің ойымызша, тарихи роман жанрындағы тарих пен әдебиеттің өзара байланысына келетін болсақ, бұл өзара сабақтастық пен жалғастық дәстүрінде жүзеге асырылады. Яғни тарихи романды нақты құжаттармен, деректермен жұмыс жасай отырып, оны сол күйінде жеткізіп, тарихи шындықты бұрмаламау мақсатын және роман техникасын, оның көркемдігіне қойылатын талаптарды ұмытпайды.

Тарихи тақырып бүгінгі күні де әдебиет пен өнердегі басты мәселелердің бірі болып қалып отыр. Қазіргі әдебиетте халық тарихын кеңінен әлеуметтік-философиялық мазмұндауға ұмтылу бәсеңдемей келеді. Яғни тарихи жанрда ең бастысы тарихи дәуірдің өмір шындығын ашу, өткен заманның адамдарын бейнелеу, сол кезеңдегі уақыт бедерін жаңғырту, тарихтағы саяси, мәдени, моральдық, психологиялық факторлардың ролі мен мәнін ашып көрсету болып табылады. Қазақ әдебиетінің өзге түркі халықтарының әдебиеттерімен тарихи-рухани байланыстарының нәтижесінде ауыз әдебиеті үлгілерінде типологиялық байланыстар орын алды. Ғасырлар бойы бедерленген рухани-мәдени тәжірибе жазба әдебиетте көрініс тауып, бұл роман секілді ірі эпикалық жанрдың, соның

ішінде тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуына негізгі себеп болды. Ретроспективті әдіспен жасалған тарих бейнесі хандар, билер, батырлар, ақын-жыраулар мен қарапайым халықтың колоритті бейнелерімен және өткен кезеңдегі адамдардың ойлау жүйесін, ұлттық санасын, рухын қалыптастырған көптеген этнографиялық деатльдармен, салт-дәстүрлермен толықтырылып, әрленді. Демек әдебиеттегі тарихилық мәселесін шешуде сол кезеңдегі қоғамдық құбылыстар, халықтың ауызша тарихы мен ақын-жыраулар мұрасы, нақтылы материалдары, елдік деректері, этникалық ерекшеліктері басты орын алады. Олай болса, тарихи шығарманың осындай элементтері мен құрамдас бөліктерін зерттеу ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесіне айналып отыр.

Сонымен қатар тарихи романның тарихы мен поэтикасын жалпы роман проблемасынан бөлек қарастыруға болмайды, бұл проблемалар әдебиеттануда маңызды орын алады.

Қазақ әдебиетінің қазынасындағы тарихи романдардың алдыңғы қатарында саналы шығармашылық ғұмырында он жеті роман, екі повесть, он дастан, бірнеше өлең жазып, тынымсыз еңбектің иесі саналатын Ілияс Есенберлиннің «Алтын Орда» және «Көшпенділер» тарихи трилогияларының алатын орны ерекше. Қазақ халқының тарихындағы XIII ғасырдан XIX ғасырға дейінгі жеті ғасырлық кезеңді көркем бейнелеуге арналған бұл трилогиялар бір бірінің заңды жалғасы деуге болады. Соның ішінде қазақ халқының мемлекеттік құрған кезеңін, тарихымыздағы сан талайлы оқиғаларды тарихи шындықты көркем тәсілмен бейнелеуге арналған «Көшпенділер» трилогиясы әдебиетіміздегі классикалық туындылар қатарынан орын алады. Жазушының бұл туындысы қазақ елінің бес жүз жылдық тарихын тірілтіп, тарихымыздағы танымал тарихи тұлғалардың шынайы бейнесін жасауға арналғандықтан, кеңес идеологиясының үстемдік құрған уақытында жарыққа шығуы қиын болды. Осы қиындықтарды сезген жазушы трилогиясын соңынан бастап, алдымен «Қаһар» романын жазады. Бұл туралы жазушы: «Тарихи эпопеяны жазуды соңғы кітаптан бастауымның себебі – жиналған архив деректерінің молдығы, қамтылатын дәуірлер ауқымының кеңдігі, ойлаған, жоспарлаған кітаптарды түгел жазуға ғұмырым жете ме, жетпей ме деген күдік. Мұның мәнісі бар. О баста, тарихи деректерді жинау кезінде, романға кіріспес бұрын, іштей жоспарлаған едім. Яғни, көңілімде, іс жоспарымда халқымыздың бес жүз жылдық тарихын қамтитын трилогия болып қалыптасты. Бірақ трилогияның ең соңынан бастауыма себеп болды. Ең алдымен тіршіліктің кейбір тауқыметін тартқандықтан ба, үшеуін бірден қамтып жазуға өмірім жете ме, жетпей ме деп қауіптендім. Содан болар халыққа, болашақ үрім-бұтаққа айтпақ болған ойымның тарихи оқиғаларға деген жазушылық тенденциям мен позициямның айқын көрінісі болған басты темір қазығым – «Қаһар» еді. Егер алдындағыларымды айта келіп, көксеген негізгі ойыма қол жетпей қалса, өмір бақи арманда, орны толмас өкініште өтуім мүмкін ғой. Ойға алған, көңілге түйген трилогияның ең әуелі соңынан бастап жазылу сыры осы еді», - деп өз ойын анық білдіреді.

Қазіргі қазақ романдары ұлттық сөз өнері дамуы тарихындағы классикалық дәстүр жалғасуының көрнекті көрсеткіштері болып саналады. Қазақ әдебиетінің ежелгі замандардағы эпикалық көлемдегі жазба ескерткіштерінде негізі қаланған тарихи шындық пен көркемдік шешім тұтастығымен өрілген шығармашылық үрдіс ғасырлар бойы жалғаса келе қазіргі әдеби дамуға ұласты. XX ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың басындағы қазақ романдары тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің әлем өркениетіндегі классикалық үрдістер көрсеткіштерімен деңгейлес сипатымен бағалана алады. Қазақ әдебиеті шығармаларының ұлттық негізділігін сақтай отырып, әлем әдебиеті арналарымен бірге көркемдік дамудың жаңа жетістіктеріне жетуі жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан мәдениетінің мәңгілік тұғырын нығайта түседі. Бұл – қазақ сөз өнері дамуының мәңгілік шығармашылық қозғалыстағы жолы.

Әдебиеттер:

1. Ауэзова Л.М. Исторические основы эпопеи «Путь Абая». – Алматы, 1969. – 315 стр.;
2. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным мен көркемдік. – Алматы, 1999
3. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
4. Бердібаев Р. Қарымды қаламгер // Ана тілі. – 1993. – 30 қыркүйек
5. Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ғылым, 1979; Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық: Әдеби-сын мақалалар, портреттер. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 248 бет
6. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – Москва: «Художественная литература», 1986
7. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – Москва, 1980
8. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 бет;
9. Демежанов Т.М. Художественная интерпретация образа Кенесары Касымова в казахской литературе: дисс. ...канд. филол. наук: 10.01.03. – Алматы, 1994; Серғазы Л.А. М.Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының тарихилығы: филол. ғыл. канд. ... дисс: 10.01.02. – Астана, 2004. – 121 бет
10. Донченко Н.Ф. Исторический роман в современной болгарской литературе (60-70-е годы): автореферат дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1983. – 18 стр.
11. ЕлеуKENOVA Г.Ш. Исторический роман и художественная правда // Известия АН КазССР. Серия филологическая. – 1991. - №1
12. Знаменская Н.Е. Жанровое своеобразие исторического романа США после 1945 года: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.05. – Москва, 1984. – 21 стр.
13. Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.

14. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Т.9. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 998 бет
15. Қонаев Д.А. Бір жасы мың болған // Егемен Қазақстан. – 1993. – 29 қыркүйек
16. Майтанов Б.К. Психологический анализ в казахском историко-революционном романе: дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы, 1989;
17. Мақырұлы С. Қазына. Әдеби мақалалар, зерттеулер. Әдістеме. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 320 бет
18. Мәуленов А.А. Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі: филол. ғыл. канд... дисс. – Алматы, 2002. – 142 бет;
19. Мүсірепов Ғ. Туған елге соңғы сөз // Ғабит Мүсіреповтің көркемдік әлемі: халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 260 бет
20. Мұхтарова С.Қ. Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы: филол. ғыл. канд... дисс. – Алматы, 2000. – 127 бет;
21. Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Стыль. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика): филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 1997. – 46 бет
22. Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996. – 252 бет;
23. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика /Учебное пособие. – Москва: Аспект Пресс, 2001. – 334 стр.
24. Уразаева К.Б. Историко-биографический роман в русской и казахской литературах XX в.: Ю.Н.Тынянов и М.О.Ауэзов, сравнительно-типологический анализ: дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.01, 10.01.03. – Москва, 2001;
25. Хамзин М.Х. 60-80-ші жылдардағы қазақ романының стилі мен типологиясы: филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 1997. – 56 бет
26. Ілияс Есенберлиннің журнал тілшісіне берген сұхбаты // Жұлдыз. – 1975. –№1. – 209-213 бб.

2.2 Тарихи және көркемдік шындық

Жоспары:

- Тарихи және көркемдік шындық
- Тарихи шындықтың көркем шығармада бейнеленуі

Уақыттың өзі алға тартқан әдебиет пен өмірдің байланысын тереңдете көрсету – кез келген қаламгер үшін кезек күттірмейтін шығармашылық мақсат. Бұл орайда қазіргі адам болмысы мен оның әдебиеттегі көркем бейнесінің ара қатынасы қандай екендігі, рухани-адамгершілік проблемалардың әдебиетте қалай шешімін тауып жатқаны ешкімді бей-жай қалдырмаса керек. Бұл – оқырманды да, қаламгерді де толғандыратын күрделі жәйт, түбегейлі де маңызды мәселе. Өмір алға жылжыған сайын оның мәніне бойлай түсуге

құштарлық арта түспесе, кемімейтіні белгілі. Ізгілік пен зұлымдықтың, қайырымдылық пен қатігездіктің, жақсылық пен жамандықтың ара салмағын таразылауға бағытталған мәңгілік сауалдар жаңа заман сипатына орайласа, жаңғыра көрініс беріп, адамзаттың бүгінгі және болашақ тіршілігі жөнінде ойланып-толғануына әркез әсер етіп отырады. Оған қашан да қозғау салып, соны серпін беретін қуат көзі, әрине, әдебиет болып табылады.

Әр дәуірдің әдебиеті өз кезеңінің талабына, әлеумет талғамына орай көркемдік ізденіске құлаш ұратыны, өзекті деп таныған мәселенің қыр-сырын тереңдей зерделеп, көркемдік шындық аясында мейлінше шынайы бейнелеуге ойысатыны заңды құбылыс.

Бүгінгі өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдыруда қазақ қаламгерлері де жан-жақты ізденістер танытуда. Тыңнан соқпақ тартуға талаптанған көркемдік талпыныстар, әсіресе, қазіргі қазақ романдарынан айқын аңғарылады. Бұл тұстағы шығармашылық ізденістердің бір арнасы әдебиеттегі қаһарман проблемасымен, оның рухани әлемімен тығыз байланысты. Себебі, оқырман үшін жер жүзі әдебиетімен жан-жақты сусындауға мүмкіндік туып отырған кешегі және қазіргі уақытта кейіпкер табиғатына, әдеби қаһарман әлеміне қазақ жазушыларының да селқос қарауына хақысы жоқ. Әрбір жаңа шығармадан халық өз замандасының бейнесін күтеді. Сондықтан да бүгінгі оқырманға бар адамгершілік болмысымен, жан-жақты характер қырларымен тұшынтатын кейіпкер керек. Сан қилы жағдайлар үстінде барынша тұлғалана танылатын соқталы қаһарман тағдырымен қанаттаса бейнеленетін өмір шындығының, қоғам қайшылықтарының шығармада қаншалықты дәрежеде көрініс табуы да елеусіз нәрсе емес.

Романды талдаудағы салыстырмалы-тарихи әдіс шығарманың сюжетінде жазушының суреткерлік қиялы тарихи материалмен тығыз байланыста екендігін айғақтайды.

Қазіргі қазақ романының эпикалық және психологиялық ерекшеліктері тарихи шындық пен көркемдік шешім арқылы шығармашылық шеберлікпен жүзеге асырылуда. Бұл – қазақ әдебиетіндегі классикалық үрдістердің жетіле жалғасуының көрінісі. XVIII–XIX ғасырларда Еуропа әдебиеттерінде негізі қаланған психологиялық роман үрдісі жалғаса, дами келе әлемдік шығармашылық кеңістікте әр алуан жаңа туындылар арқылы молая түсті. Роман жанрындағы шығармалардың психологиялық сипатпен жазылуында басты кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесіндегі жағымды және жағымсыз ойларының толассыз қайшыласқан толғаныстарымен, қоршаған қоғамдық-әлеуметтік орта мен жеке адамдар арасындағы үйлесіммен, сәйкессіздікпен берілуі ерекше байқалады. Роман кейіпкерлері мінез-құлық қасиеттері қақтығыстарының шынайылығы, жеке отбасылары мен әлеуметтік ортадағы адамдар жандүниелеріндегі сырт көзге байқала қоймайтын, бірақ үздіксіз қозғалыстағы буырқаныстар, толғаныстар әлемі психологиялық сипаттылығымен ерекшеленеді. Ғалым А.С.Ісімақова әлем әдебиеттері тарихында психологиялық романдар жазу тәжірибесінің алғашқы үлгісі Стерннің (Англия, XVIII ғасыр) «Тристам Шендидің джентельмендік ғұмыры

мен пайымдары» атты романынан басталатынын, бұл үрдістің ХІХ ғасырда Еуропа прозасында дамуында Л.Н.Толстойдың («Анна Каренина»), Ф.Достоевскийдің романдары арқылы жалғасқанын баяндай келе, олардың шығармаларындағы адам психологиясын бейнелеудегі суреткерлік-шеберлік болмысына баға береді.

Қазақтың ХХ ғасырға дейінгі өмірінде фольклордың араласпайтын жері болған жоқ, ол елдің рухани қажеттілігін түгелімен атқарды, бүкіл тіршілігінің ажырамас бөлігі болды, сол себепті ХІХ ғасырдағы әдебиетте фольклордың «мен мұндалап» тұруы – табиғи нәрсе. Әсіресе, авторлық ауыз әдебиетінде, яғни жыраулар мен ақындардың шығармаларында фольклордың тілі, поэтикасы, стильдік құрылымдары мейлінше мол. Ал, Абай мен Ыбырайдан бастау алатын жаңа жазба әдебиет фольклорға саналы түрде барды, оған қажетті дәрежеде арқа сүйеді. Бұл жерде біз фольклордағы сөздер мен тіркестер, сюжеттер мен кейіпкерлер, жекелеген жанрлар, мақал-мәтелдер мен жұмбақтар, өлеңдер жазба ақындар шығармашылығында емін-еркін жүретіндігін айтып отырмыз. Олардың біразы табиғи түрде жүрсе, кейбіреуі мақсатты түрде қолданылған. Кейін осы дәстүр жалғасып, әдебиеттегі фольклоризм құбылысын тудырды. Фольклоризм әдеби шығарманың мазмұнынан ғана емес, оның тілдік-стильдік табиғатынан, әдеби шығарманың көркемдік құрылымынан, әлеуметтік-этнографиялық сипатынан көрінеді. Осылардың әрқайсысын арнайы зерттеу – әдебиет пен фольклордың арақатынасы, байланысы қаншалықты терең, табиғи, мақсатты екенін ашып көрсетері хақ және әдеби шығармада бейнеленген өмір туралы, жазушы шығармашылығының қайнар көзі жайында, сондай-ақ автордың өмірі мен дарыны жөнінде айтарлықтай мағлұмат беретіні күмәнсіз. Әлемдік фольклортануда «фольклор» ұғымы өте кең мағынада қолданылады. Оған халық музыкасын, халық биін, халық өлеңін, халық театрын, халық әдебиетін, халық қолөнерін, халық қолданатын ырымдар мен ғұрыптарды, салттар мен наным-сенімдерді жатқызады. Демек, фольклор дегеніміз – тек қана ел арасына тараған ауызекі шығармалар емес, фольклор – халықтың бұрынғы замандарда өмір сүрген бабалары шығарып, пайдаланып, ұрпақтан ұрпаққа аманат етіп, бүгінгі дәуірге жеткізген руханият. Ол көп салалы, сондықтан көп сипатты және көп функциялы, синкретті руханият. Өте ерте заманда туып, жүздеген ғасырлар бойы өмір сүргендіктен фольклор – ежелгі қоғамның дүниетанымы және мәдениеті болған. Үнемі қолданыста болғандықтан, ол – адамдар тұрмысының қажетті бөлшегіне, атрибутына айналған. Ұзақ тарихи дамудан өткен фольклор біздің дәуірге сөз өнері әрі мәдени мұра түрінде жетіп отыр. Міне, осының бәрі фольклорды әдебиеттен әлдеқашан бұрын пайда болып, өзіндік көркем жүйе қалыптастырған сөз өнері деп тануға негіз болмақ.

Көрнекті жазушы Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында әлем, дүние, өмір мен өлім, тағдыр, тарихи жолды таңдау мәселесі мәдени-философиялық тұрғыдан қарастырады. Бұл романдағы қазақ халқының өткен (ретроспективті) тарихи суреті хандардың, халық арасынан шыққан тұлғалардың көркем фигураларымен, өткен дәуір адамдарының рухын, ұлттық

санасын, ойлау жүйесін қалыптастырған көптеген этнографиялық детальдармен, салт-дәстүрлермен толыққан. Көркем суреттің осы барлық элементтерін және компоненттерін зерттеу қажеттілік болып табылады.

Трилогиядағы автордың баяндауы негізінен тарихта орын алған шынайы фактілерге сүйенеді, сондай-ақ мұнда көркем қиял да кездеседі. Автор тарихи қайнарларға сілтеме жасап, деректі фактілерді қолданады, кейде құжаттардың өзін, авторлардың атын немесе жылнамашыларды, тарихшыларды да келтіреді.

Трилогияның өн бойында тарихи фактілердің ізін жоғалтып алмау және жалаң деректілікке ұрынбау үшін жазушы сан қилы әдіс-тәсілдерді қолдануға тырысқан. Мұнда кейіпкердің монологы («Алмас қылыш» романындағы Әбілқайыр ханның ұзақ толғанысы, «Жанталас» романындағы Бұқар жыраудың Абылай хан туралы ойлары), тарихи оқиғаларды бейнелеу үшін диалогты («Алмас қылыш» романындағы Қотан жырау мен Қазтуғанның айтысы), көпүнділікті («Алмас қылыш» романындағы Әбілқайыр ханның өз қызымен кенет кездескендегі ханның, Саян батырдың, Гүлбаһрамның ойлары арқылы оқиғаны шиеленістіруі), дәстүрлі емес коммуникацияны қолдануы (Шыңғыс ханға Жошының өлімін естірту үшін домбыраны пайдалануы), халықтың салт-дәстүрінің оқиғаны сөзсіз ұғындыратынын шебер көрсетуі (Ақжол батырдың қаралы ордасының сипаты: «Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма. Үй іші адамның зәресін алып, құтын қашырғандай...» [34, 86-87], Әбілқайыр ханның Жәнібек пен Керейді аңға шығуға шақырғандағы екі топтың киім киісі, адамдар саны, олардың бет бедерін суреттеу арқылы ханның шын ниетін көрсетуі) жазушының шеберлігін көрсетеді. Трилогияда нақты жылдарды көрсету, кейде құжаттардан үзінді келтіру секілді деректілік көп кездеседі, бұл жазушының осыншама ұзақ уақытты бір кеңістікке сыйғызу үшін жасаған әрекеті секілді. Себебі трилогияда уақыт бір орында тұрмайды, оқушы ХҮ ғасырда отырып, кейіпкерлердің монологы немесе диалогы арқылы одан бірнеше ғасыр бұрынғы кеңістікке түсіп кетеді, немесе жазушы нақты тарихи тұлғаларды бейнелегендіктен, абыздардың түс жору әдісі (Бұқардың Абылайдың түсін жоруы, Кенесарының түсі) арқылы болашақтағы, кейіннен тарихта нақты орын алған оқиғаларға көшіп кетеді, яғни трилогияда кеше-бүгін-болашақ уақытының тізбесі қолданылған. Жазушы уақыт көшінің үздіксіздігін де, бір сәттілігін де сипаттаған.

Уақыт пен кеңістік – өнердің, соның ішінде әдебиеттің маңызды дүниетанымдық, идеялық-мазмұндық және композициялық характері. Оларды зерттеу шынайылықты көркем бейнелеу мүмкіндіктерін зерделеуге, көркем шығарманың ішкі әлемінің ерекшеліктерін зерттеуге, шығарманың мазмұны мен формасының күрделі мәселелерін шешуге зор қызмет атқарады. Көркем уақыт пен кеңістік мәтіннің күрделі құрылымдық бөлігі қызметін атқарады, ол шығарманың композициясын құрайды, соның ішінде баяндау, сөздік құрылымы, сюжеттің дамуы секілді мәселелерге әсерін тигізеді. олардың жанр құрайтын мәнінен басқа әдебиетте көркемдік қуаты да бар. Әдебиет зерттеушісі

М.М.Бахтиннің пікірінше көп жағдайда уақыт қатынасы кеңістіктен бөлек қарастырылып келді. Ал әдебиет теоретиктері Б.В.Томашевский мен В.В.Виноградов сюжеттердің даму жылдамдығын кейіпкерлердің психологиялық жағдайымен бірлікте қарастырады, бұл жерде шығармадағы көркем уақыт пен жазушының шынайылыққа қатынасы арасындағы байланыс туралы айтылады.

Осы жерде зерттеуші Н.Ф.Донченко болгар әдебиетіндегі тарихи романдарды зерттей отырып, тарихты түсіну үшін қоғамдық дамудың заңдылықтарымен танысып, адам мен оның қоғамға қарым-қатынасы туралы білуіміз керек, сондықтан таза тарихи романдардың болуы мүмкін емес деген пікір айтады. Себебі өткен өмірді көркем бейнелей отырып, қоғамдық жағдайлардың дамуына ден қоймауға болмайды. Сондықтан тарихи романның шынайылықпен байланысты болуы ғана оның тарихи шындықты бұрмаламай жеткізуіне септігін тигізеді.

Ал зерттеуші Н.Е.Знаменская АҚШ әдебиетіндегі тарихи романдар туралы зерттеуінде тарихи романға «тарихилық негізінде жазылған және уақыт кеңістігі, тарихи тұлғалардың бейнесі, тарихи бояу, белгілі тарихи оқиғаны немесе тартысты суреттеуі, өзіндік тарихи-көркемдік проблематикасы бар» шығарма деп анықтама береді.

Тарихи романдардағы көркем тартыс мәселесі де терең қарастыруды қажет етеді. Бұл сюжет пен характерге байланысты теориялық мәселе. Шығармадағы көркем тартыс туралы ғалым С.Мақпырұлы: «Тартыс – сюжеттің жаны, оның қозғаушы күші, сюжетте баяғдалар оқиғаны да, характер тағдырының шешімі де осы тартысқа, оның сипатын тікелей қатысты», - деп келтіреді.

Қазақ тарихи романдарының жанры – үнемі ізденуші, өзінің қалыптасқан формаларын үнемі жетілдіруші жанр, себебі тарихи роман авторлары шынайылықпен үздіксіз байланыста және тынымсыз ізденісте болады.

Тарихи роман жанрының қазіргі заман әдебиетінде шындықты шынайылықпен бейнелеу арқылы жас ұрпақтың отаншылдық рухын көтеруге ықпал еткендігі көрінеді. Қазақ кино өнеріндегі соңғы соны жаңалықтардың бірі «Көшпенділер» фильмінің түсіріліп, әлемдік деңгейде көрсетілуінің өзі де халықтың, жастардың елі мен жеріне деген сүйіспеншілігінің артқандығын көрсетеді. Тарихи романдардың күрделі мазмұндық, бай стильдік ерекшеліктерінің артуы, оның жанрлық түрлерінің көбеюі қазақ әдебиетіндегі іргелі жаңалықтардың бірі деп айтуға болады.

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінде және мәдениетінде орын алған маңызды мәселе роман жанрының қалыптасуы болды. Бұл жаңалық көркем әдебиеттің мүмкіндіктерін кеңейте түсті, себебі көркем шығармаларда кезеңдердің байланысы жаңғыртылды, рухани-мәдени дәстүрлер мен тарихи сана жаңарып, өз кезегінде әдебиеттің негізін құрады. XX ғасыр әдебиеті мен ұлттық тарихтың, халықтың материалдық және рухани мәдениетінің арасында үзілмейтін байланыс орнады, бұл фольклорда, салт-дәстүрлер мен жөн-жоралғыларда, этикада көрініс тапты.

Роман – әдебиеттің әмбебап жанры: ол өзінің идеялық-көркемдік әлемінде әдебиет пен фольклордың барлық тектері мен жанрларының синтезі іспетті туынды. Антикалық дәуірде дүниеге келген роман жанры өзінің ұзақ тарихында мазмұндық және эстетикалық тұрғыдан кең дамыды, бірақ өз құрылымындағы өмірді, адамның тұрмысы мен характерін эпикалық құлашпен бейнелеу, сюжеттік-композициялық жан-жақтылығы, сюжетті тұйықтамай, уақыт пен кеңістік тұрғысынан кеңінен ашу секілді негізгі жанрлық белгілерді сақтап қалды: адам өмірін, адамзат тағдырын және әлем тарихын романның басқа жанрлар толық қамтып, ашып бере алмайды.

Романның тарихи шындықты бейнелеудегі маңыздылығына тоқтала отырып, шығыстанушы ғалым Н.Конрад роман жанрында шынайы тарихтың фактілері суреттелетіндігін атап көрсетеді.

Ал батыс пен шығыс әдебиеттерін салыстыра зерттей отырып, әлемдік әдебиетті зерттеуге үлес қосқан көрнекті ғалым В.Жирмунский ХІХ ғасырда тарихи романның шынайы түрлерінің пайда болу себебі халықаралық әдеби өзара байланыстардың орнауынан деп көрсетті.

Әдебиет пен тарихтың арасында үлкен байланыс бар. Тарих әдебиеттің материалы болса, әдебиет тарихтың жанды жарышысы, яғни адамзаттың нағыз шын тарихын тарихшы емес, суреткер жазады.

Ұлттық әдебиетті зерттеуші А.Байтұрсынов та әдебиеттегі тарихи фактінің алатын орнына тоқтала отырып: «Тарихтың қызметі – бүтін адам баласының яки бүтін бір жұрттың, я бар халықтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту», - деп тұжырым жасайды.

Тарих адам үшін әрқашан да нақты бұрынғы өткеніміз, осы өткенімізді меңгеру саласы, өзінің шыққан тегін сезіну. Тарих бар жерде дәстүрлердің жалғастығы да бар. Тіпті жер бетінен жойылып кеткен жекелеген халықтар мен этникалық топтардың да этникалық өзіндік санасы мен жалғасытығы тілдік ассимиляция кезінде сақталуы мүмкін, себебі тарихи, мәдени ақпараттар із-түзсіз жоғалып кетпейді.

Роман жанрын зерттеуге елеулі үлес қосқан әдебиетші ғалым М.Атымов өз пікірін: «... қазіргі қазақ әдебиетіндегі роман жанры елдің өткені мен кеткенін, бүгінгісі мен болашағын кеңінен қамтып, молынан баяндайтын өнікті де өміршең жанр», - дей отырып, қазақ романының сипатына тоқталады және оның композициялық құрылысының үлкен өзгеріске ұшырағанын айтады: «Қазақ романдарының композициялық құрылысы үлкен өзгеріске ұшырады. Бұрын сатылы композициялы романдар ғана жазылатын болса, қазір: сатылы, жарыспалы, қаусырмалы композициялы романдармен қатар, сатылы-жарыспалы, жарыспалы-қаусырмалы композициялы романдар да жазыла бастады», - деп ойын түйіндейді.

Роман заңдылықтарын зерттей отырып академик З.Қабдолов: «Дәуірлік шындықты көркем жинақтау үшін жекелеген адам тағдыры жеткіліксіз, әр алуан әлеуметтік топтардың қым-қиғаш күрделі қарым-қатынастары, олардың мақсат-мүдделеріндегі бірліктер мен қарама-қарсылықтар, өмір тіршіліктеріндегі өзекті оқиғалар мен кезеңді құбылыстар кең қамтылып, терең

тұтастырылуға, сол арқылы жалпы қоғамдық дамудың заңдылықтары танытылуға тиіс. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы орасан күрделі болу себебі де осыған байланысты», - екенін көрсетеді және: «Өмірдегі шындықтың шынайы әдеби шығармаға айналу, әдебиеттегі мазмұнның ауқымды пішінге көшу, тақырыптың идеялық-көркемдік шешім табу процесінде сюжет пен композицияның атқарар ролін еш нәрсемен ауыстыру мүмкін еместігін», - баяндайды.

Бұл ретте қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының қалыптасуы жалпы романистиканың дамуына елеулі үлес қосқанын айтуымыз керек. Бұл туралы қазақ тарихи романын зерттеуші академик Р.Бердібай тарихи романдарды «қазіргі қазақ әдебиетінің тақырыптық, жанрлық, идеялық-көркемдік ізденістер мен табыстарына» жатқызады және олардың маңызын атап көрсетеді: «Өткен тарихтың ұнамдысын мақтаныш тұтып, өкініштерінен сабақ алу, өзінің тарихи орнын, тіршілік сапарын терең талдауға ұмтылу – әрбір өскелең халыққа тән мінез... Тарихи шығармалар өткен дәуір істерін қайта жаңғыртып көрсетуі үстіне мәдени, адамгершілік, психологиялық дәстүрлерді де таныстырады».

Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар қатарында Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» және «Алтын Орда» трилогияларының алатын орнын жоғары, мұнда оқиғалардың сюжеттік желісі шебер таратылған, кейіпкерлер образы терең суреттелген, қоғамдық жағдай мен тарихи оқиғалар бір-бірімен жымдаса байланысқан, мұның бәрі жазушының шығармадағы көркемдік тұтастықты сақтап, шығармашылық талантты жақсы меңгергендігін көрсетеді.

Қазақ әдебиетінің тарихи роман жанрындағы жаңа белес Ілияс Есенберлиннің тарихи романдарымен байланысты. Бұл жайында белгілі жазушылар мен ғалымдар Ә.Марғұлан, Ә.Әлімжанов, М.Дүйсенов, Ә.Қоңыратбаев, Т.Кәкішев, Н.Ғабдуллин, Ж.Ысмағұлов, Т.Жұртбаев, М.Қозыбаев өзінің сын, пікірлерін айтты және Д.Қонаев, Н.Назарбаев сияқты қоғам қайраткерлері де өз көзқарастарын білдірді.

Сонымен қатар осы туынды туралы қырғыз жазушысы Ш.Айтматов, өзге елдердің әдебиет зерттеушілері мен жазушылары Г.Ломидзе, Н.Ровенский, П.Косенко, В.Оскоцкий, В.Щербина, Ч.Гусейнов, Б.Хотимский, Ю.Суровцев, В.Владимиров баспа бетіндегі мақалаларында тұжырымды ойларын айтты.

Қырғыз елінің белгілі жазушысы Ш.Айтматов «Көшпенділер» трилогиясының «бұрынғы қоғам жағдайына да, қазіргі жағдайға да тәуелсіз өз құндылығы мен әдеби тағдыры бар» екенін айтса, Ч.Гусейнов оны «халықтың өзін-өзі танып-білуінің тамаша кезеңдік туындысы», - деп бағалайды.

Н.Назарбаев: «Ілияс Есенберлиннің шығармашылығында атақты «Көшпенділер» трилогиясы негізгі орын алады, ол эпикалық құлаш-қарымымен, оқиғалардың серпінділігімен, қазақ тарихының жанды әрі қайталанбас тұлғаларының бейнесімен, тілінің шынайылығымен және айқындылығымен ерекшеленеді», - деген оралымды пікір айтады.

Ал жазушы Б.Тілегенов: «Есенберлинсіз біз тарихи әдебиет туралы сөз қозғай алмаймыз. Одан кейін де, болашақта да тарихты жазатын жазушылар

туады. Бірақ, Есенберлин тарихи әдебиет қишін бастаушы да, қалғандары сол қишке ілесуші ғана. Әрине, Есенберлин жалғыз өзі қазақ әдебиеті бола алмайды. Бірақ, қазақ әдебиеті Есенберлинсіз әдебиет бола алмайды» және «Есенберлин әдебиетте ерлік жасады, жаңа бағыт, жаңа мектеп ашты. Халықтың арғы тарихына жол ашты», - деп Ілияс Есенберлин шығармашылығына жоғары баға берген.

Ілияс Есенберлин – тарихи романның шебері, оның қаламынан туған тарихи туындылар қазақ жеріндегі Шыңғыс хан әулеті билігінің екі жүз жылдық және қазақ тарихының бес жүз жылдық кезеңін қамтитындығымен құнды болса, көркемдік қуаты жағынан да тарихи романдарға тән барлық қасиеттерді бойына жинағандымен ерекшеленеді. Бұл туралы белгілі ғалым Р.Бердібай: «Жазушының тарихи оқиғаларды биік дүниетаным тұрғысынан толғағаны трилогияның өн бойынан табылады», - деп көрсетеді.

Автордың тарихи тақырыпты батылдықпен бейнелегенін академик Р.Нұрғали былай көрсетеді: «Қазіргі заман және тарихи тақырыпты тең, қатар арнада терең бейнеленген романдар түйдегі туа бастады. Зәру, күрделі проблемаларды толғаған қазақ әдебиетінде бұрын көтерілмеген реалистік, қуатты шығармалар оқырмандар арасында Ілияс есімін кең жайып жіберді. І.Есенберлин, ең бастысы, ұлты үшін жанын шүберекке түйген, қалам қайратымен қазақ халқының бостандығы үшін арпалысқан арыстан жүректі суреткер еді», - десе, ғалым Ш.Елеуқенов: «І.Есенберлин үшін керегі де, маңыздысы да – қазіргі қазақ әдебиетінде әзірше зерттелмей келе жатқан ғасырлар қойнауына із салу. Хроникалық суреттердегі сырландық, адам аттарының молдығы мен оқиғалардың қоюлығы, монологшылдықтың күштілігі – міне осылардың бәрі қазақ мемлекетінің іргесі қалана бастаған сол бір алыс дәуірі жайлы неғұрлым көбірек материал беруге талпынудан туған. Бұл, асылы, тың жерді жырту емес, оны тек келешек егіс үшін атыздау тәрізді жұмыс» екенін айтады.

Ал әдебиет зерттеушісі М.Хамзин жазушының трилогияны жазуда қолданылған тілдік, көркемдік ерекшеліктерді сипаттау үшін: «бір автордың қаламынан туған әр алуан шығармада ортақ көркемдік сипаттардың болуы заңды. Бір сөзбен жинақтап айтсақ, олар, ең алдымен, авторлық позиция, жазу машығы, стиль, көркемдік құралдарды қолдану тәсілдері тәрізді жеке жазушының шығармашылық табиғатын тапжылтпай танытатын өзіндік белгілер. Романдағы кейіпкерлер басынан өткен өмір көріністерін көркемдік қабылдау шеңберінде суреттеу, адамның қоғамда алатын орнын, әлеуметтік-моральдық ролін табиғи түрде дамыту белгілі бір жинақтаушылық ойға, эстетикалық тұжырым жасауға алып келмек» екендігін айтады.

Ал зерттеуші Ж.Дәдебаев жазушының тарихи романдарын талдай келіп: «І.Есенберлин – тарихи тақырыптарды да, бүгінгі күн тақырыбын да қатар алып, еркін меңгерген жазушы және бұл тақырыптарды автор үлкен эпикалық формада игерген», - деп атап өтеді.

Ілияс Есенберлин жоңғар шапқыншылығына байланысты оқиғаларды «Жанталас» романында және бір жаңғыртады. Тарихи уақиғаларды қамту

көлемділігі жағынан бұл қазақ әдебиетіндегі тарихи жанрдың бірінші шығармасы болды. Жазушы шығармалары фактілерінің молдығымен, тарихи шытырман оқиғаларының көптігімен қызықтырады. Автор кең көлемді мол деректер беріп қана қоймайды, қазақ даласының суреттеліп отырған дәуірдегі қарама-қайшылықтардың анық-қанығына жете отырып, өзі баяндап отырған оқиғалар мен кейіпкерлерінің мінездерін дұрыс пайымдайды.

Ғалым М.Дүйсенов: «Ілияс Есенберлин романдарының жазылу стилі де әралуан. Алып отырған тақырыбына орай жазушы да қаламының бедерін түрлендіретін сияқты. Романның баяндау, суреттеу, бейнелеу тілі де ажарлы. Диалогтар характер ашуға, оқиға даумына тікелей әсерін тигізіп отырса, ішкі толғаныс, тебіреністер де логикаға сиымды түрде, шынайы берілген... «Қаһар» романы сом характерлі образдар жасаған, идеялық-көркемдік сапасы жағынан жақсы шығарма», - деп әділ бағалайды.

Қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптарға қалам тартқан жазушылардың туындылары тілі, стилі, бейнелеу тәсілдері жағынан келгенде ерекше құрылған. Бұл туындыларда қолданылатын көркемдік әдіс-тәсілдер, амалдар шығарма тезіне түсуі қажет. Мұны қазақ тілінде стиль тезі деп атайды. Бұл ұғымды академик Р.Сыздық былай түсіндіреді: «Стиль тезі дегеніміз – көркем шығарманың тілдік материалдарын белгілі бір әлеуметтік ортаға немесе белгілі бір тарихи кезеңге қарай үйлестіріп, таңдап қолдану. Айталық, романды (әңгімені, повесті) тарихи стиль тезіне салып (түсіріп) жазғанда, автор өзі суреттеп отырған кезеңге тән зат, бұйым, құбылыс, әрекет атауларын келтіруге тиіс, кейіпкерлерін мүмкіндігінше сол кезеңдегі тілдесу үрдісімен сөйлетуі керек, оның өзінде бір кейіпкерді өзінің әлеуметтік орнына, тәрбие-танымына, жасына, жынысына қарай «сол кезеңше» сөйлеткені тіпті абзал. Әрине, ол үшін көп мехнаттану керек: іздену, барын табу, жоғын жасау қажет, бірақ ол жасағанын нанымды, «табиғи етіп» ұсыну – тарихи дүние жазуға барған қаламгердің өз қолымен көтерген шоқпары. Ауыр шоқпар», – деп, тарихи шығарма тілінің, стилінің күрделілігіне баса назар аударады. Осы пікірін жалғастыра отырып, тарихи романдар тілін зерттеуге жол салған ғалым: «Тарихи романдардың тақырыбы, композициялық құрылымы, баяндау-суреттеу стилі жағынан түрленіп келгені қазақ көркем сөзінің биікке көтерілгенін көрсетеді», - дейді. Сонымен қатар ғалым тарихи шығармада қолданылатын тілдік тәсілдерді, шығарма тілінің стиль тезіне түсуі (историческая стилизация), құбылысының айқын көрінуі тарихи реалийлердің көрінуі екенін айтады.

Ал профессор Қ.Жұмалиев «стиль» ұғымына: «Стиль – шын талант, ұлы ақын-жазушылардың қаламдарына тән сипат. Кез-келген ақын-жазушылардың стиль іздеу бекершілік... Дарын жоқта – стиль жоқ. Стиль ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрылысы, мәнері, шығармаларының композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып таңдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы басқа да компоненттері кіреді. Ең алдымен, ортақ мәселе – идеялық мазмұн», - деп анықтама береді.

Стиль тезі, оқиғалар тізбегі, тарих тағылымдарын бар шынайылығымен көрсете білген тарихи шығармалар қазақтың белгілі жазушысы, саналы

ғұмырында жеті поэма, өлеңдер жинағы, төрт пьеса, үш киносценарий, он алты романдар мен повестер қалдырған қарымды қаламгер Ілияс Есенберлиннің қаламынан туған. Оның «Көшпенділер» («Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас» романдарынан тұрады) және «Алтын Орда» трилогиялары өзінің құндылығы мен өміршеңдігін дәлелдеп келеді. Оның «Көшпенділер» тарихи трилогиясымен аттас әлемнің киноаренада танымал болған көркем фильмнің түсірілуі де жазушының бұл шығармасының құндылығын одан әрі арттыра түседі.

Ғалым Б.Я.Толмачев Орта Азия және Қазақстан әдебиеттеріндегі тарихи романдарды зерттеп, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы туралы: «Орта Азия мен Қазақстанның көптеген жазушыларына «оқиғалық» баяндауға ұмтылу басым. Өз шығармашылығында «жылнамалық» принципін ұстанған І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының ... жанрлық ерекшелігіне келетін бослақ, оның бұл әрекеті барлық жаңа көп ұлтты әдебиеттің өткенді тірілту үшін жаңа көркемдік формаларды іздегенін көрсетеді», - дейді.

Бұл жазушының көркем қиялымен де байланысты. «Көркем қиял – шығармаға тарихта болмаған жеке эпизодтар мен кейіпкерлердің іс-қимылы арқылы енеді, сонымен қатар романның құрылымы, оның образдарының жүйесі, типтендірудің мәні – объективті шындықтың субъективті бейнесін жасауға бағынады. Көркем қиял жазушының шығармашылық қиялының негізінде жатыр, мұнда көркем болжал бар және сонымен қоса жасалған әлемнің мәнін айқындауға бағынады». Зерттеуші Қ.Алпысбаев бұл ұғымға өзінің анықтамасын береді: «Көркем қиял – өнердің табиғатын анықтайтын басты сипат. Сондықтан шығарма жазуда жазушы өзінің творчестволық қиялында жүйелі образ туғызады, содан соң барып оны көркем бейнелеуге қажетті тәсілді таңдайды. Көркемдік болжал тарихи шығарма табиғатына етене жақын, алайда көбіне тарихи шығармаға жақын болып келеді».

Ал көркем қиялдың тереңіне бойлап, оны қағаз бетіне түсіріп, көркем шығармаға айналдыру үшін көркемдік болжал мен көркемдік танымның қажеттілігі сөзсіз. Әдебиет теориясы Н.А.Гуляевтың пікіріне сүйенсек: «Көркемдік таным дегеніміз – заттар мен құбылыстардың адам өмірімен тікелей байланыста болатын шындық болмысқа адамның эстетикалық қатынасының жоғарғы формасы».

Қазіргі қазақ прозасының романдарында тарихилық пен көркемдік қиялдың тұтаса өрілуі – қаламгерлердің классикалық әдебиет үрдістерін шығармашылықпен игеруінің көрсеткіштері. Әлем әдебиеттерінің әдеби тек жанрлары шығармаларындағы көркемдік шындық поэтикасы заңдылықтарын игеру арқылы қазақ әдебиеті де өркениеттегі өзіндік ұлттық бояулы болмысымен танылуда. Қазақтың ұлттық рухани құндылықтары дамуының өркениеттегі жетістіктері арқылы мемлекетіміздің беделі де нығая түсері ақиқат. Тарих – адамзат дамуының жүйелі жолы. Қазақ тарихы – ұлттық қалыптасу, даму кезеңдерінің ата-бабалардан сақталып жеткен тағылымды саласы. XV–XVIII ғғ. Қазақ хандығы дәуірінен бастап, қазіргі ХХІ ғасыр басына дейінгі аралықтағы аса елеулі оқиғалар мен көрнекті тұлғалар туралы

эпикалық шығармалар жазу үрдісі – осы тәуелсіздік жылдарында кең орын алды. XVIII ғасырдан қазақ-жоңғар соғыстары, Абылай хан, Кенесары хан басқарған ұлттық-мемлекеттік құрылымды сақтау, қалпына келтіру жолындағы оқиғалар қамтылуда XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезіндегі Ресей империясы қарауындағы бодандық кезең шындығы да романдар нысанына алынды. Абылай хан мен Кенесары хан және олардың төңірегіндегі батырлардың әдеби көркем бейне тұғырымен бейнеленуінде олардың прототиптік түпкі болмыстары негіз болғаны анық. Бұл орайда, қаламгерлер аталған кезеңдер тұлғаларын бейнелеген халық әдебиеті шығармаларына көбірек сүйенеді. Әсіресе, дәстүрлі ақындық поэзиядағы лирикалық және эпикалық шығармалардың бейнелеу, суреттеу бөліктері дерекнамалық көмекшілік жасайды.

XX ғасырдың 50–90-жылдары мен XXI ғасырдың бас кезіндегі тарихи кезеңдер шындығы да романдардың тақырыптық нысанына алынды. Қазақстанның кеңестік кезеңдегі оқиғалары мен тұлғаларын өмір шындығы бойынша суреттеуге мән берілген туындыларда қаламгерлер тарихи-дерекнамалық сипаттың сақталуын қатаң қадағалайды. Себебі, ұлттың шынайы тарихының әуелгі негізделуі ғасырлар бойы сөз өнері шығармаларында жазылып келді.

Бұл үрдіс XX ғасырдың 90-жылдарынан бері жаңаша қарқын алды. Жазушы І.Есенберлиннің бұрын-ертеректе жазылған, бірақ кеңестік кезең қыспағынан жарық көрмеген «Мұхиттан өткен қайық» романында XX ғасырдың 60–80-жылдарының шындығы көркемдік жинақтаумен жазылған. Басты кейіпкердің прототипі – Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев. Жазушының 1980 жылғы мамырдың 7-сінде жазған күнделігінде былай жазылыпты: «Мұхиттан өткен қайық» кітабын жазу үстінде мен өз заманым мен өз замандастарымның тарихын шынайы суреттеуге ұмтылдым. Мен Дінмұхамед Қонаев сынды мемлекеттік қайраткердің дүниетанымын халқы таныса деп ойладым.

Әрине, прототиптік негізі тарихи бір ғана тұлғаға негізделген десек те, бұл туындыдағы басты кейіпкердің тұлғалануында бұрын-соңғы тектес тағдырлар тоғысуы да байқалады. Сонымен бірге, уақыт пен кеңістіктегі ұқсас мінез-құлық психологиясы үндестіктері де көркемдік жинақтаулармен бейнеленеді. Романда XX ғасырдың 30-жылдарында ұлт мәдениеті тарихынан еріксіз өшірілген тұлғаларға (А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, т.б.) байланысты әртүрлі тартыстарға да орын беріліп романның басты кейіпкерлері (жазушы Айбол, республика басшысы Ақылбек, саяси басшы А.И.Светлов, т.б.) уақыт шындығына сәйкес сомдалған. Романның бас кейіпкері Ақылбектің прототипі – Д.А.Қонаев. Қазақ тарихының көрнекті қайраткерін әдеби бейне тұлғасында сомдау үшін жазушы заманының қайшылықтарын да, әділетсіздіктерін де, сонымен бірге талантты, дарынды адамдардың қоғамдағы лайықты орындарын алуға ұмтыла алатындығын да дәлелдеген.

Өмірлік шындық – тарихи шындықтың өзегі. Қазақ прозасындағы тарихи тақырыпқа жазылған көркем шығармаларда халықтың басынан өткен оқиғалар,

көрнекті қайраткерлердің тұлғалары қаламгерлердің көркемдік шешімімен қамтылады.

Әдебиеттер:

- 1 Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным мен көркемдік. – Алматы, 1999
- 2 Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: «Ғылым», 1975. – 312 бет
- 3 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
- 4 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989
- 5 Бердібай Р. Тарихи роман. – Алматы: Санат, 1997. – 336 бет
- 6 Бердібаев Р. Тарихи аңыз шындығы // Жұлдыз. – 1984. – №10. – 190-194 бб.
- 7 Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – Москва, 1980
- 8 Гуляев Н.А. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1985
- 9 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 бет
- 10 Донченко Н.Ф. Исторический роман в современной болгарской литературе (60-70-е годы): автореферат дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1983. – 18 стр.
- 11 Дүйсенов М. «Қаһар» романы жайында // Жұлдыз. – 1969. – №9. – 155-159 бб.
- 12 Елеукенов Ш. Замандас парасаты. Қазақ әдебиеті. Социалистік реализм мәселелері. – Алматы: «Жазушы», 1977. – 300 бет
- 13 Есенберлин І. Мұхиттан өткен қайық. Роман. – Алматы: І.Есенберлин атындағы қор, 2001. – 335 б.
- 14 Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Москва, 1979. – 496 стр.
- 15 Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 384 бет
- 16 Знаменская Н.Е. Жанровое своеобразие исторического романа США после 1945 года: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.05. – Москва, 1984. – 21 стр.
- 17 Конрад Н. Запад и Восток. – Москва: Наука, 1966. – 340 стр.
- 18 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2002. – 360 бет
- 19 Назарбаев Н.Ә. Жазушы. Тұлға. Азамат // Ана тілі, - 1993. – 30 кыркүйек
- 20 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: «KÜL TEGIN», 2002. – 528 бет
- 21 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 98 бет
- 22 Тілегенов Б. Тұйық өмірдің құпиясы. – Алматы: Деуір, 1992. – 336 бет

23 Толмачев Б.Я. Исторический роман в современной литературе Средней Азии и Казахстана: автореф. ... д-ра филол. наук.:10.01.02. – Бишкек, 1994. – 49 стр.

24 Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика /Учебное пособие. – Москва: Аспект Пресс, 2001. – 334 стр.

25 Хамзин М.Х. 60-80-ші жылдардағы қазақ романының стилі мен типологиясы: филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 1997. – 56 бет

2.3 Тарихи романдардағы тарихи тұлғалардың көркем бейнесі

Жоспары:

- Көркем характер жасау принциптері
- Тарихи шығармалардағы кейіпкер мен жағдай

Адамгершілік мәселесі – өнермен бірге өмір сүріп келе жатқан мәңгілік мәселе. Соңғы жылдары қоғамның моральдық-этикалық ұстанымы барынша өткір қойылып отыр. Оған дәлел қандай қаһарман, кейіпкер болсын, тіпті қатардағы персонаждар болсын, бәрі де өмірлік авансценаға шығып, өз әрекетін танытады, әрқилы дәрежедегі характерінен хабар береді. Ал жазушылардың қаһарман болмысын жан-жақты суреттеу арқылы типтік характерлерді дүниеге әкелуі күрделі шығармашылық процесс екені белгілі. Сондықтан типтік бейнелер бір күнде туа қалмайды. Ол үшін уақыт керек және қаһармандар типтік жағдайларда көрінгенде ғана толымды шықпақ. Типтік бейне көркемдік идеяға қатысты түрде алынады. Бұдан әдебиеттің танымдық мәні де көзге түседі. Шығармада көркем характер берілуінің ерекше мәні бар. Ол жинақталып берілумен бірге, қайталанбас дербес тұлға ретінде суреттелуі де принципті шарт болып саналады. Шығармада қаһарманның ішкі және сыртқы күйлерін көрсете отырып, түрлі ситуацияларда, әсіресе сюжеттік даму барысында характер қырлары да ашылуға тиіс. Қоғам мен адам, адам мен табиғат арасындағы және адамның ішкі психологиялық, драмалық қайшылықтары шығармада әртүрлі тартыстар туғызуға себепкер болады. Нәтижесінде оқиғалар шиеленісе түседі. Мұның бәрі – қаһарманның мінезі арқылы оның іс-әрекетін де танытатын құбылыстар. Өмірде адамдық парыздың өтелуін сезіну үлкен салмақ жүктейтіні белгілі. Кейіпкерлер болса үнемі осындай талаптан шығуға ұмтылып, қиындық үстінде көрінуі шындыққа жақын. Бүгінде кейіпкердің адамгершілік белсенділігі айрықша танылуымен қатар, оның өзгелер тағдырына да ортақтас болып келуі маңызды мәселеге айналып отыр.

Кейіпкер деген терминге әдебиеттану терминдер сөздігінде былай деп анықтама береді: «Кейіпкер (персонаж) – көркем әдебиетте роман, повесть, әңгімеде, драмалық шығармада, поэмада бейнеленетін уақиғаға қатысушы. Әдебиетте адамның көркем бейнесін суреттегенде, жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын типтік сипаттармен қатар өзінің басына ғана тән ерекшеліктерді де (әсіресе,

жүріс-тұрысындағы, сырт келбетіндегі, сөйлеу әдетіндегі) анық байқалатындай етіп көрсетеді», - дейді.

Ғұлама ғалым М.Әуезов шығарма қаһарманын тарих арнасында, сол тарихтың тізбегіне кіретін жан деп біледі және «әдебиеттік шығарманың ең қасиетті міндеті – дәл осындай адамның жүрегін, жанын, жалынды ойын кең де терең күйінде ашып бере білуде» екенін айтады.

Белгілі ғалым, академик Р.Бердібайдың пікірінше: «Қазіргі әдебиетіміздің кейбір тенденциялары туралы пікір айтқанда, алдымен атап көрсетерлік бір құбылыс – адам тұлғасының анкеттік сипаттамасын емес, мінез диалектикасын көрсетуге ден қойғандық. Мұны шеберлік, ұсталық арттырудың ең қажетті жолы», - деп қарайды.

Ал профессор Ж.Дәдебаев: «Шығарманың материалдық болмысын, өзегін тарихи белгілі, ақиқат оқиғалар құрамайынша, белгілі тарихи дәуірдің шындығын шынайы суреттеу тағы да қиын», - екенін айтады.

Мұндай пікірді ғалым Т.Сыдықов: «тарихи романдарда портрет жасаудың үш түрлі: статикалық, живописьтік, психологиялық формасы ұшырасады. Статикалық формасын қаламгерлеріміз жиі қолданады. Онда қаһарманның бет-бейнесі, киген киімі, сырт құбылысы көзге шалынары қалдырылмай суреттеледі, демек кәдімгі портреттік болмысына назар ауарылады. Қазақ тарихи романадарында живописьтік портреттер жетекші қызметке көше бастады. Живописьтік портреттер бүкіл шығарманың өн бойына жайылып, тамырын таратып жібереді. Кейіпкердің әрбір қимылы, қозғалысы, амал-әрекеті, сыртқы ортамен қарым-қатынасы осы портреттерде толық көрінеді. Живописьтік портреттен романның халықтық-эпикалық табиғаты танылады. Ол барынша пластикалы. Психологиялық портрет адам басынан өтетін қилы жағдайлар мен оқиғаларға қарай күрделене түседі. Жағдай, психологиялық акт адам жанына өшпес із, жазылмас жара қалдырады», - деген пікірін білдіреді.

Қазақ елінің тарихи тұлғалары туралы «Елтұтқа» жинағында: «Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – қазақтың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақтың қария сөздерінде, яғни шежірелік зердесінде тарих ұдайы жеке тұлғалардың өмірі зердесі арқылы танылып отырады. Қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени, рухани ахуалы ұдайы жеке тұлғалар болмысы арқылы көрініс табады, содан болу керек қазақтың дәстүрлі философиялық пайымдауында өмірді өзгертуден бұрын, алдымен адам санасын шындауға көбірек мән беріледі», - деген дәлелді пікірлердің маңызы зор.

Демек көркем әдебиеттегі образ жасау ісіне байланысты Қазақстанның белгілі ғалымы М.Қаратаев былай дейді: «Көркем әдебиеттің басты міндеті жоғары рухани және моральдық сапаларға ие жағымды кейіпкерлердің бейнесін жасау».

Көрнекті әдебиет теоретигі З.Ахметов те қазіргі әдеби процестің теориялық мәселелерінің қатарына «жағымды кейіпкер проблемасы мен оның қазіргі қазақ әдебиетіндегі дамуын» атап көрсетеді.

Академик Р.Нұрғалидің пікірінше: «Әдеби характер эстетикалық көзқарас тұрғысынан алғанда шынайылықты тануда үлкен мәнге ие. Характер дегеніміз – адамның рухани қазынасы, ол белгілі бір әлеуметтік-тарихи ортада және қоғамдық жағдайлардың көмегімен қалыптасады».

Илияс Есенберлин романдары тарихи жылнамалардағы оқиғаларға негізделгенімен, жылнама және тарихи романдар циклы бір құбылыс емес. Трилогияда басты сюжеттік желімен қатар қосалқы сюжеттік желілер де мол. Сонымен қатар жазушы оқиғаларды суреттеуде әрқилы әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, фабулалық, композициялық, стильдік ерекшеліктерді қолданады. Бұл трилогияның кейіпкерлеріне де қатысты. Жазушы оқиғаларды үнемі тартыс үстінде бейнелеп, кейіпкерлерін де тартыс үстінде мүсіндейді. Бұл ретте Әбілқайыр хан – Керей – Жәнібек арасындағы тартыс сызбасын айтуға болады. Жазушының шеберлігі сонда, ол оқиғаны көркем тартысқа құра отырып, кейіпкерлердің характерін сомдайды, сөйтіп тұлғалық биікке көтереді.

Трилогияның бір ерекшелігі мұндағы кейіпкерлер образының күрделі, объективті, кешенді (жағымды, жағымсыз белгілері бар) жасалуы, сондай-ақ көркем ойлаудағы тарихилықтың тереңдеуі, олардың тамыры фольклорға кетеді.

Трилогияда жазушы кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіне көп назар аударады. Автор өз оқырманымен тікелей араласуды қалайды, ол шығарманың өн бойында қосылып отырады. Ол бір уақытта болған оқиғаның куәгері және баяндаушы ретінде роль ойнайды. Романдағы баяндау тәсілі кейде лирикалық шегініске жол беріп, шығармаға эмоционалдық өң береді.

Бұл ретте ғұлама ғалым, кемеңгер жазушы М.Әуезовтің адамның сыртқы ісін көп баяндап, оның ішкі дүниесіне аз үңілетінімізді, образды даралау, характер дәрежесіне жеткізу үшін психологиялық талдауға көңілді баса бөлген жөн екендігі жайындағы ақыл-кеңесін ешқашан естен шығармаған ләзім

Кейде әдеби кейіпкердің жекелеген ерекшеліктері, дүниетанымы ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан жалпыға ортақ дәстүрлерімен және жоралғыларымен, ұлттық этика ережелерімен, идеологиямен қайшылыққа келуі мүмкін. Кейіпкер өзінің мінез-құлқымен немесе басқа жолмен болса да өзінің келіспеушілігін білдіреді. Ойды ғылыми тұрғыдан жеткізуден айырмашылығы, көркем әдебиетте бұған образдар, поэтикалық әдіс-тәсілдер, текстің көркемдік құрылымы арқылы қол жеткізеді. Сонымен қатар шығарманың көркемдік әлемі көбіне мифтік бейнеде болып келеді.

Бұдан шығатын нақты пікір тарих адамның өзін-өзі тануының тиімді құралы деген философиялық тезис нақтылауды талап етеді. Себебі тарих шындығына тереңдей енудің өзектілігі, өткірлігі және күрделі шығармашылық әрқилылығы жоғары. Тарих шындығының табиғатын зерттеу өткен өмір туралы көзқарастардың объективтілігі мен субъективтілігіне байланысты. Тарихшылар тарихи шынайылық пен тарихи білімнің объективтілігін көрсетуді мақсат тұтса, философтар үшін олардың субъективтілігі проблемасы туындайды. Ал әдебиетте жазушы тарихты зерттегенде адам туралы жазады. Халқымыздың ежелгі дәуіріне беттеп барған қаламгерлеріміз әркім өз суреткерлік қажыр-

қайраты деңгейінде өткен күннің көмескі іздерін тауып, бұлыңғыр бедерлеріне ажар кіргізіп, көп нәрсені тарихи заңдылықтар тұрғысынан қарастырып, заманның рухани әлеміне жүгіндіретін фактілерді сөйлете алады.

Әдетте тарихи романшы тарихты және қайталанбас тұлғалардың тағдырын қарастырады. Қазақ әдебиетінде тыңнан түрен салғандардың бірі – қазақ халқының ХҮ ғасырдан ХІХ ғасырға дейінгі тарихының тереңіне алғаш сүңгіген ұлт жазушысы Ілияс Есенберлин. Жазушының бай шығармашылық зертханасының мәуелі жемісі «Алмас қылыш» (1971), «Жанталас» (1974), «Қаһар» (1969) романдарынан тұратын әйгілі «Көшпенділер» (1976) трилогиясын оның суреткерлік парызының шыңы деуге болады. Қаламгер жазушының аталмыш трилогиясы қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының өміріне нәр құйғандай болды. Зерттеушілер оның шығармасын тарихи романдарды жіктеудегі тарихи-революциялық, тарихи-биографиялық, тарихи-публицистикалық, тарихи-этнографиялық, тарихи-хроникалық жанрлардың соңғысына жатқызып жүр. Ал ғалым Р.Бердібай туындының «тарихи-мәдени, идеялық-көркемдік мәнінің» тереңдігіне байланысты оған «роман-эпопея, тұтас бір елдің жанды шежіресі, көркемделген тарихы» деп те баға берген. Ал зерттеуші Т.Сыдықовтың пікірінше «І.Есенберлиннің тарихи трилогияларында роман-эпопеяға қатысты «сыртқы атрибуттардың» бәрі бар, бірақ жазушы «эпик суреткер әдісін» қолданбай, шежірелі-хроникалық баяндау әдісін таңдаған. Кейіпкерлерді көркем бейнелеп, ішкі жан иірімдерін өздеріне аштырудың орнына, автор олар үшін өзі көбірек «азаптанады»... Заты, Есенберлин трилогиялары – бір жанрдың қалыптасқан нормасына сыймайтын, әр жанрдың элементтерін бойына жинаған жинақтаушылық сипаты бар туындылар».

Яғни І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында қазақ халқының ХҮ-ХІХ ғасырлардағы тарихи тұлғалары бейнеленгендігі белгілі. Олардың қатарында тарихымыздың қаһармандары саналатын қазақ хандары, билері, батырларымен қатар, көркемдік пен нәзіктік, даналық пен пайымдылық үлгісі болып саналатын аналар, сұлулар, батыр қыздар бейнелерінің галереясы да бар. Атап айтсақ, «Алмас қылыш» романындағы Әбілқайыр, Жәнібек, Керей, Қасым, Мұхаммед Шайбани, Бұрындық, Қаптағай, Бөрібай, Қарақожа, Ноғай, Қобыланды, Орақ, Саян, Қаражал, Қамбар, Сұлтан; «Жанталас» романындағы Абылай, Әбілқайыр, Барақ, Нұралы, Қабанбай, Бөгенбай, Елшібек, Гауһар, Қияқ, Тұяқ, Баян, Тайман, Жолымбет; «Қаһар» романындағы Кенесары, Сейтен, Есенкелді, Саржан, Байтабын, Наурызбай, Ағыбай, Иман, Төлебай, Басықара, Жанайдар, Бұхарбай, Есіркеген секілді қазақ тарихында өзіндік орны бар тұлғалар әрқилы суреттеу үлгісімен сипатталған. Мысалы, Әбілқайыр хан, Жәнібек хан, Абылай хан, Кенесары хан бейнелерін ашуда жазушы тарихи деректерге сүйеніп, нақты оқиғалар арқылы бейнелеп, әр романның өн бойына өзек етсе, Хакназар, Тәуекел, Есім хандардың қайраткерлігі Бұқар жыраудың төрт дүркін әңгімесі арқылы ғана сипатталады. Ал Қобыланды батырдың бейнесі сол кезеңде қазақ әдебиетінде жырланған батырлық жырларындағы мәрт батырдың емес, жеке өз сезімінің жетегінде болған жанның бейнесінде

көрінген. Оның қасында тарихта белгісіз Орақ, Тұяқ, Қияқ батырлардың бейнелері тартымды шыққан секілді. Жазушының қаламынан шыққан Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай бейнелері ерлік істерімен сипатталады, ал Баян батырдың бейнесін суреттеуде ол М.Жұмабаевтың шығармасына өзек болған аңызды қолданып, сюжетін ұқсас өрбіткен.

Автор өз шығармасында реалистік, эпикалық, қаһармандық образдар жасаған. Қазақ хандары Абылайдың, Кенесарының бейнелерін эпикалық сомдауға жатқызуға болады, себебі жазушы олардың қоғам қайраткері тұлғасын жасау үстінде ешқандай детальді жасырмаған, шығарманың өн бойында хандардың дипломатиялық қасиеттері де, соғыс даласындағы тактикалық шеберліктері де, өз мақсатына жету үшін жасаған қастандықтары да, көпшілік алдындағы айыбын сезінген кезде жасаған әрекеттері де, сезім иірімдері де көрініс табады.

Ғалым зерттеушілердің көпшілігі трилогиядағы образдардың көптігін, олардың бейнесін ашуда біркелкіліктің жоқтығын, кейбір санда бар, санатта жоқ кейіпкерлер бар екендігін, халыққа белгілі кейіпкерлердің пендешілік сипаттарының көбірек берілгендігін, ханымдардың опасыздықтарының бірнеше рет көрсетілуін сынап, автордың дәлелді түсінік бергені дұрыс болар еді деп санайды. Бірақ бұл жерде трилогияның көбіне роман-хроникаға жататынын ескере отырып, тарихи роман зерттеушісі Р.Бердібайдың: «Роман-хроникада тарихи оқиғалардың тізбегі күрделі орын алуы табиғи. Мұнда жеке қаһарманның жай-күйін бастан-аяқ түгелдеп айтып шығу бірден-бір шарт бола бермейді. Тарихи оқиғалардың ағынын белгілі адамдар, топтар өмірімен табиғи бірлікте әңгімелей білу, сол арқылы әрі тарих, әрі шығарма міндетін «қатар» алып бару бұл жанрдың ерекшелігі болып саналса керек», – деген пікіріне сүйеніп және жазушының синкретті жанрда қалам тербегенін ескеріп, жоғарыда айтылған пікірлерге жауап беруге болады.

Олай болса көркем шығармада әдеби түс көру кейіпкердің іс-әрекетін психологиялық тұрғыдан нанымды әрі дәл бейнелеу үшін және әр кезеңін өзіндік дүние танымына орай фантастикалық, мистикалық, лирикалық, комедиялық немесе гротесктік эффекті, акцент беру үшін қолданылады. Суреткер үшін әдеби түс көруді талдау – кейіпкердің құпия қалтарысы мол ішкі жан дүниеге тереңдей еніп, кейіпкердің күрделі де жұмбақ табиғатын ашудағы, оқиға шешімін табудағы, жазушы шеберлігін танытудағы тиімді әрі күрделі бейнелеу құралы екендігіне көзіміз жетеді.

Дейтұрғанмен, әдеби түс көрудің қосалқы көркемдік түрлері – түс жору, сандырақтау, елес, елестету, есеңгіреу, шатасу, галлюцинация, т.б. өң мен түс, өмір мен өлім аралығындағы жан азабын, шекаралық шақты бейнелейді. Әдеби түстің поэтикалық қуаты, көркемдік кеңістігі мен мүмкіндігі мол, кейіпкердің ішкі иірімдерін бейнелеуде спецификалық ауқымы кең, мағыналық, философиялық атқарар рөлі зор, көркемдік кілттің оқыс жағдайда табылуына дәнекер бола біледі. Ашық айта алмайтын мәселелерін автор бейсаналы түрде бейнеленетін кейіпкердің түс көруі арқылы тұспалдап жеткізеді.

Әдеби түс көрудің өзі кейіпкердің психологиясында рационалды және интуитивті бастама ретінде көрінсе де бертін келе жазушының жекелеген шеберлігіне байланысты адамзаттың бүкіл психикасына тереңдеп енудің таптырмас кілтін тауып берді. Ол оқырманның да, адам психологисын терең түсінудің, жан-жақты білудің белсенді көркемдік құралы бола білді. Әдеби түс көру – қазақтың көркем прозасында және әдебиеттану ғылымында психологиялық бейнелеу құралының бірі ретінде қолданылады. Көркем әдебиеттегі түс көрудің ең басты көркемдік қызметі – психологиялық нақтылықты дәл бейнелеу. Кейіпкердің өзін-өзі тануы, оның оянбай қалған кейбір адамгершілік қасиеттерінің қайта жаңғыртылуы көбіне көрген түстері арқылы сәтті суреттеліп жатады.

Мәселен, бұрынғы әдеби мұраларда таза информациялық міндет атқаратын сәуегейлік түстер кейіпкер өмірін бейнелегенде көркемдік тұтастықты бұзбайды. Қиял-ғажайыпқа, тіпті адамның ақылдан айрылу, сандырақтау, ессіздік, өң мен түс аралығындағы бейсаналы сәттер, елес, елестету, т.б. күрделі психологиялық түзілістерге де мүмкіндік беретін қазіргі қазақ прозасындағы түс көру үзінділерінен кейіпкердің дәл сол сәттегі психологиялық жағдайынан, көңіл-күйінен хабардар етеді.

Психологиялық бейнелеу құралы болып табылатын ым мен ишаратқа байланысты терминдік атаулар мен ұғымдардың қазақ әдебиетінде жұтаңдығы байқалады. Бұл мәселені қолданыстағы терминдік атауларды пән сөзі ретінде енгізіп, тұрақтандыру арқылы шешуге болады.

Тіл шарты, тіл мәдениеті, термин талабы әр ұғымды әркім өз қалауынша құбылта беруді көтермейді.

Әдебиет тарихын зерттеушілердің пікірінше негізгі ым (мимика) – тек кескін-келбеттегі қимыл-қозғалысты, сезімдік-эмоционалдық құбылыстарды қамтиды. Ишара (жест) – бүкіл денедегі іс-әрекетті, қимыл көріністерін, бейвербалды элементтерді білдіреді және адамның, кейіпкер-тұлғаның тек өзіне ғана тән жұмбақ жаратылысы оның киім киісімен, жүріс-тұрысымен, өзгеге ұқсамайтын сөйлеу мәдениетімен де ерекшеленеді.

Ғалым Г.Ж.Пірәлиева өз еңбегінде: «Адам өмірінің әрбір ұсақ кезеңіне дейін көркемдік мағынанға ие болып, кейіпкер образын ашу үшін эстетикалық құндылық ретінде қажеттілік тужырады. Осындай психологиялық оқиғаалар тізбегінен тұтас адам тұлғасы, күрделі адам тағдыры, толық адам бейнесі жасалатыны сөзсіз. Ал. Бұл кез келген көркем шығарма үшін ең басты көркемдік талап, эстетикалық құндылық. Көркемдік айналымға түскен сана-сезімнің өзі адам тағдыры сияқты рухани құндылық әрі тұлға ретінде қарастырылады», - деген.

Демек қазіргі қазақ романдарында кейіпкерлердің ішкі әлемі тек мінез-құлқында, іс-әрекетінде ғана байқалып қоймайды, олардың характерлерінің мәні психологиялық талдаудың аналитикалық принципінде де байқалады. Аналитикалық психологиялық талдаудың жетекші әдісі – ішкі монолог. Сондықтан қазіргі қазақ романдарында кездесетін ішкі монологты иррационалды және логикалық деп жіктеуге болады.

Иррационалдык, логикаға жатпайтын монологтың стилистикалық құрылымында грамматикалық байланыс бұзылған немесе әлсіз, мұнда үзіліс, сұраулы, лепті сөйлемдер жиі қолданылады. Ал монологтың екінші типінде ой жүйелі түрде беріледі және аяқталғандықты білдіреді, логикалық дамуы да сатылы жүреді.

Қазіргі романдағы диалог, кейіпкерді психологиялық бейнелей отырып, баға беру және көркемдік қызметін атқарады. Ол кейіпкердің ойларын, дүниетанымдық көзқарастарын, оның қоршаған ортадағы басқа адамдармен қарым-қатынасының ерекшелігін көрсетеді. Кейіпкер характерін қазіргі романдардың сюжеттік құрылымынан тыс қарауға болмайды. Ең басты заңдылық, характердің пайда болуы өмірлік ситуациялармен, әлеуметтік жағдаймен байланысты. Әрбір қайшылықты жағайдың, оқиғаның басты қозғаушы күші тартыс болып табылады. Осы жерде зерттеуші Т.Рахымжанов көркем шығармалардың: «мазмұнына байланысты тартыс таптық, топтық және басқа тартыстармен кеңейтілген болуы мүмкін. Кейіпкерлердің сезімдері, ойлары, іс-әрекеттері белгілі жағдайдаларда микротартыстар арқылы толықтырылады», - деп келтіреді.

«Көшпенділер» трилогиясындағы психологизм табиғаты ішкі монологта да айқын көрінеді. Кейіпкер характеріндегі қандай да болсын психологиялық күй ең алдымен оның өзімен өзінің іштей сырлаусуында толық та қалтарыссыз ашлатыны белгілі. Сол арқылы қаһарманның характер қалтарысына да терең бойлайды. Сонымен қатар романда монологпен қатар жүретін тәсіл – диалог. Қаламгер романда диалогтық форманың тамаша шебері екенін көрсетеді. Жазушы екі қаһарманның мінез қырларының біраз ерекшелігін байқата отырып, диалог арқылы олардың түпкі мақсатын, көздеген мұраттарын да аңдатады. Бұл ойымызға Абылай мен Құндыз арасындағы диалог дәлел.

Жазушы өз трилогиясында бес жүз жылдық тарихты суреттегендіктен, кейіпкерлердің, соның ішінде тарихи тұлғалардың образын жасауда түс көру, диалог, монолог, кері қайту, еске түсіру секілді психологизм әдістерін жиі қолданады, бұл тәсіл жазушыға негізгі оқиғадан алшақтамай өзіне қажетті кейіпкер бейнесін жасап беруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

- 1 Ахметов З.А. Современное развитие и традиции казахской литературы. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 328 стр.
- 2 Бердібай Р. Тарихи роман. – Алматы: «Санат», 1997. – 336 бет
- 3 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 бет
- 4 Нургалиев Р. Древо обновления: Традиции и современный литературный процесс /Пер. с каз. Н.Ровенского. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 368 стр.
- 5 Пірәлиева Г.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері: филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 2004. – 46 бет

6 Рахимжанов Т.Н. Поэтика современного казахского романа: автореф. ... д-ра филол. наук.:10.01.02. – Алматы, 1993. – 52 стр.

7 Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Силь. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика): филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 1997. – 46 бет

8 Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996. – 252 бет

2.4 Тарихи романдардағы ел билеу мәселесі

Жоспары:

- Тарихи романдардағы ел билеу мәселесі
- Тарихи шығармалардағы ел билеушілердің көркем бейнесі

Трилогияның бірінші кітабы «Алмас қылыш» романының басты кейіпкерінің бірі – Әбілқайыр хан. Ол 1428 жылы хан тағына отырады. Оны таққа отырғызуға ру, тайпа басшылары мен сұлтандардан басқа, мұсылман дін басылары да белсене қатысты. Әбілқайыр хандығы, негізінен, түркілер мен кейбір түркіленген ру, тайпалардан тұрды. Әбілқайыр Сырдария бойындағы қалалар мен Хорезм үшін Темір ұрпақтарымен ұзақ соғысты. Елді қырық жыл билесе де, Әбілқайыр хан мемлекетінің ішкі саяси жағдайы тұрақты, берік бола қоймады Ұлыс ішінде жоғары өкімет билігі үшін таласқан Жошы ұрпақтарымен толассыз және қатал күрес жүргізуге тура келді. Шайбани ұрпағынан шыққан Әбілқайыр хан туралы тарих оқулықтарында осылай жазылған.

Біздің пікірімізше, Шыңғысханның төрт ұлы болған. Жошы, Шағатай, Үгедей, Төле... Әбілқайыр – Жошының бесінші ұлы Сайбаннан тараған Дәулет-Шайхы сұлтанның баласы. Келтірілген мағлұматтар әрі тарихи хроника, әрі қазақ шежіресіне ұқсайды. Көркем прозамен ауылдас публицистиканың пішіні жиі ұшырасады. Бір ғажабы, көсемсөз публицистика оқушысын жалықтырмайды. Жалықтырмайтыны, жадағай шешендікке салынбауынан. Ұлттың мұң-мұқтажын, сыр-сипатын толғайтындықта. Ірбіз терісінің үстінде әр нәрсені есіне алып, ендігі саясат тізгінін қалай ұстау керектігі жайында ой толқынында жүзген Әбілқайыр ханның ұзақ ішкі толғаныстары эмоционалдық бояуға боялған, жүрек лүпілдетер алып-қашпа сезімге толы. Көк Ордадағы қулық-сұмдықтар, Шыңғысхан әулетінің қарауындағы халықты езіп-жаншуы, таусылмас шапқыншылықтары – роман сюжетінің арқауы. Қайнаған тартыстың қақ ортасында – Әбілқайыр хан. Бүкіл Кіндік Азияның, Дәшті Қыпшақтың, оның арғы-бергі аймағының билеп төстеушісі Әбілқайыр – азуын айға білеген Шыңғысхандық тиранның типі. Нағыз тыйымсыз, жүгенсіз, безер. Қажет тапса оған анасын баласына өлтірте салу түк емес. ... «Ана алдында қылмысты балаға, бала алдында күнәлі анаға» деген жаза тәртібі ерекше сойқан болатын. Бала алдында күнәлі ананың жазасын баласы айтуы керек. Іштен жарып шыққан, ақ сүтін емізген, бауыр етіндей тәтті баласы айтқан жазадан ауыр, одан артық

жанына батар үкім бар ма? Әсіресе, егер ана бала алдында жазықсыз боп, тек оны қанішер жаулары ұйымдастырса бұдан асқан қиянат табылар ма?

Әбілқайыр ханның басында тыным таппай жүгіретін залым ойдың бірі – Дәшті Қыпшақты уысынан шығармау. Ол он жеті жасында хан болып көтерілді. Өзінің жастығына қарамастан Әбілқайыр бүкіл Дәшті Қыпшақ даласына хан болды. Оның сол кезде сескенетіні қазақтың Арғын, Қыпшақ рулары еді, мүмкін сол себепті де ол өз Ордасының астанасын қазақ даласына тікті. «Осы кездегі бүкіл Дәшті Қыпшақтың ханы Әбілқайыр өз ордасын қазақ даласына тіксе де, жаулап алған жерлері сол Мауреннахр, Соғды, Қорасан жағы болғандықтан көңілін көбіне осы тұсқа аударған... Ал, Шыңғысханның бақталас ұрпақтары Керей мен Жәнібек қазақ ұлысын бөліп алып, жеке хандық құрмақ... «Әбілқайырдың ойынша осылармен тіл тапса болғаны. Ал тіл табу үшін хан түрлі тәсіл қолданып-ақ бақты. Әйтсе де қандай тәсіл қолданса да, Барақ ханның баласы Жәнібек сұлтан мен оның шөбере ағасы Керей сұлтан көнбей-ақ қойған. Бұл сұлтандар күннен күнге араларын ханнан алыстатып бара жатқан».

Бірақ, Әбілқайыр хан қаншама жерді жаулап, қосып алғанымен, мемлекет ішінде саяси бірлік берік болмады. Ірі феодалдар тобының ішінде Жошы әулеттері Әбілқайыр ханды қолдамады. Әбілқайыр өз туыстарын ақсүйектер деп көтермелеп, ерекше еркіндіктер берді де, жергілікті ру-тайпалардан шыққан би, бектер, сұлтандарды қарасүйек деп, оларға әлеуметтік жағынан қысым көрсетті. Сөйтіп, Әбілқайыр хандық құрған кезде оның халқының арасында әлеуметтік-экономикалық теңсіздік шиеленісе түсті.

Сонымен Әбілқайыр ханмен араны бөлу ниеті халықтың өз ішінен туған. Жәнібек соңынан ергендер – ереуілшілер емес, қалың халық. Оның көңіліндегісі орындала кетуі де содан. Жазушы бұндай ойға жайдан-жай келе салмайды. Мұны тарихи құжаттар да растайды. Мәселен, сол кездегі қазіргі қазақтар Шу өзені бойында қоныс тепкен. Олардың саны екі жүз мыңдай болған. Халықтың осыншама топтала көшуі аса бір төтенше жағдайда, осы жолы тәуелсіздік алуына байланысты болуы ықтимал.

Трилогияның «Алмас қылыш» романында Әбілқайыр ханның бейнесі толық ашылған. Жазушы оның билік құрған кезеңін қазақ хандығына ұласатын белес ретінде суреттегені көрінеді. Әбілқайыр хан бейнесі романда қатігездік, зұлымдық, тақ үшін жанын беретін мансапқорлық символы ретінде суреттелген. Романда жазушы Әбілқайырдың өзіне айтқызған жауыздықтары: «Он алты жасымда Едігенің немересі Қазы биді өз қолыммен бауыздағанда, он жеті жасымда аталас туысым Дәшті Қыпшақ ханы Жұмадүкті туған баласындай боп қолында өскеніме қарамастан, жекпе-жекте шоқпармен ұрып өлтіргенде шімірікпеген басым, қастасқан жауым Жәнібекті қарақұстан сойылмен бір салып өтуге қалай жарамадым? Кезі келгенде қандай құрбандыққа болса да бара алатын жүрегім, сол жолы қалай дауаламады?», немесе сүйікті әйелі Рабиу-Сұлтан-Бегімнің адалдығына күдіктеніп, оған Ақсақ Темірдің «Ана алдындағы қылмысты балаға, бала алдындағы күнәлі анаға» деген жаза тәртібін қолдануды ойлағаны ханның тек өз қара басының қамын ойлағанын көрсетеді.

Бірақ жазушы оның өмірінің бақытсыздығын қызының өзіне садақ кезегенімен шебер көрсетеді: «Ханды ажалдан алып қалған жас батырға алғыс айтып бас ию керек пе, әлде өзі өлім жазасына бұйырған, рұқсатсыз қызын қатын қылған қас жауына жалаңаш қылышын жарқылдата шабуы керек пе?» Хан осылай шешім таба алмай абыржып тұрғанында қызы Гүлбаһрам садағын алып, қорамсақтан қозы жаурын жебені әкесіне қарай кезей бастады. Әбілқайырдың жүрегі дір ете қалды».

Эпопеядағы хандар бейнесіне нақты деректер бойынша тоқталып өткен жөн. Бұл ретте «Елтұтқа» жинағында, энциклопедияларда, ресми деректерде келтірілген мәліметтер беруді жөн деп білеміз.

Болатұлы Керей хан (?-1473) – қазақ хандығының негізін қалаушы, Көк Орданың ханы Өрістің (Орыстың) шөбересі. Шайбан әулетінен шыққан Дәулет-шайхтың баласы Әбілқайыр ханның көк кесене төңірегіндегі шайқаста Үз-Темір тайшы басқарған ойрат әскерлерәнен ойсырай жеңілуі – Барақ ханнан кейін биліктен айрылған Өріс хан әулеті сұлтандарының бас көтеріп, жеке бөлініп шығуына мүмкіндік туғызады. Осы мүмкіндікті дұрыс пайдаланған Өріс ханның ұрпақтары – Болатұлы Керей мен Барақұлы Жәнібек өздеріне қарайтын тайпаларды бастап, Әбілқайыр хандығынан бөлініп шығып, Моғолстан жеріне кетеді. Онда оларды Моғолстан ханы Есен-бұға аса құрметпен қабылдаып, өз мемелкетінің батыс жағынан Шу бойы мен Қозыбасы өңірін оларға бөліп береді. Осы арада олар жаңа қазақ хандығының шаңырағын көтереді. Хан Ордасында Керейді ақ киізге отырғызып, хан көтереді. Керей хан немере інісі Жәнібекпен бірге жас мемелкеттің іргесін бекітіп, шаңырағын биіктету үшін үлкен еңбек сіңіреді. Моғолстан ханымен бірігіп, Ойрат тайпаларына қарсы күреседі. 1468 жылы Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін оның ордасында басталған тақ таласы Керей мен Жәнібектің Өзбек ұлысына қайта оралып, мұндағы күреске белсене араласуларына мүмкіндік береді. Әбілқайырдың ұлы Шайх-Хайдардың жеңілуі – ұлыстағы бар биліктің Керей ханның қолына көшуіне жағдай жасайды. Осы кезден бастап Қазақ хандығы іргелі мемлекетке айналуға бет алады.

Барақұлы Жәнібек хан (?-1480) – Қазақ хандығының шаңырағын көтерушілердің бірі, Көк Орда ханы Өрістің (Орыстың) шөпшегі, Барақ ханның баласы. Асылы, Жәнібек – ханның лақап аты, оның азан шақырып қойған есімі – Әбусайд (кей деректе Бусайд). Жәнібек жөнінде дерек жоқтың қасы. Сол кездерден жеткен дерек көздерінде оның есімі үнемі Керей ханмен бірге аталып отырады. Оның алғашқы белсенді қимылы өздеріне қоныс-берген Моғолстан ханы Есен-Бұғаға көмектесіп, қалмақтарға қарсы шайқаста көрінеді. Жәнібек Керей ханнан кейін жеті жылдай қазақ хандығының тағында болған.

Жәнібекұлы Қасым хан (1445-1518) – қазақтың ұлы хандарының бірі, Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі – Жәнібек ханның ортаншы баласы. Шешесі Жаған-бегім Шайбани әулетінің атақты ханы Мұхаммед Шайбанидің інісі Махмұт сұлтанның шешесі – Аққозының туған сіңлісі. Қасым әуелгі кезде Бұрындық ханның атты әскерін басқарады. Ол осылай жүріп, қан майдандағы ерлігімен, ел басқаруға қосар ақылымен, көрші елмен

байланыста қиыннан жол табар саясаткерлігімен, жұртты соңынан ертіп әкетер шешендігімен ел көзіне ерте түссе де, жеке билікке ұмтылмай, ел бірлігіне жарықшақ түсірмей, Бұрындық ханның дегеніне көніп, оған қалтқысыз бағынады. Бірақ Қасымның тәуелділігі Бұрындықтың ел басқарудағы қабілетсіздігінен араша түсе алмайды. Ақыры ол хандықты тастап, Самарқандағы қызына кетуге мәжбүр болады. Сонда қаза табады. Осыдан кейін барып Қасым билікті қолына алады. Қасым ханның тұсында Қазақ хандығы өзінің дәуірлеу биігіне көтеріледі. Ол қауіпті көршісі Мұхаммед Шайбаниді талқандап, оның мемлекетінің құлауына себепші болады. Моғолстан ханымен достық қатынас, Мәскеу мемлекетімен терезесі тең дипломатиялық қатынас орнатады. Қасым ханның ел басқарудағы кемеңгерлігіне, қол астындағы халқының қамын ойлар даналығына тәнті болған көрші елдердің тынымсыз қақтығыстан мезі болған ру-тайпа көсемдері әр кезеңдері ақырын жылысып, мұның қарамағына енеді. Керей хан мен Жәнібек хан тарихта Қазақ хандығының іргесін қалап, шаңырағын көтеруімен ерекшеленсе, Қасым хан сол хандықты нығайтып, халқын көбейтіп, жерін кеңейтіп, даңқын алысқа жаюымен, «Қасым ханның қасқа жолы» деген атпен халық жадында сақталған қазақтың тұңғыш конституциялық құжатының негізін жасауымен әйгілі болған ұлы хан. Ол қартайып барып, Сарайшық қаласында өз ажалынан 1518 жылы (кей деректе 1523/24 ж.) қайтыс болады.

Шығайұлы Есім хан (1528-1645) – Қазақ хандығының ханы, Шығай ханның атақты баласы, атақты Тәуекел ханның туған інісі. Есім хан туралы халық жадында сақталған аңыз-әңгімелер, дастан-жырлар көп. Оны халқы «Еңсеге бойлы ер Есім» деп ардақтайды. Есім хан билік басына ағасы Тәуекел өлгеннен кейін келеді. Бұл кезде Қазақ хандығының шығысындағы жағдай Тәуекел тұсындағындан әлдеқайда күрделене түскен еді. Мұнда ойрат тайпаларының бірігу процесі жүріп жатты. Сондықтан ол көршілерінде болып жатқан жағдайды жіті қадағалап, олардың тайпалары арасындағы алауыздықты өз пайдасына шешуге ұмтылып бақты. Ақыры ойрат әміршілері Есім ханның үстемдігін мойындайды. Айла-амал қолдану арқылы Ташкент пен оның төңірегін түгел қазақтардың иелігі екенін ресми мойындатуға қол жеткізеді. Есім ханның билігі тұсында (1598-1645) халық жадында «Есім салған ескі жол» деген атпен қалған әдет-ғұрып нормаларын қалыптастырған конституциялық құжат болғаны белгілі. Бұл «Есімнің заңы» өз заманының орайы мен талабына қарай Есім хан мен оның кеңесшілері өңдеп, толықтырған баяғы «Қасым салған қасқа жолдың» бір нұсқасы. Мұның өзі кейін Тәуекел ханның «Жеті жарғысына» негіз болып, қазақ халқының мәдени-рухани және салт-дәстүр қалдықтарының төлтумалылығын шыңдай түсуге ықпал етті.

Жәңгірұлы Тәуекел хан (1626-1718) – Қазақ хандығының ханы, Салқам Жәңгірдің баласы. Мұрагерлік жолмен Қазақ хандығының билік тізгінін қолға алған кезде (1680) Тәуекел ел ағасы жасына келіп ақыл тоқтатқан, мемлекет ісіне араласып, мол тәжірибе жинақтаған білікті жан болатын. Сондықтан да ол таққа отырып, әке ісін алға жалғап, оның саясатын жүргізгенімен, оны жүзеге асыруға келгенде бұрынғы сұрлеумен кетпей, өзіндік жаңа жолмен жүрді.

Тәукені өзге қазақ хандарынан ерекшелеп, оның шын мәнінде көреген басшы, ақылды реформатор екенін танытатын қасиеті де осы өзіндік жолмен жүруінде. Бұл ретте ол ұлы бабасы Қасым ханға қарай бейімделді. Тәуке ханның ел үшін сіңірген ерен еңбегі екі қырымен айрыша назар аударады. Бірі – елдің іргесін аман сақтауда сыртқы саясатты білгірліктеп жүргізіп, анталаған көп дұшпанға бел алдырмағаны. Екіншісі – елдің ішкі жағдайын реттеудегі саяси-құқықтық тәртіпті орнатуы. Тарих дерегі сол кезде Тәукенің қасында Ұлы жүз Әлібекұлы Төле, Орта жүз Келдібекұлы Қазыбек, Кіші жүз Байбекұлы Әйтеке, қырғыз Қарашораұлы Көкім, қарақалпақ Сасық би, қатаған Жайма секілді халықтың ішінен уақыттың өзі екшеп шығарған, даналық сөзімен, әділетті ісімен, қара қылды қақ жарған тура билігімен аттары бұл күнде аңызға айналған атақты билердің болғанын айтады. Тәуке хан ел билеген кез – халық есінде «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» тыныш берекелі заман болып қалды. Бірақ бұл, әрине, ол кезде ешқандай шапқыншылық болған жоқ дегенді білдірмейді. Тәуке кезінде қалмақтармен қақтығыс жиілей түспесе, кеміген жоқ. Ұсақ қақтығыстарды есептемегенде 1711-1712, 1714, 1717 жылдары қазақ пен қалмақ арасында ірі соғыстардың болғаны белгілі. Сайып келгенде, қазақ қоғамына түбегейлі өзгерістер, ірі реформалар енгізген Тәуке ханның еңбегінің түпкі көрінісі, бірегей нәтижесі де осында. Сондықтан да халық оны «Әз Тәуке» деп ардақтап, әулие тұтады. Тәуке ханның тұсында тұрақты мемлекеттік органдар: хан кеңесі, билер кеңесі жұмыс істеп, жыл сайын үш жүздің шонжарларының съезін өткізу қалыптасты. Тарихқа «Жеті жарғы» деген атпен енген Тәуке ханның заңдарын зерттеушілер қазақтардың бұған дейінгі қолданылып келген әдеттегі құқық нормаларының бір жүйеге келтіріліп, толықтырылған нұсқасы деп қабылдайды. Тәуке хан билік басында өте ұзақ отырып, 1718 жылы өз ажалынан қайтыс болады.

Ал романның мазмұнында Жәнібек пен Керей хандар қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күреседі. Олардың мақсаты – Әбілқайыр хандығынан қазақ руларын бөліп алып, дербес мемлекет құру. Тарихқа сүйенетін болсақ, Жәнібек пен Керей Қазақ хандығының шекарасын кеңейтуге, оны Сырдария өңіріндегі қалалар мен Шығыс Дешті Қыпшақтың қырдағы аудандарына дейін жеткізуге ұмтылды... Жәнібек пен Керей Әбілқайыр өлгеннен кейін, Шығыс Дешті Қыпшақтағы өзара талас күреске араласты. Жошы әулетімен, Маңғыт мырзаларымен, оларды қолдаған қазақ билеушілерімен ұзаққа созылған күрестің нәтижесінде Әбілқайырдың мұрагері, оның баласы Шах-Хайдар толық жеңіліп, өлтірілді. Міне, осылай қазақ хандығының құрылуындағы тағы бір қадам болды. «Ал Көк орданың өзінің іші қалай? Шіри бастаған теріге ұқсас. Хан салған алым-салықтың зардабына шыдай алмай күні бүгін Әбілқайырдан бөлінгелі тұрған қазақ рулары аз емес... Тек солардың санын көбейте түсу керек». Жәнібектің бұл ойларын жөнге шығарар өткен жылғы бір оқиға сұлтанның көз алдынан кетпей қойған. Ол аңнан келе жатып Әбілқайыр лашқарлары шауып кеткен бір ауылдың үстінен шыққан. Шаңырағы күйреп жерге түскен үйлер... Ұлдары сойлға жығылып, ботасы өлген інгендей боздаған аналар... Жәнібекті таныған ақсақал:

- Шырағым Жәнібек, - деген, - алым-салықты төлемедіңдер деп ханның аш бөрілері ауылымызды шауып кетті, Еділ бойында да көрген күніміз осылай болатын. Бөтен елдерді шабуға жігіттеріңді бермендер, мерзімінде енді бізді құтқара гөр бұл қорлықтан!

- Қалай құтқарам? - деген Жәнібек.

- Көк Ордадан руларыңды бөліп ал, - деп жауап қайырған қарт. - Өзгенің жер-суына қызықпайтын, өз еліне жат жұрттай ауыр салық салмайтын жеке шаңырақ көтер!

Қытай, жоңғар жағының рулары да осындай ойлар білдірген. Осыдан Жәнібек жеке хандық құрудың көптің арманы екенін және өз басының қамы мен ел-жұртының арманының сабақтаса бастағанын көптен түсінген. Сұлтан күйінде де кесек тұлға, артынан хан дәрежесіне көтерілген Жәнібек – романның Әбілқайырға қарсы қоятын кейіпкері. Ол тарихтың бет алысын, халық тынысын аңғарғыш, көреген қайраткер ретінде танылған. Оны тіпті, Әбілқайыр да мойындайды: «...Әрине осыншама жұрт жиналған, мына ұлы тойда Жәнібек пен Керей көп би, батырлармен тіл тапты. Қазақ батырлары Қаптағай, Бөрібай, Оңай, Бекет, Қарақожа босқа топтанып жүрген жоқ...». Бұл Әбілқайырдың қазақтардан, оның ішінде, Жәнібек пен Керейден алғаш сескенуі емес... Жәнібек хан жоғарыда айтып кеткендей, ел қамын ойлайтын адам және де ол асқан көріпкел деп айтуға да болады: «Қазақтың көшпелі рулары алмас қылыш, - деп ойлаған Жәнібек, - егер жұмсай білсең, - ол жауыңа айбар, жер-суыңа қорған. Қара халық өз бетімен бірімен бірі соғыспайды, тыныштықты, достықты тілейді. Бар пәле бізде, хан, сұлтандарда. Қолыңдағы осындай күшті аужайлап пайдалана алсаң, ойыңдағыдай хандықты құруға болады. Ноғай, Қазан, Қырым, Астрахан хандары мен сұлтандары таламасын десең, арғы жағыңдағы орыс елімен тіл тауып, одақтасқан жөн. Бірақ, ондай күнге жету үшін ең алдымен Әбілқайыр ордасынан бөліну қажет».

Жәнібектің бастауымен қазақ халқы сол кезде басын қосып үш ұлы жүзге бөлінді. «...Жиналған батыр, билер енді қазақ руларының сөзсіз бірігуі керек екенін, егер бірікпесе Әбілқайыр хан, не басқа бір хан құл ететінін ұқты. Хан кеңесі қайтадан мәжіліске отырды. Барлығы келешекте үш жүзге бөлініп, бір ханға бағынуды мақұлдасты... Ұлы жүзге – аға рулар Үйсін, Дулат, Жалайыр, Орта жүзге – Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей, Уақ, Тарақты, Кіші жүзге – Байұлы, Жетіру, Әлімұлы кірсін десті... Осылай дәлелдермен Асан Қайғы қазақтың сол кездегі басты қырық руына таңба үлестірді. Бұл қырық таңба сол күні Нұраның Қаратұзының жарына түсірілді. Халық бұл жерді сол күннен бастап Нұраның таңбалығы деп атады. Асан Қайғы батасын беріп, ертеңіне Жәнібекті боз түйенің сүтіне шомылдырып, ақ киізге көтеріп, қайтадан бар қазаққа хан сайлады». Бұл – қазақ халқының мемлекеттігін қайта құруға деген арманына үн қосты, яғни Жәнібек секілді тарихи тұлғаның бейнесін биіктете түсетіні сөзсіз. Жәнібек хан қазақ халқының бостандық алуына, кең демалуына, келешек ұрпағының еркін мекенде өмір сүруіне өз үлесін қосты. Осындай ұлдарының арқасында Туған Жер-Анамыз бостандықтың дәмін татты.

Әбілқайыр ханның Қазақ хандығының құрылуына, Жәнібек пен Керейдің билігінің нығаюына бөгет жасауға ұмтылсынан еш нәтиже шыққан жоқ. Қайта, Жәнібек пен Керейдің қол астындағы тайпалар саны Әбілқайырдың қазасынан кейін (1468) көшіп келушілермен ұлғая түсті.

Батырлығымен даңқы шыққан ақсүйек әулетінің тұқымы Әбілқайыр баһадүр хан (1693-1748) – Шыңғыс хан әулетінің кіші буыны Өсеке ұрпағы Қажы сұлтанның баласы. Соғыста батырлығымен, айлакерлігімен, аса дарынды ұйымдастырушылығымен көзге түседі, өз беделімен 1710 жылдан өмірінің соңына дейін хан болады. 1728-30 жылдары жоңғар қалмақтарына қарсы Аңырақай жерінде соғысқа қолбасшылық жасап, өз жерін дұшпандардан тазартады. Зерттеуші Джон Кэстль Әбілқайырға барған сапары туралы еңбегінде оны: «Ол зор тұлғалы, сымбатты, аппақ жүзі қызыл шырайлы, түсі сондай жылы кісі, сонымен қатар зор денсаулық пен қайрат күші иесі, садақ тартуға келгенде шынымен-ақ бүкіл ұлтта оған тең келетін кісі жоқ», - деп сипаттайды.

Шығармадағы хан бейнесіне жүгінер болсақ Әбілқайыр қазақ қосындарының қолбасшысы болып сайланып, жоңғарларға қарсы жеңісті шайқастарда басшылық еткен Әбілқайыр ханды алып көрейік. Оның басындағы бірталай ұнамды қасиет – ақылдылық, әскери дарындылық, табандылық, айлакерлік жан-жақты елес береді. Әбілқайыр қарсы келгендермен күресе білетін, ерлікті танытын алғыр адам сипатында суреттеледі. Ол Ресейге Қазақстанды ерікті түрде қосып, өзі бүкіл қазақтың ханы болуды армандайды. Оның ел басқаруға арыны да, шалымы да жететіні талай жерде байқалады. Бірақ кезінде ептілік танытып, қазақ елінің тағдырын қуатты Ресей мемлекетіне тәуелді етуге көп еңбек сіңірген адам, түбінде өзінің жеке мақсатына жете алмайды.

Әбілқайыр ішкі ойын, толғанысын романда былайша келтіреді:

«...Мені Ор қаласына қалдырмақсың деп айыптайды. Ор қаласын салдыртсам, қазақ елін Ресейге бағындыру үшін салдырам. Оны жасырып отырамын ба? Егер сөзіме көнбесе, айтқанымды күшпен істетем. Күшпен бағын! Өз халқыма осылай зорлық көрсетуім, біле білсе сол халықтың өзі үшін емес пе? Бүгінгі ісіме, ертең болашақ ұрпақ алғыс айтады! Ал осы арманым үшін, жолымда кім қарсы тұрса аяғымның астына таптаймын! Сол үшін маған қазақ жеріне салынар Ор бекінісі керек! Ол бекіністе мұздай қару-жарақты, аузы түкті көп солдат болуға тиісті! Әрине, қастарым «осының бәрін Әбілқайыр өз басы үшін істейді, орыс патшасының күшімен бәрімізге хан болғысы келеді!» дейді. Сөздерінде шындық бар, рас мен орыс патшасына сүйенген хан болғым келеді. Бір жағынан надан ел-жұртым, сенің қамыңды ойлайтын хан болғым келеді». Өзінің озат ойымен озық тұрған, қайшылықты ортада қайшылықты өмір кешкен хан Әбілқайыр қанша дегенмен өзінің династиялық бәсекелестерінің бәрінен де жоғары тұрды. Әбілқайыр хан болдым екен деп ешкімге жағасын бастырмады. Ол өзін еркін ұстаған. «Түбі тірі сүйекке бітерін», қазақ елі еңсесін көтеріп, есесін сұрайтын күнін армандаумен өткен,

ұлт үшін жанын талай тозаққа салған Әбілқайыр саясатын, ойын халқы, артындағы елі қорғаған.

Әбілқайырдың бақталастарымен тартысы туралы суреттерде қашанда оның тұлғасының биіктігі, азаматтығы танылады. Амал-айла, шарасыздықтан туған мінездеріне қоса оның кішіпейілдігі, ұстамдылығы, талай қиын шайқастарда, айтыстарда болса да жинақы жүретін, елді ақылмен риза ететін қылықтары эпизодтар арқылы ашылады. Өзінің үлкен бәсекелестерінің бірі - Барақ сұлтанға да ешқашан мінез көрестіп, артық кетпейді.

Елшілікпен келіссөздің ойдағыдай аяқталуы – Әбілқайырдың, оның ұстаған жолының, саясатының үлкен жеңісі еді. Әбілқайырдың Ресейге қол артуы, оған бағынуға ант беруі, жалпы қазақ мүддесіне де, оның мұсылмандық салтына да, халықтық дәстүріне де қайшы емес.

Романдағы Әбілқайыр образы ыстығы мен суығына бірдей көнетін, қажырлы, ойлы халық басшысы қандай болу керек деген сұраққа жауап бере алады. Оның осылай жарқ етіп тарих сахнасына шығуы заңды.

Әрине бұл жерде Әбілқайыр ханды бір жақты суреттеуге және сондай дарынды қолбасшыны өз басының қамын ойлайды деген қорытындыға келеміз. Дегенмен тарихшылар сөзімен дәлелдейтін болсақ, С.Өтениязов бұл жөнінде: «1709 жылы Әбілқайыр хан болып басқарған Кіші жүз елі өз шекарасын қорғап Ресеймен 150 жыл бойы соғысқан еді. Сол соғыстың соңғы отыз жылын және Ресеймен болған келесі 150 жылдың он сегіз жылын Әбілқайыр хан өзі басқарды. Сондай адамның Ресейге бас иіп, бодан болуы мүмкін емес. Себебі, Ресей бодандығындағы башқұрт халқының жағдайын Әбілқайыр хан өте жақсы білетін еді», - деп жазады.

Алайда Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылмағаны ешкімге құпия болмаса да, көп зерттеушілердің Әбілқайырдан күдіктенетіні рас. Оның себебі, Х.Досмұхамедұлы және басқа Алаш көсемдері, сондай-ақ басқа зерттеушілер (И.Крафт және т.б.) Әбілқайыр ханның 1730 жылы жазған хатының түпнұсқасын көремегендігін немесе жалған екенін айтады. Барлық қате осыдан басталады. Барлық зерттеушілер оның орысша аудармасын пайдаланып келеді. Түпнұсқаны көрген соң барып тарихшылар сандарын соқты. Бүгінгі ұрпақ осы шындықты білсін және көрсін деп тарихшы Амантай Исин сол тарихи хаттың түпнұсқасын және орысша өтірік аудармасын салыстырып, 2001 жылдың басында «Абай» журналының №2 санында шығарған еді.

Жоңғар шапқыншылығы жылдарында елдің тұтастығы үшін күрескен Абылай хан (Әбілмансұр) (1711-1781) – Оңтүстік Қазақстанда Арыс жағасында дүниеге келген ұлы мемлекет қайраткері, қолбасшы және дипломат. Арғы тегі Жошы хан, бергі бабалары Қазақ Ордасының негізін салған Әз-Жәнібек, одан соң Еңсегей бойлы Ер Есім хан, Салқам Жәңгір хан. Абылай – Жәңгір ханның бесінші ұрпағы. Жәңгір ханның Уәлибақы, Тәуке деген екі ұлы болады. Жәңгір қайтыс болып, таққа Тәуке отырғанда, Уәлибақы хандыққа өкпелеп, Үргенішті билеген нағашы атасы Қайып ханның қолына барады. Уәлибақының баласы Абылай жекпе-жекке шыққанда жауы шақ келмейтін батыр болып, қанішер Абылай атаныпты. Осы Абылайдан Көркем Уәли туады. Оның баласы

Әбілмансұр «Ақтабан шұбырынды» жылдарында жетім қалып, Үйсін Төле бидің қолына келеді. Аш-жалаңаштықтан жүдеген өңіне, өсіп кеткен шашына қарап, Төле би оған «Сабалақ» деп ат қойып, түйесін бақтырады. Әбілмәмбет төренің жылқысын да бағады. Төле бидің тәлім-тәрбиесінде болуы Абылайға зор әсер етеді. Қазақ даласының даналығын бойына жинаған баба ақылы мен парасатын, ел билеу қабілетін анталаған жауға қарсы қазақ халқы басы біріксе ғана тойтарыс бере алатынын жас баланың санасына ұялата білген. Жиырма жасында қан майданда ерлігімен танылған. Мұнда жекпе-жекте Шарышты өлтіреді. 1738-1741 жылдары жоңғар қалмақтарына тұтқиылдан шабуыл жасайды. 1753 жылы Абылайханның әскерлері бірталай қазақ жерін ойраттардан азат етті. 1756 жылы қытайлықтармен соғысып, жеңіске жетті. 1757 жылы қытайлықтар жеңіліп, бітім сұрады.

Абылайдың бейнесі туралы Б.Нұрышев: «Абылай – аса қаталдығымен, кесімді пікірімен, сонымен бірге қажет жеріндегі айлалығымен және әркімнің ісін бағалай білуімен де беделге ие болған адам», - дейді.

Ал жазушы Ә.Тарақ «Алаштың айбын-ардағы – Абылай хан» атты әдеби-тарихи монографиясында Абылайдың ерлігі, өрлігі туралы былай деп келтіреді: «Заманында Абылайдың даңқының дүрілдеп шығуы да оның аса қабілетті, қайтпас қайсар, ержүрек батырларды төңірегіне топтастыруынан. Ел сенімі, тірегі де қолбасылар, батырлар болды». Сонымен қатар Абылайдың тұлғасын сипаттауында:

«Атаң Абылай қазақтың кегін алған,
Туын жығып, жауының шебін алған,
Аузын айға басқан сан менменнің,

Үрей құтын ұшырып, есін алған», - деген жырды келтіре отырып: «Абылай кейінгі заманға әйгілі қолбасшы, ардақты хан, халқы қадірлеген қымбат тұлға болғаны өз алдына, ел аузында жыр, аңыз, күй, дастан ғана емес, нақыл болып қалғандығын пайымдаймыз. Дәл осы жырда Абылайдың айбын-айбары, қаһармандық тұлғасы асқан сүйіспеншілік, асқақ шабытпен бейнеленген», - деп келтіреді.

Трилогияда толық сомдалған тұлғалардың бірі Абылай бейнесі «Жанталас» романында орын алады. Абылайдың түйеші кезінде «Қожасының құпиясын білген құл – қойнына салған жыланмен тең, бір күні болмаса бір күні шағып алуы хақ» деген себеппен Ораз құлды өлтіруі оның мақсатына жетуі үшін адам өмірін оңайлықпен қиятынын көрсетеді. Ал баласы өлгеніне қайғырып жатқанында қазақтың үш биінің көңіл айта келуін жазушы романда былай суреттейді: «Абылайға көңіл айтып, сонау Арқадан Қаз дауысты Қазыбек би, Ұлы жүзден Төле би, Кіші жүзден Бала би келді. Бұл үш бидің келуі Абылайды үш жүздің елі өзін көсем ете бастағанының белгісі еді». Үш бидің бірге келуіне жазушының үлкен мән беріп, хан тұлғасын ашуға қолданып отырғанының себебі қазақ тарихында билер әлеуметтік категория ретінде қазақ халқының тарихында үлкен орын алады.

Шын мәнінде Абылай осылайша бар болмыс-бітімімен өзінің тегін жан емес екенін байқатады. Оның әр ісінің қанында бар дегдарлық сезіліп тұрады.

Оның Шыңғыс әулетінің бұзылмас қағидасынан аса алмауының өзіне Бұқар жырау үмітпен, сеніммен қарайды. Әп дегеннен-ақ ұшқыр қиялымен қиырды шарлап отырған Бұқар ел болашағын бітісі бөлек ер Әбілмансұрмен байланыстыра біледі. Бұдан кейін Абылайдың ақылы мен алғырлығын сипаттайтын бірталай жағдайдың куәсі боламыз. Соның бірі – Ботақанның өлімі. Романда жұртты әбігерге салған оқиғаның тарихы былай еді: Қаракесек еліндегі үлкен бір асқа төлеңгіттерімен барған Абылайдың қалпағын Шаншардың еріккен қулары атып түсіреді. Бұған мән бермесе де, ішінде дақ қалған Аблай келесі жылы Қызылжарда өткен үлкен жәрмеңкеде өзін мазақ еткен қулардың өтеуі ретінде Қаракесек руынан Жанай, Ботақан деген кісілерді ұстап қалады. Мұның соңы іс насырға шауып, көрге тірідей түсірілген Ботақан шықпай, жарылып өледі. Бұл хабарды естіген бүкіл Қаракесек атқа қонады. Мүлт кеткенін сезген Абылай дереу шешім шығарып, жігірттерін ертіп кетіп қалады да, ауылды әдейі беймарал күйінде қалдырады. Бұл даудың оң шешмін әрі қарай романда былай келтіреді: «...Абылай өзін кінәлі санап, Ботақанның өлімі үшін үш кісінің құнын – әрқайсысы атан бастаған тоғыз қарадан, жиырма жеті бас мал, оған қоса ат-шапан айып төледі. Өзін атпақ болған Қынан мергенге мылтығыңның қарымы қайтпасын деп, ал оны ұстап қалған Бекболат биге, өлімге қимаған жақсылығың үшін деп, құндыз жағалы күзен ішік пен бір-бір жорға мінгізді. Екі жақ бітімге келіп, жанжалдың аяғы тойға ұласты». Біз осы бір оқиғаның барысынан Абылайдың тағы бір қырын – көрегендігін, қолымен істеген ісін мойынмен көтере алар нар екенін көреміз. «Ұлық болсаң, кішік бол» дегендей, қолындағы шексіз биліктің құдіретін пайдаланбай кетіп қалды, істі одан әрі ушықтырмай өз орнымен шешімін табуына оң ықпалын тиігзген-ді. «Ханда қырық кісінің ақылы бар» деп бекер айтпаған халқымыздың қанына сіңген қасиетін былайша орнымен көрсете білген Абылай бұл оқиғадан сабақ алады және шамданбай оны үнемі жадында түйіп жүреді: бірі – қарамағындағы бұқара өзіне қарсы шықса, онда төре ісінің қараң қалғаны. Ашуланған халық жараланған арыстаннан кем емес, өзіңді жарақаттамай тынбайды. Төремін деп басынба, жазамен ықтырам деме, шамаң келсе бауырыңа тартып, ашуын басуға тырыс. Екінші түйгені, сырт жауың болса, оған ел болып қарсы шығасың, не басын аласың, не қан сорпа етіп қуасың... Ал өз еліңнің қай тентегінің басын кесіп құртасың? Мұндай халықты билеудің жолы бөлек. Арыстанды темір торда ұстасаң ғана қауіпсіз. Халықты да үнемі темір торда ұстай біл. Мейлі ол саған ақырсын, айбат көрсетсін, бәрібір шаба алмайды, мерт ете алмайды. Ал бар халыққа темір тор құру мүмкін бе жоқ, халқыңа деген темір торың, құр ғана жалаңаш қылыш әскерің емес, ол ақылың, айлаң... Көпке топырақ шашуға болмайтынын Абылай даналықпен осылайша ой түйеді. Халқын шамдандырып, ерегестірудің арты жақсылыққа соқпайтынын түйеді. Ақылы мен айласы пара-пар Абылай әр іске бажайлап қарап, әрбір істен сабақ алып, қобтынды шығарып отырған. Ол өз мүддесінен, өз пайдасынан халықтың мүддесін жоғары қоя білген, қашанда өз халқының бейқам тіршілігін аңсаған. Ол ел тағдыры талқыға түскенде төремін деп кекіреймей, қасын да, досын да шақырып, олардың жөнді-жөнсіз пікірлеріне

құлақ қоя біледі. Келелі мәселе сөз болар мәжілістен ол жау шапқанда қолына найза батыр, керек кезінде тарихты еске салып, рухани дем берер ақын-жырауларын да ұмытпайды. Оларды өзі түрегеліп, оң жағынан орын беріп, әр сөзге ерекше ден қойып, тұжырым жасап отырған. Абылайдың басқа хандардан ерек екенін көрсеткісі келген жазушы оны романда былайша көрсетеді: «...Қазақ «еркектің ақылы қырықтан бастап толады, алпыстан бастап солады» дейді. Абылай қазір қырықтан жаңа асып барады. Түсін жорыған сыншы жырау оның түпкі сырын дұрыс болжады. Абылай – қазақ елін ұлы елдер қатарында көргісі келді, хан болса сол ұлы елге хан болуды арман етті. Сондықтан да ана жылы тұтқында жатқан Абылайға Қалдан Церен: «Дүниеде аз асқа бақауыл, аз елге хан болған жаман» деп жауап берген.

Абылайдың бар болмыс-бітімін, ішкі сырын, ой түкпірін білдіруде Бұқар екеуінің арасындағы диалогтың мәні зор. Абылай романда Бұқарға бірде былай жауап берген екен: «Баяғыдан бері менің сойылымды соғып, қартайғанда өз ісіңнен қорқып қалдың ба, жырауым... Өткен іске өзінді өзін қинамай-ақ қой. Одан да менің мына сұрауыма жауап берші... Бастары қосылмай келіп, «ақтабан шұбырындыда» қашқан қойдай сасып, жартысынан көбін жоғалтқан бұл елге қандай адамның хан болуы керек еді. Балбырап аққан ыстың иісінен жүрегі айнымайтын қатал басшысы болмаса, сұрқия заманда жан-жағынан қаптаған жауы даласын аткөпір етіп, өздерін әр жотаның етегіне төбе-төбе қып үйіп кетпесіне кім кепіл еді? Сонда қазақтан не қалар еді». Бұл сөздердің тасасында бұлтартпас шындық жатқаны анық. Абылайдың әр сөзінен, лебізінен оның пір тұтқан қағидасы, ұстанған ұғымы бүкпесіз білінеді.

Сонымен бірге романда Абылайдың айрықша жаратылған аруақты ер екендігінің бар көрінісі ақ бура туралы көріністе беріледі. Ақ бурадай мінезді Абылайдың ерекше құдіретін, екіншісі емес екенін осыдан-ақ байқауға болады. Абылайдың қазақ жерін жаудан босату, жан-жақтан анталаған көп дұшпанға төтеп беру жолындағы басшылығы алмағайып, қиын заманда өтті. Ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен ұлтарактай жерін барынша қорғаған оның да өз өкініші болды: «Өкінішім – үш жүздің басын қоса алмадым: аз елге хан болдым. Қазаққа мал емшегін емізгенмен, жер емшегін емізе алмадым... Өзге жаудан қазақтың жерін қорғаймын деп жүргенде дүние құрғыр өтіп кетіпті ғой».

Осындай арманын елімен ұштастырған, кемеңгер де кемел ақыл иесі, сырбаз Абылайдай бабамыздың түрлі қырлары романда тиісті мінездемесін алған.

Ал сондай-ақ Абылай хан туралы шығарманың мазмұнында әсірелеу көп кездеседі. Яғни тарихи деректерге қисынсыз тұстары байқалады. Демек, тарихи романның табиғатына үңілсек, әрбір күрдлелі туындыдан бірнеше өрнек табуға болады. Яғни жанрлық ерекшеліктердің ең басты көрсеткіші дәуір шындығын тарихи деректерге, құжаттарға үніле отырып, көркемдік бейнені туғызудың маңызы зор болып табылады. Зерттеуші Қ.Қ.Аралбаевтың пікірінше: «Тарихи дерек – ол біздің санамыздан тыс өмір сүретін және өзіне ғана тән белгілі мазмұны бар объективті шындық», - деп көрсетеді. Демек тарихи дерек пен

көркемдік образ бірін-бірі толықтыратын және шығарманың уығы мен керегесі деп түсінген жөн. Олай болса, тағы да біз Абылай хан туралы тарихи деректерге жүгінуге тура келеді.

Тарихи зерттеулерде Абылай туралы көп шындық айтылса да, көптеген әдеби кітаптар мен мақалаларда оны асыра мақтап, жалған мәліметтер келтіреді. Абылай 1711 жылы туған, яғни Әбілқайырдың үлкен баласы Нұралымен қатар. Сонымен Абылайдың ол кезде қол астында (жоңғар шапқыншылығы кезінде) елі болған жоқ. Шын мәнінде ол 1771 жылы Орта жүз ханына қолы жеткенше оған бағынған қазақ рулары болған жоқ. Сондай-ақ 1742 жылы Абылай хан жоңғарларға тұтқынға түскенде оны босатқан патша өкіметі болатын. Қазақ батырлары мен билері жоңғарлардан өтініш жасағанда құлақ асқан жоқ, ал орыстар өтінгенде Абылайды дереу босатты. Абылай өз ауылына жетпей-ақ Әбілмәмбетке «Мені босатуға сен де және басқа қазақтар да ештеңе жасаған жоқ» деп үлкен өкпесін айтып хат жібереді. Бұл 1743 жылдың көктемі еді. Яғни хаттың түпнұсқасы мұражайда сақталғаны әлгі деректі толықтыра түседі.

Жәңгір хан (1801-1845) – Бөкей ханның баласы. Бөкей қайтыс болғаннан кейін (1815) хан тағы мұрагерлік жолмен Жәңгірге беріледі. Ол неміс, орыс, татар, араб тілдерін білген. Жәңгір хан тұсында Бөкей ордасының сауда жәрмеңкесі (хан жәрмеңкесі) ұйымдастырылып (1832), дәрігерлік бөлімше, дәріхана, архив және хандықтың алғашқы картасы жасалды (1838). 1841 жылы Жәңгір хан өз қаражатымен мектеп ашып, онда қазақтың белгілі зиялы азаматтары С.Бабажанов, М.Бекмұхамедов, К.Шығаев т.б. білім алған. Жәңгір сол жылы Қазан университеті жанындағы ғылыми кеңеске мүше болып сайланып, 1843 жылы генерал-майор шенін алады. 1844 жылы Қазанда Жәңгір ханның «Мұхтасар әл-фикғайат» деп аталатын еңбегі жарық көрді. Жәңгір хан коллекция жинаумен, асыл тұқымды жылқы өсірумен, қазақ шежіресін жинаумен айналысады. Билер мен хан өкілдері кеңесі, тархандар институты қайта құрылады. 1845 жылы ауырып қайтыс болды.

Қазақ елінің дербес мемлекет болуын аңсаған Кенесары хан Қасымұлы (1802-1847) бала күнінен ат құлағында ойнап өседі. Атысу, шабысу, сайысу, аударыспақ, т.б. дала сарбазына қажетті ерлік өнерінің бәрін толық меңгереді. Аңшылық дегенде ішкен асын жерге қояды. Орыстың патша заманындағы зиялылары да Кенесарыны қанша «қарақшы», «жабайы», «бұзақы» деп сипаттап жазғанымен, оның айлалы саясаткер, ақылды қайраткер, қаһарман қолбасшы екендігін жоққа шығармаған. Мұндай тарихи деректі орыс ғалымы Н.Середа: «Кенесары өз халқына мәңгілік бостандық тіледі, шынайы патриот ретінде орыс мемлекетінің өздерін толық жаулап алуға ұмтылғанын түсіне білді», - деп сипаттайды.

Зерттеуші Т.М.Демежанов: «М.Әуезовтің «Хан Кене» драмасындағы дәстүрлер 60-шы жылдары І.Есенберлиннің сонымен аттас «Хан Кене» романында жалғасын тапты. Жанрларының айырмашылығына қарамастан, бұл екі шығарманың арасында терең ішкі байланыс бар, бұл ең алдымен басты қаһарманның образын авторлық интерпретациялауда, оның ішкі дүниесін

ашуда көрінеді. Бірақ І.Есенберлиннің романы өзге әлеуметтік-саяси жағдайларда және жаңа тарихи білімдер позициясында жазылды. Кенесары тақырыбы жазушыны 60-шы жылдар әдебиетіндегі адамның ішкі жан дүниесіне үңілу жағдайымен, оның нақты тарихи жағдайларда көрініс тапқан потенциалдық мүмкіндіктерінің, оның қоғам өміріндегі алатын орнына байланысты қызықтырады. Осы мағынасында К.Қасымовтың өзгеше және жұмбақ бейнесі суреткер үшін көркемдік міндеттерді шешуге қолайлы болды. Басқаша айтқанда, І.Есенберлин бүлікшіл хан туралы қарапайым, қатігез билеуші деген қалыптасқан стереотипті жойып, оны тіпті басқаша қырынан таныту үшін қиын, әрі тиым салынған тақырыпқа барды» деп, жазушының ерлігін атап көрсетеді.

Қазақ жерінде 1841-1847 жылдары хандық құрған Кенесары Қасымұлы туралы «Қаһар» романында Кенесарының билік туралы ойларын былай береді: «"Қанішер Абылай" атанған қанды көйлек арғы атасы кісі ажалы мен қой бауыздағанды тең көрген. Бергі атасы хан Абылай құлдық кезімнің куәсі болып, бетіме шіркеу келтіреді деп, ажалдан аман алып шығып, ерлік жолға қайраған Ораз құлды өз қолымен бауыздаған. Өз әкесі Қасым төре анасынан қан шеңгелдеп туған. Осы үшеуінің ұрпағы Кенесары кімді аяйды. Ел билеймін деген адамға кейде жазықсыз ажал жазықты ажалдан құнды». Жан-жақтан қыспаққа алып, бұғау салғысы келген Ресей патшасының ниетіне хан: «Егер мен Айшуақ, Құдайменді, Жантөре, Уәли балалары секілді үн-түнсіз Россия патшасына мойынсұнсам, ертең үрім-бұтағым не дейді? Мені де сатылған көп сұлтанның бірі демей ме? Қазір жеңіліп ажал табуға бармын, бірақ ұрпақтарым алдында атымды адал сақтағым келеді», – деп қарсылық білдіреді. Ал ханның ерлік, батырлық сезімін былай суреттейді: «...болашақ ұрпақ кімнің айыпты, кімнің айыпсыз екенін өзі тауып алар, ал біз өз борышымызды ақтауымыз керек. Қазақта «Алпыс күн атан болғанша, алты күн бура бол» деген мақал бар, зорлыққа мойынсұнар жайым жоқ, өмірім жеткен жерге дейін алысып өлем».

Ал Кенесары ханның көркем шығармадағы бейнесін зерттеуші Л.А.Серғазының баяндауынша: «Кенесары тұлғасының кесектігі соншалықты, патша үкіметінің мұрағаттарында да отаршылдарды бір тітіретті. Тіпті оның қозғалысының жаңғырығы француз әдебиетінен де орын алды. Оған дәлеліміз – соңғы ханымыздың жарты дүниені дүр сіліктіндерген ұлтын азат ету қозғалысы жайында француздың атақты фантаст эжазушысы Жюль Верннің 1876 жылы роман жазуы. әрине, ол Кенесары ханның жан дүниесін түсініп, тарихи шындықты қаз-қалпында көрсетті дей алмаймыз. Тәкаппар Еуропаға, дүниеде қазақ дейтін халық барын білмейтін, білсе де оған мән бермейтін Еуропаға Кене ханды, оның халқын танытудың өзі өткен ғасырдағы елеулі оқиға еді», - делінген.

Бұл пікірді дәлелдеу үшін К.Сәттібайұлының пікіріне сүйенсек: «Жюль Верн 48 жасқа келгенде «Азия дертімен» ауырады. Азия болғанда, осы уақытқа дейін «Капитан Гранттың балалары», «Құпия арал», «Су астымен 20000 ле саяхат» сияқты оандарымен әлемге әйгілі болған қаламгер аяқ астынан Қазақ даласының қайсар ханзадасы - Кенесары туралы аңыз-әпсаналарға аңсары

ауып, «Патшаның жаушысы» («Курьер царя») деп аталатын романын жазуға отырған».

Қазақ хандары мен ел билеушілері ұлы Абайдың сөзімен айтқанда:

«Единица – жақсысы
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз-ақ
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл?
Берекеңді қашырма,

Ел тыныш болса, жақсы сол», - дегеніндей халықтың бастаушысы, басшысы болған. Дегенмен ақынның сөзіне бақсақ, ел билеушінің басты міндеті – оның қол асытндағы халқының берекесін қашырмай, тыныш ұстауы болып табылады.

Жазушы қазақ хандарын суреттеуде олардың бойында халық үшін күрескен елжандылық сезімі әрқашан бой алғанын көрсетеді. Романдағы Жәнібек, Қасым, Хақназар, Абылай, Кенесары бейнелерін сомдауда олардың билік үшін таласымен қатар, елді біріктіру туралы ойларының көрініс табуы хандардың тек өз қара басының қамы үшін емес, шын мәнінде ел билеуші, мемлекет құру жолындағы күресі, жер үшін, халық үшін жанын ауыртқанын көрсетеді.

Майталман жазушы Ілияс Есенберлин халық ықыласына бөленген трилогиясын жазуда тарихи деректермен көп жұмыс жасаған. Жазушы молынан жиналған тарихи мағлұматтар мен деректерді, архив құжаттарын көркемдеу барысында өз кейіпкерлерінің тұлғалық ерекшеліктеріне көңіл бөліп, ұнамдылық сипатын арттыруға тырыспай, тарихи шындықты барынша дәл беруге ұмтылғанын байқаймыз. Автордың бұл әрекеті өз заманындағы идеологиялық цензураның қайшылықтарынан қорықпай, батыл әрі патриоттық қадам жасағанын көрсетеді. Жазушының өз сөзімен айтқанда бұл трилогияның логикалық түйіні «Ағаш биіктеп өскен сайын, оның тамыры да жерге бойлап, тереңдей түспей ме, адам да солай. Ол болашақ туралы көбірек толғанған сайын, өткен тарихы жайында көбірек білгісі келеді. Онсыз болашақты құруға да болмайды» деген ойында мол сыр жатыр және тарихи шындықты мойындатуға негіз болары хақ.

Әдебиеттер:

- 1 Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1 /Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 бет, суретті
- 2 Аралбаев Қ.Қ. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясы: филол. ғыл. канд. ... дисс.:10.01.02. – Алматы, 1992. – 174 бет
- 3 Ахметов Қ. Кенесары хан Ұлытау өңірінде. – Астана: «Фолиант», 2002. – 76 бет

- 4 Демежанов Т.М. Художественная интерпретация образа К.Касымова в казахской литературе: дисс. ... канд. филол. наук.:10.01.02. – Алматы, 1994. – 159 стр.
- 5 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы, 1998. – 581 бет
- 6 Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. – Астана: «KÜL TEGIN» баспасы, 2001. – 358 бет
- 7 Кэстль Дж. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапары туралы /Неміс тілінен аударған Ә.Төреханов. – Алматы: «Аударма», 2002. – 144 б.
- 8 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.1. «А-Ә» /Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998. – 720 б.
- 9 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. Т.3. «Г-Ж» /Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2001. – 720 бет
- 10 Нұрышев Б. Өзендер өрнектеген өлке. – Алматы: «Жалын», 1984. – 248 б.
- 11 Серғазы Л.А. М.Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының тарихилығы: филол. ғыл. канд. дисс.: 10.01.02. – Астана, 2004. – 121 бет
- 12 Тарақ Ә. Алаштың айбын-ардағы: Әдеби-тарихи монография. – Алматы: «Қазақстан», 2003. – 240 б.
- 13 Өтениязов С. Дерек тілекке бағынбайды // Ана тілі. – 2006. – 16-22 ақпан

2.5 Тарихи шығармалардағы билер бейнесі

Жоспары:

- Тарихи романдардағы ел билеу мәселесі
- Тарихи шығармалардағы билер бейнесі

Қазақ Совет Энциклопедиясында «би» сөзіне: «Би – әлеуметтік категория ретінде қазақ халқының тарихында ерте заманда шыққан үстем тап өкілі... Билер соты қазан революциясына дейін қылмыстық және азаматтық істердің көпшілігін қарайтын ресми орган болып, құн, барымта, қалың мал, әмеңгерлік, көп әйел алу, т.б. патриархтық кертартпа қалдықтарды қорғап келді», - деп түсінік беріледі.

Ал «Халық даналығы» кітабында ғалым Б.Адамбаев билер туралы: «Би – қауымның (рудың) басшысы, көсемі. Бірақ оның басшылығы төре тұқымы хан-сұлтандар сияқты билеуші тегіне немесе байлық ерекшелігіне емес, жеке басының қасиетіне, атап айтқанда, елдің тарихын, салт-санасын, әдет-ғұрпын жетік білу мен ойға жүйрік, тілге шешендігіне байланысты болған», - дейді.

Демек «Билер сотының ертеден келе жатқан халықтық түрі» туралы айта келіп, ағартушы ғалым Ш.Уәлиханов былай дейді: «би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған үкімет

тарапынан бекіту арқылы болған емес; тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болып отырған. Мұндай би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетістігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуі тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған. Сонымен, бұл би деген атақ келіп билік айтуға және төрелік сөз сөйлеуге патент сияқты нәрсеге айналған».

Ш.Уәлихановтың бұл пікіріне қарағанда, қазақ қауымында би атағын алу үшін екі шарт: бірінші – әдет-ғұрып заңын жетік білу, екінші – шешендік қабілеті болу керек. Би, шешендер даулы мәселені түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Тындырғанда да хатсыз, хабарсыз, ауызша жүзеге асып, бітіп жатқан.

Халық өзінің от ауызды, орақ тілді, қара қылды қақ жара әділ билік айтатын шешен билерін ханнан бетер қадірлеп, сыйлап, олардың айтқан кесімді, бітімді сөздерін жадында сақтап келген. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», «Төле би былай депті», «Қаз дауысты Қазыбек би айтыпты», «Әйтеке би айтқан сөз екен» деп ауыздарынан тастамайды.

Ел аузында «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дейтін қанатты сөз арқылы атадан балаға таралып келе жатқан Майқы би бабамыздың сөздері түйінді, даналы сөздің, ал өзі би біткеннің алғашқысы болса керек.

Мұндай деректі «Алмас қылыш» романында Майқы би туралы Асан Қайғының аузынан естиміз. Әбілқайыр ханның ұлы Шах-Будақ сұлтанның асында түйе жарыс, қатын күрес – бәрі аяқталып, астың ең қызығы, талай жан өкінер, талай бидің намысқа шауып қабырғасы сөгілер жыраулар айтысы басталған-ды. Айтыс төрешісі жүзден асқан ұлы жырау Асан Қайғы. Ол бұл жолы желмаясымен Көкше теңіз тұсын шолып келген-ді. Төреші боларында ол Әбілқайыр ханға:

– Атамыз Майқы биден бері бәйгі хан ордасын кім асыра мақтай алса соған беріліп келетін-ді. Бұл жолы ата жолын бұзбақпын. Егер соған көнсең төреші боламын – деген.

Бүкіл ел-жұрты ардақтаған Асан өтінішіне хан да қарсы келе алмаған.

Асан айтыс тәртібін өзінше құрған. Бас бәйге кімде кім жауға қарсы елдің ерлігін дұрыс айтып бере алса соған беріледі. Орта бәйгі өз руының жер-суын қорғаудағы істерін дұрыс суреттеп берген адамға тапсырылады. Ал аяқ бәйгіге Дешті Қыпшақ елінің болашағын кім дұрыс болжай алса сол ие... Және жеңіс тәртібі де өзгеше. Бір жырау өз руының ерлігін паш етсе, қарсы жырау сол рудың айтылған ерлігінің кемшілігін, қатесін дат етеді. Қайсысының жыры жұрт көкейіне қонар болса, сол жеңді деп саналмақ. Шыңғыс ұрпақтарын мадақтайтын айтысқа да осы шарт. Бұл шарт үшінші айтыста да қолданылмақ: бір жыраудың болжауын екінші жырау сынауы керек. Егер сынай алмаса жеңілген болып саналады.

Бұдан шығатын қорытынды Майқы – Шыңғысты хан көтерген он екі бидің бірі.

Бас бәйгеге Қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен Арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрпағы Қотан тайшы түспек болды. Қазтуған Қыпшақ руының ерлігін мадақтап, байлығын мақтамақ, ал қарт Қотан Арғын руының атынан сөйлемекші.

«Алмас қылыш» романында Ақжол би, Ноғай би, Құба би, Темір би, Арғын би, Қасқалдақ би, т.б. суреттеледі. Бұл жерде зерттеуші С.Қ.Мұхтарованың пікірінше тарихи роман жазушылар, соның ішінде Илияс Есенберлин де: «...өз туындыларында ұлттық болмыстан бөліп алып қарауға болмайтын қазақтың би-шешендерін бейнелеу арқылы Уақыт пен Кеңістік сияқты тарихи-философиялық категорияларға жүгінеді. Қазақ би-шешенінің көркем туындыда сомдалуының дәстүр мен жаңашылдық сияқты философиялық ұғымдар аясында қарастырылуының әр кезеңдегі, әр уақыттағы әр түрлі стильдік даралығымен ерекшеленуі төл әдебиетімізге қомақты үлес қосты», – деп келтіреді.

Әбілқайырдың қол астында Арғын, Қыпшақ руларының белді адамдарының ішінде Ақжол бидің (бұл ел қойған аты, шын аты Дайырқожа) артында тұрған қалың Арғын елі бар. Ал Майсара Қобыланды батырдың соңынан ерген Қызылбас елін шауып, қисса жырына айналған арғы бабасы Қара Қыпшақ Қобыландыдан қалған жаужүрек бықыған айбарлы Қыпшақ жұрты тұр.

Арғын руы Ақжол биді ерекше құрметтейді, қадірлейді. Тіпті, Әбілқайырдың өзі де: «Түбірімен жұлынған шөп қана қайта өспейді. Құр үстін шабудың қажеті жоқ: Өзбек Ордасы Ақ Ордаға айналмасын десең, Жәнібек пен Керейді түп-тамырымен құрту шарт, бірақ Арғындармен ымдас руларға сөзін өткізе алатын Дайырқожа – Ақжол би тұрғанда ол мақсатқа жету қиын. Ақжол би Жәнібек пен Керей үшін отқа күйіп, суға батуға бар. Ия, ең алдымен, Ақжол бидің өзін...» деп Ақжол биден сескеніп, оны құртудың амалын іздестіреді. Сондықтан да Әбілқайыр Ақжол мен Қобыланды арасын астыртын шоқ тастап шиеленістіре түскен. Ақыры бұл оқиға Қобыландының Ақжол биді өлтіруімен аяқталады.

Әбілқайыр Тарланкөкке мініп, қалың нөкерлері мен «хан қорғаны» жауынгерлерін ертіп, қазақтың көне дәстүрін сақтап, Ақжол ауылына көңіл айтуға аттанды. Орда–Базарды қоршай қонған қазақ ауылдарын аралай, Қаракенгірдің етек жағына қаза болған Ақжол биге арнап тіккен үйлерге беттеп келе жатты. Хан атының басын тежей тартып, әлсін-әлсін өзен, көл бойларын жағалай жайлаған қалың елге қарап қояды. Қараған сайын сұрлана түседі. Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей, Уақ ауылдарының маңайында өреде ерттеулі ат, белдікте шошайған найза, сойыл. Әбілқайыр қазақ руларының түрін көріп сескенейін деді. Қобыландыға Ақжолды өлтір деп бекер ақыл бердім де, қалай деп ойлады ол бір мезет.

Құран оқылып біткеннен кейін, Әбілқайыр талғамды сөзбен көңіл айтты. Хан сөзі бітісімен, Қыпшақтың сүбе биінің бірі, топ жарған шешен Құба би:

– Қара бетпін, ағайын – деді. – Ашу үстінде аяулы ұлыңды өлтіріп, елге қарар емес, жерге қарар жайым бар. Кессең бас, алсаң жан мінекей, құнын беруге дайынмын, - деді.

Міне осы сөздерден-ақ Ақжол бидің елге сыйлы, от ауызды, орақ тілді, хандар мен патшаларға, олардың жандайшаптарына қарсы шыққанда халықтың сөзін сөйлеп, сойылын қаққан би екенін білеміз.

Батырларды бастап келген Арғын би Қобыландыға:

– Көрмесен көресің! – деді Арғын би даусын көтермей, - байқа, батыр, сен Арғын ұлы Ақжолды өлтірдім деп тым саңғи берме. Ат қазығынан кетпейді, саған да өз үйіріңнен кетпе дейміз. Кетеді екенсің, өз обалың өзіңе!

Біз көппіз, бүкіл қазақ жиналып, Көк Ордаға әлі жетпесе де, Қобыландыға әлі жетеді. Мұны да жадына ал. Бұларың не, қорқытпақсыңдар ма дейсің. Қорқыту жалғыз сенің ғана қолыңнан келеді деп ойлайсың ба? Жоқ, батырым, сен туған анадан біз де туғанбыз. Сен басып жүрген жерді біз де басып жүрміз. Ақжолға сен сілтеген шоқпарды, Қыпшақтан шыққан Қобыланды, саған біз де сілтей аламыз. Бұны да жадына тұт. Бұрын Жәнібек пен Керей ғана Ақжолдың құнын жоқтаса, енді бүкіл қазақ жоқтап жүрмесін. Егер бар қазақ Ақжолдың құнын жоқтаса, өзің түгіл бүкіл Көк Орданың мал-мүлкі жетпес. Бұны да ұмытпа. Қорытып айтарымыз, - Арғын би сәл саябырлады, - айыптысың, бізге ер демейміз. Ал ел бірлігін ойласаң, ертең біз көшкен күні, сонау Торғайдағы ата мекен қонысына сен де көшесің. Басымыз жаңа бірігіп келе жатқанда, сөкет үлгі көрсетпе өзге елге. Алда-жалда осы айтқанымызды орындамасаң, кінә тақпа. Бар қазақтан бес мың сойыл табылар. Онда жауымыз Әбілқайыр емес, өзің боласың», - деді.

Әбілқайырды екі жағдай ойландырды. Бірі – Қара Қыпшақ Қобыланды Ақжол биді өлтірсе де, оның қадірін құрта алмауы еді. Бұл жазықсыз ажал. Ақжол бидің атын тірідегісінен де ұлғайта түскендей. Кейде тарих адам атымен осылай ойнайды. Тірісінде жоқ даңқты өлгеннен кейін береді. Ақжол би де осындай даңққа ие бола бастаған-ды. Қара Қыпшақ Қобыланды бидің басын алғанмен, оның ұрпақтарға кететін даңқын жоя алмаған. Әбілқайыр хан бұны анық түсінді. Екіншісі – осы Ақжол бидің өлімі өзі ойлағандай Жәнібек пен Керейді құртатын жол болмай шықты. Хан өз қатесін өзі мойындады, бұл өлімнің аяғы үлкен насырға, ел бүлінер дау-жанжалға шабатынына шек келтірмеді. Хан мұны есіне ұстауға тиісті екенін мықтап түйді.

Сонымен қатар «Алмас қылыш» романында Тіленші ұлы Шалкиіз жыраудың:

Алп-алп басқан, алп басқан,

Арабы торым өзіңсің.

Жазылы, алтын, қол кескен

Алдаспаным өзіңсің!

Сен алтынсың – мен пұлмын,

Сен сұлтансың – мен құлмын, - деп мадақтаған Темір би де кездеседі. Темір би Еділ-Жайықты бауыр басып алған, алшын руларының көбі бағынған, Астраханьды билеген Қасым сұлтанның өз қолы Эмир-Эль-умра яғни әскери

басы болған би. Жәнібек секілді адуынды ханға біржолата мойын ұсынса, Алшын жерінде өз үстемдігінің төмендеп кететінін ол бірден ұққан. Көп қаздың арасында мәз болғанша, көп қарғаның арасында қаз болған дұрыс деп тауып, Кіші жүз болып қалыптасып келе жатқан Алшынның өркөкірек руларын жеке билегісі келеді. Астраханьды өзіне қаратып тұрған Қасым сұлтан Еділ-Жайыққа шын әмірші емес, шын әмірші қазақтан шыққан, Едіге батырдың шөбересі, Ноғайлы хандығы кезінен би дәрежесінде келе жатқан шынжыр балақ, шұбар төс Темір.

Би – рудың билеушісі, әкімі ғана емес, сонымен қатар өз ортасының, уақытының беделді, белді азаматы, ақылшысы.

Халқымыздың тарихына көз жіберсек, халықпен бірге жасап келе жатқан жер дауы, жесір дауынан бастап тіршіліктегі дау-дамай атаулының бәрін билер шешкен. Небір қиын мәселелерді байыппен қарап, ақылға салып, әділ шешімін, тура үкімін айтқан аузы дуалы қадірменді адамды би атаған.

Қазақтың әдеби және ғылыми жұртшылығының басым көпшілігі І.Есенберлин мұрасы халқымыз үшін бағасы кемімес ұлттық құндылықтарымыз болып қала беретініне кәміл сенеді. Өзінің тәуелсіз мемлекеттігінің іргесін көтеріп жатқан бүгінгі және келешек қауымға еліміздің өткен кезеңдерде бастан кешірген оқиғаларын, ел бастаған көсемдерін, қол бастаған батырларын, сөз бастаған дана билерін, ақын-жырау, шешендерін білу аса қажет. Халықтың намысы мен жігерін қайрайтын, елдік мұраттар не екенін ұғындыратын шығармалардың қадіріне жетіп, оларды лайықты түрде насихаттау, бастауыш, орта мектеп және университет оқулықтарына енгізіп, жүйелі оқыту, үйрету парыз. Осы қатарда суреткерлік ерліктің үлгісін көрсеткен халқының қалаулы жазушысы, «кім қаһарман» десе ауыз толтырып айтуға жарайтын асыл перзенті І.Есенберлиннің есімі тұратыны хақ. Жас қауымды отаншылдыққа, ерлікке, намысшылдыққа баулитын жазушы шығармаларына ең үлкен атақты халықтың өзі беріп қойғанын түсінуіміз қажет.

Сөздің мағыналы құдірет күші сонда, оның алдында ешбір тегеурінді күш төтеп тұра алмаған. Ол «тас жарған, тас жармаса бас жарған». «Кестім, пішілді, айттым, бітті» дейтін хандарды да қаһарынан қайтарған. Жыланды іннен шығарған жылы сөз қайғыға ұшыраған адамды да, жылаған сәбиді де жұбатқан. Ауруға жылы сөз айтсаң, денсаулығы едәуір жақсарған. Сөз арқылы төкпе ақындар зордың төріне шыққан, берместің асын ішіп, атын мінген. Жүректен шыққан сөз жүректі жібіткен. Сөз арқылы ел бастаған көсемдер жұртты соңынан ерткен, билік айтқан шешендер дау-дамайды шешкен. Малды құлақтан ұстап тұқыртса, адамды сөзден ұстап, сөзбен жүйеге жыққан. Қалың бұқараның үстемге деген ашу ыза, кегі де сөзге айналып сыртқа тепкен. Езілген ел оғы жоқта жауын сөзбен жарақаттаған. Халық «оқ жарасы жазылар, сөз жарасы жазылмас» деп білген, теңдікке жеткен халықтың шат-шадыман, қуанышы да сол сөз арқылы көрініс тапқан.

Демек, сөз – ой көрінісі. Кез келген ой-пікірді ауыздан шығарып, тиісті объектісіне жеткізу үшін сөз керек. Сөзсіз ой – қанатсыз құс. Сондықтан да бұрынғы ата-баба, кейінгі көп ұрпақ сөз туралы санқилы ойлар қалдырған.

Оның төңірегінде пікір айтып, толғанбаған адам кемде кем. Сөз – қашанда күдіретті. Қазақ халқы қашанда бір ауыз киелі сөз айтылса, өне бойы шымырлап ұйып қалған. Қазақ би, шешендері аузынан жаугершілік заманда әрқашан дуалы сөз шыққан. Сол сөз бүкіл қазақ даласын жаудан аман алып қалған. Айбарлы да, қаһарлы хан сұлтандар әрқашан сөзге тоқтап отырған.

Мұндай пікірді әдебиет теоретигі З.Қабдолов көркем әдебиеттегі кейіпкер сомдауда қажет мәселелер жөнінде: «Әдебиеттің объектісі – өмір болғанда, предметі адам екенін ескеруіміз керек. Әңгіме дайын әдеби қаһарман жөнінде ғана емес, қаламгердің сол қаһарманды жасау үстіндегі барлық творчестволық әрекетінің ой-қыры, қия-қалтарысы туралы болуға тиіс. Белгілі дәуірлік шындықтан көркем шығарма туғызу үшін, бәрінен бұрын материал керек. Ал материал табудың суреткерлік тәсілі – сол дәуірдегі адам тағдырын қазу, қопару, «тірі құжаттарды» зерттеу», - деп атап көрсетеді.

Романды оқи отырсаңыз, Ресей қол астына қазақ халқы өз еркімен және хан-сұлтандардың, билердің қолдауымен алдымен Кіші жүз кіреді. «Россия патшасы Кіші жүзді өз қол астына алғанын естіп, Ұлы жүздің атынан Қодар би, Төле би, Сатай батыр, Бұлақ батыр қол қойған, «бізді де қоластыңызға алыңыз» деп Анна Ивановнаға жазылған өтінішті Петербургқа Қангелді батыр алып келген. Сөйтіп, қазақ елі мен Россия жұртшылығының арасындағы жаңа дәуір басталады». Мына абзацтан көріп отырғанымыздай шешуші сәтте де өтініштер алдымен қазақ халқының қамын ойлаған би, батырлардың қолы қойылып барып жөнелтілу керек.

Қазақ халқына есіл ерлерінің жау қолында қаза тапқаны қабырғасына қатты батқан. Дей тұрғанмен мұндай жаугершілік заманда небір есіл ерлер жер құшағын елінің азаттығы үшін құшпады дейсін. Халық ерінің артында ұрпағы қалса соған «тәубе!» деді.

Мұндай күйді қара халық емес, тіпті аты алашқа аян хан, сұлтандар, батырлар да басынан кешірді. Олар өздерінің туған бауырларынан не бауыр еті баласынан айрылса азалы күй кешеді. Тіпті басынан небір қиын қыстау замандарды өткізген тас жүрек қаһарлы хандар да жақынынан айрылса, оны көтере алмай төсектен басын көтермей жатып алады. Ханның төсектен басын көтеріп, мұндай күйден арылуына не әсер етер екен. Әрине сөз. Сөз болғанда, келешегіңе сенім артыратын, жүрегіңе жылулық шапағатын шашатын, жаныңа мейірім сыйлайтын жылы сөз еріксіз бас көтертеді. Мұндай жағдай «Жанталаста» жақсы көрініс берген.

«Ойын-той былай қалды. Абылай «аһ» ұрып, төсектен басын көтермей жатып алды. Жанай өліміне Олжабай жазықтыдай, осы сапарда баласымен бірге болған батырға сұлтан тіл қатпай қойды. Абылайға көңіл айтып, сонау Арқадан қаз дауысты Қазыбек би, Ұлы жүзден, Төле би, Кіші жүзден Бала би келді. Бұл үш бидің келуі Абылайдың үш жүздің елі өзіне көсем ете бастағанының белгісі еді.

Сонда қаз дауысты Қазыбек:

– Уа, Абылай, Үш жүзін аққан өзен еді, солардың табысқан жеріндегі сен бір бәйтерек едің. Бәйтеректі дауыл ұрмас па, жапырағы оның түспес пе, бұтағы

оның сынбас па? Құдай ма едің тетігін ұстаған бұл жалғанның, бұның не, бір балам өлді деп жатып алғаның? – деді.

– Жөн айтасың! – деп Абылай басын көтерді».

Осы құдіретті бір ауыз сөз ұлы Абылайды орнынан қозғады. Оны бәйтерекке теңеп, яғни өмірде бәрі өткінші, дауыл соқса, бәйтеректің жапырағы, бұтағы да сынады. Ал қатты бір дүлей дауылда бәйтеректің өзі де құлайтынын Қазыбек би ескерткен сыңайлы. Қазаққа сөз керек, сөзді айтатын би керек.

Адам қашанда өзінің халқына, дархан даласына ұқсайды демекші, қазақ халқы кең халық, өзінің бойына біткен дархандылығымен, дұшпаны сұрқиялықпен қол жая көмек сұраса өзінің кеңдігімен ерекше ғой. Осыны ескерген жазушы романда Қазыбек би бейнесін аша түседі де, халық құрметіне ие болған Қарасақалдың да ең алдымен Кіші жүз арасында, кейін Қарқаралы маңындағы қаз дауысты Қазыбек биді сағалап жүрді. Қарасақал бір жағынан орыс патшалығын алдамақ болса, екінші жағынан қазақ елінің жоңғар мемлекетіне өштігін пайдаланып, өзін Сыбан Раптан өлгеннен кейін қонтайшылыққа таласып, Қалден Цереннің қолынан қаза тапқан Шұна Дабомын деп лақап таратты. Алдымен Қазыбек, артыннан Қаракерей Қабанбай Қарасақалға сый құрмет көрсетіп, өзіне жеке ұлыс билетіп қолдарында ұстады.

Автор бұл эпизодта қазақ халқының мейрімділігін, дархан даралығын, мейман жайлылығын, бір сөзбен айтқанда қазақ жұртының қанына сінген қасиетін ерекшелендірген.

Романның он бойында ерекше көрінетін бидің бірі қаз дауысты Қазыбек бидің баласы Бекболат би. Ол өзінің шешендігімен, ашуды ақылға жеңдірер сабырлығымен көзге түседі. Абылай бір жәрмеңкеде Қаракесектің бір жігіті Ботақанды «маған тіл тигізді» деп ұстап әкеліп, тірідей зынданға қамайды, оған шыдамаған Ботақан өзіне-өзі қол жұмсап өлтіреді. Абылайдың басқа да астамшылық, қиянаттарын көріп әзер шыдап жүрген Бекболаттың бұл жағдай тіпті ашу-ызасын тудырады.

«- Арғының бес мейрамының бес мың әскері келе жатыр, - деді жігіт ентіге, - Ботақанның құны үшін Абылайдың басын аламыз дейді.

- Бастап келе жатқан кім?

- Қаз дауысты Қазыбектің баласы Бекболат би.

- Ұлы бидің өзі қайда?

- Көктемнен бері сырқат деген. Арғынның елірген тентектерін баласы Бекболат ертіп келеді.

- Өздері қай тұста?

- Сәске көтеріле жетіп қалар. Әйтеуір түстері суық, біреудің қанын ішпей тоқтар емес».

Бұл эпизодтан біз Бекболат бидің қатты ашу ызаға булығып келе жатқанын аңғарамыз. Бұл кезеңде Қазыбек би сексенді алқымдап қалған кезі-ау шамасы, хан оны құрметтейтіні көрініп тұр. «Ұлы би» деп атауының өзінде де бір мән бар. Одан әрі Бекболат ордаға жеткеннен немере ағасы Қапан Абылайға мылтығын кезеп атпақшы болады. Сонда Бекболат би:

- Алдыңа келсе әкеңнің құнын кеш деген. Тоқтат! – дейді. Сол шақта бір бозбала жігіт оның алдына кеп, үкілі домбырасын қағып-қағып:

«Абылай, Ботақанды сен өлтірдің,
Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің,
Сұлтаным, қарашыңмен даулы болып,
Үстіне ақ орданың қол келтірдің.
Абылай, күйіп кетті салған қалаң
Мейрамға не еді сенің жапқан жалаң?
Жанайды бүгінгі күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатың-балаң!»

Бұл жігіт – Арғынның ішіндегі Сүйіндік руынан шыққан Көтеш ақын еді. Бұдан кейін билер дауы басталып, Абылай өзін кінәлі санап, Бекболат бидің шешендігіне, ақылдылығына, өлімге қимаған жақсылығың үшін деп құндыз жағалы күзен ішік пен жорға мінгізеді. Бұл арада бір жігіт үшін бүкіл қазақ халқына бас болған Абылайды қалайша өлімге қиямыз деген Бекболат бидің парасаттылығын аңғарамыз.

Сонымен қатар романда Ноғайлының қазық биі Қойсары би мен Хақназар ордасының төбе биі – Ақсопа билердің бейнесі кездеседі. Ақ орданың ханы Хақназардың тұсында өмір сүрген екі би де романда ханмен кездесу үстінде көрінеді. Хақназар әкесі Қасымның зиратына барып құран оқып, басына күмбезді мазар салу мақсатымен Ноғайлы еліне келеді. Бұл елдің би шешендер, жырау ақсақалдары зор құрметпен қарсы алады. Сонда Ноғайлының түп биі болған Қойсары би толғауын бастайды.

- Ойлай берсең – ой да көп, уайым да көп. Ойнай берсең - ой да жоқ, уайым да жоқ! – деп бастады сөзін, - бір жайлауда іргелес, бір керуенде тіркелес ел едік, екі сан қол ертіп Ноғайлыға келуінде, Хақназар хан гәп болар. Әйткенмен сөздің басын сұрақтан бастайын. Кәрі құлақ еміс сөзге де емексиді, әкең Қасымханның зиратына құран оқып, мазар салғалы келген сыңайың бар секілді... Қасым хан саған әке болса, Ноғайлыға хан еді, мазарының басындағы алтын айына дақ түсірмей отырғанымызды кеше көзің көрді, - деп Қойсары би ханға әскермен келуінің төркіні басқа-ау деген тұспалды бір аңғартып өтті де, - иә, Қасым алдияр жігіттің сырттаны еді, маңдайымызға сыймады, қара жер оны да алды, - деп аз бөгеліп отырып, ар жағын тақпақтап кетті... – Қара жер жалғыз Қасымда алды ма? Өлмесе қайда кетті бұрынғының кәрісі. Жердің жүзін жұтса да бір тоймайды, қара жердің талысы. Өлім деген – ұзақ жолдың алысы.

Қойсары би тағы да тоқтап, кенет басын көтеріп алды:

- Иә, өткеннің өкінішін айтып өзегінді өртегенмен, алғанын құдай қайтарып бермес, бар үміт – алдағы заманда.. Алдағы күйді болжап, жол шеккендей түрлерің бар, сапарың оң болсын, ағайын!».

Үзіндіден аңғарғанымыздай Қойсары би Қасымның көзін көріп, ерлігі мен ел бастар ақылына тәнті болғанын бір екі сөзбен аңғартып өтті де, Хақназардың ойына алған ісін сезіп, ісіне ақ жол тіледі. Бұл да болса хан

өмірінде және оның игі істеріне билердің дуалы сөздері бастама болатынын жазушы аңғарта түседі.

Осы жерде М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы мен І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында ұқсас айтылған ойлардан екі шығармадағы үндестікті аңғаруға болады. «Абай жолы» роман-эпопеясында Тобықты еліне Біржан салдың Көкшетаудан қонаққа келгенінде Абайдың Әйгерімінің отауында қонақ болып, ән шырқап ауылды ән-күйге толтырады. Сонда Абайдың анасы Ұлжан ұлының әкесі сапарға кетіп, хабар-ошар жоқтығына, Абайдың бәбішесі Ділдәнің анасы ауылға келіп жатқанына қарамай тек Біржан салға көңіл аударып, енесіне амандаспағанына ренжігенде былай дейді:

- Абайжан, - деп ақырын ғана сөз бастап, Ұлжан баласының бетіне жүз бұрды. Да, - ой да көп, уайым да көп ойлай берсең, ой да жоқ, уайым да жоқ ойнай берсең! – деп еді. Екі жазушының шығармасындағы бұл оралымды ойдың қайталануына қарап, шығармадағы сабақтастықты аңғаруға болады.

Сондай-ақ «Жанталас» романында Қоқан әміршілерінің қос биі Ерден мен Нұрбота сөз болады. Қос бидің негізгі ойы Сырдария бойын басып алу. Бұл ойларына бөгет тек Абылай. Ал Абылай осы кезеңдерде қазақ даласының саяси және әскери билігін өз қолында ұстап отыр. Егер ол өлсе, үш жүз тағы бытырап қазақ халқы быт-шыты шығады. Халық деген не? Олардың ойынша басқаратын кемеңгері болмаса құр топыр. Сондықтан олар Абылайдың көзін жоюға тырысты. Сол мақсатпен хан ордасына сұрқия Мүлікті жібереді. Дегенмен Мүлік ол ойын іске асыра алмайды. Романда Ерден мен Нұрбота билер жаман ниетімен, сұрқия саясатымен көрінеді. Жазушы қос бидің ойына алған әрекетін әрі қарай өрбіте береді.

Біздің ойымызша, романдағы түрлі оқиғалардың басында, жиын, кеңестерде, екі ел арасында бітімшілік жасау мақсатында немесе астыртын саясаттың басында билер бейнесі жақсы көрініс табады. Жазушы басқа да билерді келтіреді. Абылайдың қамқорлары болған: Толыбай би, Қарауылдың шешені Қожай би, Одаршы би, одан әрі Абдолла қарамағындағы Келдеше би, Жандаулет би, Тұрсын би, Бике би, Баба-сұлтан жанындағы Дүстем билерді іс-әрекет үстінде бейнелерін аша түседі.

Сонымен, Ілияс Есенберлин бес жүз жылдық қазақ тарихындағы белесті кезеңдерді сұрыптап, еліне еңбек сіңірген белгілі үлкен тұлғалардың маңайында Тәуке, Хақназар, Абылай хандардың маңына топтасқан Бұқар жырау, Шалкиіз сияқты алты алашқа аты шыққан атақты жыраулардың, Қазыбек, Төле секілді ел берекесі, ардақты билердің, сандаған өнер адамдарының жарқын тұлғалары мен тарихи негіздерін көрсетеді.

«Көшпенділер» трилогиясында үш жүздің биі Төле, Қазыбек, Әйтеке туралы айтылады, сондай-ақ халық қалаулылары Асан Қайғы, Қотан жырау, Қазтуған жырау, Бұқар жырау бейнелері жасалады.

Төле Әлібекұлы (1663-1756) – қазіргі Жамбыл облысы Шу ауданының Жайсаң жайлауында дүниеге келген. Қазақ шежіресінде: Дулаттан Жаныс, одан Жарылқамыс, Жанту би, одан Жайылмас би, одан Құдайберді би («Тоғыз ұлды

Құдайберді» деп те аталады). Сол тоғыз ұлдың бірі Әлібектен Төле би туады. Төле жастайынан ескіше оқып, сауатын ашады. Арабша, парсыша тарихи кітаптарды, аңыз, хисса-хикаяларды көп оқиды. Бір жағынан қазақтың аңыз әңгіме, өлең, жырларын, шежіре тарихтарын ел арасынан тыңдап, өзінен бұрынғы өткен шешен-билер мен хандар, әсіресе өзінің бабалары Жанту, Жарылқамыс билердің кесімді, тапқыр, өнегелі, нақыл, шешен сөздерін ойында сақтап өседі. Төленің әкесі Әлібек те ділмар, би болған кісі. Төле бала әкесіне еріп жүріп ел көреді, жұрт таниды. Он бес жасынан билікке араласып, өзінің ақыл, парасаттылығы, әділ шешімі, шешендік өнерімен көзге түседі.

Қазақ шежіресінің деректері бойынша Келдібекұлы Қазыбек (1667-1764) – Арғынның Қаракесек (Болатқожа) руынан. Сол Қаракесектің бір атасынан Бұлбұл, одан Шаншар туады. Бұлар да тоқығаны көп, ақылгөй абыз, шешен би болып өткен. Шаншардың екінші әйелі Айбикеден Келдібек, Тыныбек, Жәнібек, Есіркеп (оларды ел – «Төрт бегі» деп атаған) тарайды. Келдібек кезінде аузына ел қаратқан белгілі шешен би бопты. Келдібектің баласы Қазыбек бала жысанына шешендік өнегеге бейім өседі. Ол ел арасындағы айтылып жүрген дана сөздерді, мақал-мәтел, нақылөнерді, өткендегі ақын-жыраулардың тақпақ, терме, толғауларын, шешен-билердің ұтымды айтқан сөздерін- есіне сақтап жүреді. Жасынан ел билігіне араласады. Ол қазақтың Тәуке, Болат, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай хандары тұсында мемлекет басқару ісіне араласқан мемлекет және қоғам қайраткері, Әз-Тәуке хан құрған «Билер кеңесінің» мүшесі, атақты шешен, Орта жүздің төбе биі, «Жеті жарғы» аталатын заңдар кодексін шығарушылардың бірі. Ол ел басқару ісіне араласып, Қазақ хандығының ішкі-сыртқы саясатына елеулі ықпал жасап отырады. Жоңғар басқыншылығына қарсы халық күресін ұйымдастырушылардың бірі болған Қазыбек би елдің азаттық алуы жолында аянбай тер төгеді. Абылай сұлтан жоңғарлардың қолына тұтқын болып түсіп қалғанда, оны босатып алуға белсене араласады. Сондай-ақ ол Ресей, Бұқара, Хиуа мемлекеттері арасындағы еларалық мәселелерге де араласып, бейбітшілік пен достықты дәріптеуші мәмілегер болған, аразды татуластырып, алысты жақындастырып отырған. Ол елшілік қызметті де мінсіз атқарған тұңғыш дипломат.

Әйтеке (шын аты Айтық) Бәйбекұлы 1644-1700 – Кіші жүзден шыққан қазақтың атақты шешен биі. Қазақ руларының басын біріктіріп, бір орталыққа бағындырған және туысқан қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарын одақтастырып, жоңғар-қалмақ шапқыншылығына қарсы бірыңғай халық майданын құрған Тәуке ханның кеңесшісі, көмекшілерінің бірі Әйтеке болған. Әйтеке – шешендігімен бірге кезінде ел басқарған, заң жасасқан, феодалдық қазақ мемлекетін құрысып, нығайтуға үлес қосқан қоғам қайраткері.

Тарихта болған әйгілі тұлғаларды көркем шығармада бейнелеудің бір қиындығы – олардың халқы үшін жасаған ерліктеріне әділ баға беріп, халық алдындағы шын бейнесін дұрыс жасау керек. Себебі оқырман қауым тарихи тұлғаның көркем шығармада суреттелген бейнесіне қарап, оның характеріне қанық болуды қалайды. Тарихи романшы тарихи адамдардың қатысуымен болған тарихи оқиғаны суреттеп қана қоймайды, тарихи адамдарды мұндай

тарихи оқиғаны жасауға итермелеген себептерді, мотивтерді де көрсетеді. Тарихта болған жекелеген оқиғаларды халық өміріндегі маңызды күрделі басқа құбылыстармен тығыз байланыста, сабақтастықта бейнелейді. Себебі халықтың өткен өмірінде айтарлықтай үлкен маңыз-мәні жоқ шағын оқиға ірі құбылыстармен байланыста, сабақтастықта бейнеленсе, сол байланыс пен сабақтастықтың нәтижесінде өмір құбылыстарына тән ең басты, мәнді белгілерді айқындап, толықтырып ажарын аша түсуге қызмет етеді.

Илияс Есенберлин трилогиясындағы билер мен жыраулар бейнесі шын мәнінде бізге жеткен аңыздар, ауыз әдебиеті үлгілері негізінде жасалған. Жазушының шеберлігі сонда – ол тарихи тұлғаның болмыс-бітімін халқы қалай қаласа, солай жасап бере алғанына және нағыз көркем туындының хас шебері екендігіне көзіміз жетеді.

Әдебиеттер:

- 1 Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы, «Рауан», 1976. – 158 бет
- 2 Адамбаев Б. Ел аузынан. – Алматы, 1989
- 3 Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1989. – 608 бет, суретті
- 4 Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. Т.1 /Құрастырған М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 бет, суретті
- 5 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы: “Көшпенділер” баспасы, 2004
- 6 Қазақ Совет Энциклопедиясы. Т.2. – Алматы: «Қазақ Совет Энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1968. – 500 бет
- 7 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992
- 8 Мұхтарова С.Қ. Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы: филол. ғыл. канд. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 2000. – 28 бет
- 9 Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 бет
- 10 Төрекұлұлы Н. Қазақтың жүз шешені. – Алматы: «Алтын адам» - «Әлім» шағын кәсіпорны, 1985

2.6 Тарихи туындылардағы ұлттық сана

Жоспары:

- Тарихи туындылардағы ұлттық сана
- Тарихи романдардағы ақын-жыраулар бейнесі

Тарихи романдарда халықтың бұрынғы тұрмыс-тіршілігін тарихи деректер негізінде бүгінгі жағдаймен байланыстыратын көркемдік бейнелер арқылы аша түседі. Яғни тарихи романның оқиғасы өткеннің қай кезеңін көрсетуге арналса да, онда ерлікті, елдікті, ұлттық құндылықтарды насихаттау идеясы маңызды орын алады. Атап айтарлық мәселе, тарихи романдарда халықтың көне дәурдегі қаһармандық күресі мен тарихы, ұлы тұлғалардың іс-

әрекеті нақты қырынан суреттеледі. Бұл ретте тарихи роман эпостық дәстүрді жаңа сапаға көтерді.

Қазақ романдарындағы көркемдік ізденістер нәтижесінде тақырыпты көтеруі, проблеманы алға тартуы, мазмұнды байытуы, сюжетті алуан үлгіде өрістетуі, кейіпкерлер болмысына тереңдей бойлауы, адам мен жаратылыс сырын ашуда философиялық-психологиялық қатпарларға дендей үңілуі жағынан кемелдене түскен қазақ романының бойынан қазіргі таңда көптеп ұшырасатын сан қилы сипаттардың бір сәтте қалыптаса қалмағаны да анық. Қазіргі қазақ романына тән қасиеттердің қай-қайсын да жіті зерделеу үшін жоғарыдағы үлгіде оның тарихи жолына шола көз жүгіртудің мүлде жеткіліксіз болары және түсінікті. Бүгінгі романды танып-білу үшін оның дамуында маңызды роль атқарған факторлардың қай-қайсын да назардан қағыс қалдырмаған абзал. Бұл ретте әлемдік роман тарихындағы елеулі көркемдік құбылыстарға да, күні кешеге дейін кеңестік кеңістікте өзара байланыса, ықпалдаса жетілген ұлттар әдебиетіндегі шығармашылық тәжірибелерге де, төл әдебиетіміздің түрлі арналарында көне дәуірден кешегі жылдарға дейінгі аралықта игерілген әдеби дәстүрлер мен кейінгі кезең әдебиетінде пайда болған жаңашыл ізденістерге де бойлау қажет. Сонда ғана кейінгі жылдардағы қазақ романының болмыс-бітімін белгілейтін сипаттар мен оның түп-төркінін қапысыз тануға мүмкіндік тұмақ.

Академик С. Қирабаев «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» еңбегінің «Кеңестік қазақ әдебиетінің соңғы дәуірі» (1968-1990) тарауында: «Әр халықтың қаламгерлері өз ұлтының тағдырын, өмірін жазуға тырысты. Әдебиет ұлттық категория болып қалды», - деп атап көрсеткеніндей, 1960-80 жылдардағы әдебиеттің ауқымды бөлігін құрайтын қазақ романдары да әлеуметтік өмірдің түрлі қырларын қамти отырып, өз кезеңінің өзекті де толғақты мәселелерін суреттеуге ұмтылды. Оның сыры – «...Қазақ халқының ұлттық ой-санасының жүдеп бара жатқанын көрген зиялы азаматтар 60-70 жылдардан бастап, халық тарихының оқиғалары негізінде ұлттық сананы оятып тәрбиелеуге көркем әдебиетті пайдалану мақсатын қойған еді».

Аталған жылдары замандас бейнесін тұлғалауға бет түзеген қазақ прозасында қай тақырып қозғалса да, адамгершілік мәселесі өмір философиясымен, адамның ұлттық болмысына тән психологиялық құбылыс-өзгерістермен өзектесе ұсынылды.

Тарихи романдарда аузы дуалы, сөзуар, сөздері мірдің оғындай өткір қазақтың би-шешендер бейнесі бір шоғыр. Романда Бұқар жырау бастаған Абылайлап жауға шапқан асыл ерлердің, үш жүздің берекесі, бас қосар ұйытқысы болған Қазыбек, Төле, Әйтеке сияқты ұлы билердің тарихи негіздері бар.

Сәбитұлы Асанқайғы (XIV-XV ғғ.) – Еділ бойында дүниеге келген. Ғалым Ж.Тілепов Асанқайғы Сәбитұлы есімді абыз жырау шамамен 1370 жылы дүниеге келіп, 1470 жылдары жүзге таяу жас жасап, өмірден көшкен». Халидұлы Құрбанғали өзінің «Тауарих хамса» атты еңбегінде әйгілі Майқы биді Асанқайғының арғы атасы еді дейді. Алтын Орда ханы Ұлығ-Мұхамедке

сөзін өткізетін билердің бірі болған. Асанқайғы Әбілқайыр ұлысындағы шиеленіскен тартыстың ортасына түседі. Керей, Жәнібек сұлтандар бастаған рулардың Әбілқайыр ұлысынан бөлініп шығуын қолдаушылардың бірі Асанқайғы болды. Ел аузындағы қария сөздің айтуында, Асанқайғы Ордадан бөлінген қазақ руларын Шу, Сарысу бойына, Ұлытау төңірегіне қоныстандыруға атсалысқан. Асанқайғы Сарыарқада дүние салып, Ұлытаудың топырағы бұйырған. Ал, Ш.Уәлихановтың жазуында Асан-ата өмірінің соңғы жылдарын Жетісуда өткізіп, Ыстықкөлдің жағасында дүние салған. Асанқайғы ақылгөй, көреген ғана емес, сонымен бірге дәулескер күйші де болған. Оның «Ел айрылған», «Асанқайғы», «Желмаяның жүрісі», «Зар» сияқты күйлері бізге жеткен.

Сүйінішұлы Қазтуған (ХҮ ғ.) - өз заманының әрі батыры, әрі ақыны, әрі күйші, әрі биі, әрі шешені болған. Қазақ әдебиеті төлбасыларының бірі – Қазтуған жырау Сүйінішұлы шамамен ХҮ ғасырдың 20-30 жылдарында Еділ бойында қазіргі Астрахань облысының Красный Яр қаласының маңында туады. Көшпенді шонжарлар әулетінен шыққан. Қазтуған Еділдің салалары Ақтұба, Бозан бойы жайлаған түркі тайпаларының рубасы көсемі, әскербасы батыры болған.

Тарихтан білетініміздей, Түркістанды астана етіп, үлкен Орда ханы боп Есімнің немересі Жәңгірден туған Тәуке отырған. Тәуке Россиямен қарым-қатынасты жақсартсақ, талай жауға төтеп береміз деп ойлайды. Романда да Тәукенің осы ойы анық беріледі. Қаһары қатты Тәуке әрқашан би-шешендерді қасынан тастамаған. Тәуке қарым-қатынасымызды жөндейік деп, орыс патшасының қарамағындағы Уфа қаласына Тайқымұрын биді бас етіп елшілерін аттандырады. Бұл арада Тайқымұрынды бас етіп жіберудегі мақсаты – би өзінің сөзуарлығы мен көрегенділігімен, тілінен бал тамызатын шеберлігімен қалай да бітімділікке келтіреді деп ойлаған.

Тарихи деректерде Тәуке өзінің «Жеті жарғы» деген атақты ережесімен белгілі. Әрине ол ережені бір өзі құра салған жоқ, қазақтың алғыр билерінің, алаш деп айқай салатын азаматтарының басын қосып дүниеге әкелді. Қазақ тарихында, тіпті әдебиетінде, қазақ билері деп ауызға алсақ, алдымен үш есімді ардақтайтынымыз ақиқат. Олар Үйсін Төле би, Қаз даусты Қазыбек, Әйтеке билер. Романда алдымен осы билер бейнесі көрініс табады. «Сол кездегі қазақтың алғыр билері – Қаракесек руынан шыққан, отыздардан жаңа асқан қаз дауысты Қазыбек, үйсін Төле билер Әз Тәукенің ордасына жиі келіп, ханның ел билеу ісіне арналған атақты ережесі «Жеті жарғысының» жазылуына көмектесті.

Қанша жыл елдің азаттығымен бостандығы үшін жоңғармен арпалысқан Тәуке 1715 жылы дүние салады. Сонда орнына үлкен талас-тартыспен ақыры қазақ билерінің қолдауымен Қайып отырады. Бұл арада «басты билер» деп отырғанымыз да – үш жүздің берекесі болған үш биіміз.

Үш жүзге бас болған Абылай да, кезінде Әбілмансұр деген атпен белгілі болып Төле бидің түйесін баққандығы трилогияда келтірілген. «Қазір шұбат ішіп әңгіме-дүкен құрып, шүйіркелесіп отырған кездері. Әбілмансұр Төле бидің

түйешісі екенінен бөтен тіс жарып сыр ашпады. Бірақ қырағы жырау, туысы бөлек бұл бала жігіттің тіпті де қарапайым түйеші емес екенін іштей сезіп отыр». Төленің түйесін баққан Абылай менің ойымша үлкен дәрежеге көтерілуі бидің ықпалы болса керек. Төле би үлкен жиындарға қатыстырып, ел басқару ісіне араластырып жүрді. Демек бидің де Абылай өмірінде рөлі ерекше.

Қалқаманұлы Бұқар жырау (1668-1781) – қазақтың ұлы жырауы, ХҮІІІ ғасырдағы жоңғар басқыншыларына қарсы қазақтың азаттық соғысын бастаушысы әрі ұйымдастырушысы атақты Абылайханның ақылшысы. Шыққан тегі – Арғын тайпасының Қарас руынан. Заманындағы сыншылар оны «көмекей әулие» деген. Сөйлегенде көмейі бүлкілдеп, аузынан тек өлең төгіледі екен. Күміс көмей жыраудың өмір жолы, шығармашылығы туралы әдебиет зерттеушісі Б.Кенжебаев: «Бұқар жырау – шығармаларының тақырыбы мен мазмұны жағынан болсын, жалпы сөзінің идеясы, ұстаған саяси жолы жөнінен де, Асан Қайғының үлгілі шәкірті. Ол – өз дәуірінің Асан Қайғысы, заманының бел баласы, қамқоршысы, ұраншысы. Оған мына жағдайлар дәлел бола алады. Бірінші – Бұқар жырау шығармаларының тақырыбы өз тұсындағы қазақ халқының жай-күйі, мұң-тілегі, болашақ тағдыры, жалпы тұрмыс, заман жайы. Екінші – Бұқар қазақ халқының бірлігін, ынтымағын көксейді. Үшінші – Бұқар жырау халық тыныштығын, бейбіт етіп, тұрмысын гүлдендіруін көксейді», - деп жазады.

Ал жазушы, ғалым М.Мағауин Бұқар жырауды ұлт ұраншысы деп атап, ол туралы: Заман ұраншысы атанған Бұқар жырау Абылай ханның ақылман кеңесшісі, қабырғалы биі болды. Қазақ қауымының бар тілегі бір арнаған тоғысқан шақта Абылай сияқты кеменгер тұлғаның тарих сахнасына шығуы кездейсоқ емес десек, дәл осы кезеңде алаш жұртының өр рухын айғақтаған Бұқар жырау сияқты сөз дарқанының дабыл қағуы да табиғи заңды құбылыс».

Шығармадағы шоктықты бейнелердің бірі – көреген әулие Бұқар. Қазақ еліне көрегендігімен, әділдігімен, даналығымен мәлім жырау хандармен тең, иық тірестіре сөйлескен. Жырауларды «халықтың көзі, құлағы» деп білген хандар олардың әр сөзіне мән беріп, арнайы шақыртып, оң жағына отырғызған. Бұқар жырау «Жанталас» романында алғаш Абылай жағынан көрінді. Бұқардың тегін жан емес екендігін, оның ой мен ақындықтың алтын кені, ақылгөй, кешегі мен бүгінгі еске түсіре отырып, ой түйгізетін ақылман екенін оған байланысты кездескен әрбір абзацтан байқауға болады.

Бұдан шығатын түйін: «Қазақ халқы мұндай күйге қалай жетті? Осыдан екі ғасыр бұрынғы айбары қайда?» Бұл сұрақ осынау сұрапылда үлкен-кішінің көкірегіне үйелеген запыраннан кем болған жоқ. Кім бұған жауап берер? Міне, бүкіл қазақ даласына әйгілі, бұл күнде жасы қырықтарға келіп қалған шокша сақалды, кең маңдайлы Бұқар жырау да осындай толғаныс үстінде еді. Ол есікке таяу отырған бала жігітке сезіктене көз тастады... Отырған отырысында, қимыл-қозғалысында бір паңдық, тәкаппарлық байқалады. Ақынның қырағы көзі алдамаса керек-ті». Алыстағыны қиядан шолар, алдыға сәуегейлікпен болжам жасай білер Бұқарға мұндай қырғалық жат болмаса керек-ті. Әр нәрсеге талғампаздықпен, кірпияздықпен қарар Бұқар Абылайдың тумысы бөлек, текті

жан екенін байқайды. Қазақ елінің болашағын келер күндегі жауларына қаталдығымен қыр көрсете аларын сезген Бұқар Абылайдың өзін құтқарған Ораз құлды өлтіруінің өзіне кешіріммен қарайды.

Романда Бұқар қандай жағдайда да халықтың қасынан табылады, елдің сөзін сөйлейді. Жау жан-жақтан андағайлап жатқанда да ол қарша жауған жебеден, оқтан қаймықпай, сөзбен жауынгерлерге рухани дем береді. Мысалы, романда жоңғарлар қоршаған Сауран қаласының халқының жанына табыла білген Бұқардың көпті көріп, көкейге түйгені көп екеніне тағы бір мәрте көз жеткіземіз ... Мұсылманша хат таныған Бұқар жырау – қазақ тарихы қамтылған көне кітаптарды көп оқыған әйгілі шежіреші. Ұлы арманының бірі сол халқының ерлігін үлкен дастан ету еді. Ол қазақ халқының басынан өткен күндерін ғана емес, бүгінгі күресін де, ерлігін де жырламақ. Үш айдан бері Сауранның жауға берілмей тұрғанын естіп, кеше қара түнді жамылып, жау шебінен өткен. Содан бері қаласын жаудан қорғаған, аштыққа да, ажалға да көнген қара бұқара жұртын көріп, мұқалған көңілі бір жасарып қалған. Жыр шумағы бірінен соң бірі келіп, қиялында дастан да туа бастап еді ... Халқы үшін жанын шүберекке түйіп, сөзімен сеп берер Бұқар олардың намысын қайрау мақсатында қорған үстінде тұрған Науан ұстаның арғы бабалары батырлар Қияқ пен Тұяқтың ерлігі жайында жыр толғайды. Біз осы эпизодтан қай жерде не айту керек екенін білетін кемеңгердің тағдыры қыл үстінде тұрған қала тұрғындарының қорқынышын дөп басып, жыр арқылы берілмейтін қамал, алынбас асу да болмайтынын көрсетеді. Кейінгіге жетпеген «Тас қамал» жырынан рухтанған халық қаланы асқан шыдамдылықпен қорғайды, олардың мұншама қайсарлықтарына шыдас бермеген жоңғарлар күздің қара суығында қайтуға мәжбүр болады. Орынды жерде тоқтам салып отыратын Бұқар жырларының уытты ғибраты, отты ойы бар. Халық жадында есімі ханмен қатар аталар жырау Абылайдың ел билеу ісіне белсене араласып, ақыл-кеңесін ретті жерінде айта білген, жол сілтей білген:

– Саған берер ақылым, - деген Абылайға, – замана түлкі жетекке түсіп, жауымен кең айқасудан тайсалса, сол бөктердегі өзі түстес бір қызғылт тастың қия бертінде құйрығын шаншып тұрып қалады. Қыран ондай түлкіні көруі керек. Ел билігі қолыңа тиген екен, көреген бол. Ақылың мен айлаң қатар жүрсін, - деген Бұқар тілегін ол еш уақытта аяқ асты етпей, жадында тұтты және ол сөздер оның өмір бойы темірқазық – мақсаты болып, жеңіске жетуіне, мерейі үстем болуына әркез септігін тигізді. Өзіне ақылшы бола білген, орынды жерде өз ойын жеріне жеткізе айта білетін оның сөздерін Абылай аса сақтықпен тындап, жатқан жыланның құйрығын баспауға тырысты. Сөзімен, жырымен бітіспесті біріктірер Бұқардың Абылай түсін сәтті жорығанын байқаймыз және сол дуалы ауыздан шыққан сөздің айна-қатесіз шын шыққанын көреміз. Ол: «Қырыққа келмей табытта жатсаң - өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, оған үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге хан болады екенсің, ал аяқ жағыңда тұрған үрім-бұтақтың ішінен бірі Құран оқып, бірі қанжар қайраса, Уәлидің ұрпағынан шыққан бір тұқымың атын қағазда, ал Қасымнан туған бір балаң атын майданда қалдырды екен», - деген-ді. Ел жағдайын, күйзелісін

көзімен көріп жүрген Бұқар Абылайға әркез аяғын аңдап басып, сақ болу қажеттігін ескертіп, «көппен кеңесіп пішкен тон келте болмайтынын» айтып отырады.

«Жанталас» романын оқи отырып, әділдігімен, терең даналығымен халық жадында мәңгі сақталған Бұқардың бейнесін жасауда автордың шындық ауылынан алыс кетпегенін, бір сөзді жыраудың парасатты данышпандығын, кеменгерлігін, бетің бар, жүзің бар демей айтып салар шыншылдығын, халық қамын үнемі есінде ұстаған ел қамқоршысы екенін тап басып суреттеген дей аламыз.

Бүгінде ұлттық романдарымыздың біртұтас көркемдік жүйесін құрайтын негізгі арналардың бірі замандас өмірін бейнелеуге бағдар ұстанған романдар болса, екіншісі халық өмірінің өткенін әдебиет тілімен көрсетуге бағытталған тарихи романдар болып табылады. Қазақ әдебиетінде салалы да салмақты арна түзген тарихи тақырыптың кейінгі кезең әдебиетінде басымдық танытуының себебін іздер болсақ, оның жауабын белгілі ғалымдардың пікірлерінен кездестіреміз. Бұл орайда Р.Бердібай: «Шындығына келгенде, қаламгерлеріміздің тарихи құбылыстар ақиқатын айтуға бет бұруы халқымыздың санасындағы үлкен ілгерілеуді нышандайтын нәрсе. Бүгінгі жеткен биіктен өткенді шолу, оның пайдалы, қажетті тәжірибесін еске түсіру – дамудың алғы шарттарының бірі», - деп ой түйсе, Р.Нұрғали: «Қазақ жазушылары өткен күндер тақырыбына неге жиі барады? Сөз жоқ, бүгінгі күннен сюжет, характер, идея таппағандықтан емес, заман қаһарманының бейнесін жасау үшін тер төгіп отыр. Рас, әдебиетіміз көне, оның бұтарлы тамырлары ғасырлар тереңінде жатыр, бірақ шынтуайттап келгенде, халықтың басынан кешірген қилы-қилы халдерін, үлкен идеяларды, кесек характерлерді бүгінгі профессионалды әдебиет қана көрсете алмақ. Заманалар тұманы бетін бүркеген бағзы уақыттардағы ата-бабаларымыздың қасиетті рухы алдында бас ию аз, оларды өнер тілімен сөйлету ләзім», - деген болатын.

Жазушылар кейіпкердің жан дүниесін бейнелеуде, олардың танымы мен тағдырын ашуда ұлттық ерекшеліктерді қатаң сақтауға ұмтылды. Бұл сол кезеңде белең алып тұрған социалистік реализмнің барлық ұлттарды теңгерген интернационалистік идеяларына қайшы еді.

Әдебиеттер:

- 1 Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. Т.1 /Құрастырған М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы, 1989
- 2 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы: “Көшпенділер” баспасы, 2004
- 3 Есенберлин І. Мұхиттан өткен қайық //Жұлдыз. – 1991. – №1. – Б.5-54.
- 4 Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін... /Құрастырған Қ.Ергөбек. – Алматы, 2004. – 344 бет
- 5 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Қысқаша очерк. – Алматы: Білім, 2003. – 224 б.

- 6 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 бет
- 7 Серікқалиев З. Ақ жол: Сын кітабы: мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1990. – 464 б.
- 8 Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 бет
- 9 Тілеубекова Б.Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі (XX ғасырдың 60-80 жж.): 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. – Филол.ғыл.канд... автореф. - Алматы, 2010. – 24 б.

2.7 Тарихи романдардағы отансүйгіштік мәселесі

Жоспары:

- Тарихи романдардағы отансүйгіштік мәселесі
- Тарихи романдардағы батырлардың қаһармандық сипаты

Әлемдік деңгейде адамзаттың қалыптасу және даму тарихы, оның әр кезеңіндегі айқындалған өркениет үрдістерді, халықтың гүлденіп өркендеуінің, қоғамдағы прогрессивтік өзгерістердің негізі мәдениет пен тәрбиеге байланысты. Әрбір мемлекеттің интеллектуалдық, экономикалық, парасаттылық және мәдени қатынасы қоғамдағы тұлғаның тәрбиесіне және оның прогрессивтік даму мүмкіндіктеріне тікелей байланысты. Жаһандану жағдайында түркілік тәрбие, мәдениет, қоғам және тұлға арақатынасының мазмұны мен әдіснамалық мақсаты түркілік мәдениетті сақтау және дамыту, патриоттық тәрбие беру, тұлғаның жоғары адамгершілік қасиетін тәрбиелеу, ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, ұлтаралық мәдени дамуы мен қалыптасуы өзге этностардың ерекшеліктерін салыстыра қарастырумен ашылады.

Қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан отансүйгіштік тәлім-тәрбие дәстүрлерін, әдістері мен құралдарын жинақтап, оны бүгінгі оқушы тұлғасын тәрбиелеуде оқу-тәрбие үрдісінде ұтымды қолдану – уақыт талабы. Тарихты парақтасақ, қазақ патриотизмі ерте кезден бері қалыптасты. Оның дәлелі, VI-IX ғасырларда қазақ жерін мекендеген ұлы түркілердің ардақтайтын моральдық құндылық-тарының ішінде отансүйгіштік рух жетекші орын алады, халықтық мәнге ие мол рухани мұра - түркі халықтарына ортақ тас ескерткіштеріндегі (Орхон-Енисей жазулары) тағылымдарда, орта ғасырлар ойшылдары (Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Ясауи) мен жыршы-жыраулардың (Асан Қайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жырау, Махамбет, т.б.), қазақтың ағартушы-гуманистерінің (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбайұлы, т.б.) және КСРО-ның алғашқы жылдарындағы қоғам қайраткерлерінің (А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, т.б.) ой-пікірлерінде көрініс табады.

Әдебиет теоретигі З.Қабдолов көркем шығармадағы образдар сипаты туралы: «Әдеби шығарманың мазмұны – өз эстетикалық идеясының

тұрғысынан суреткер таныған ақиқат өмір де, пішін – осы шындық тұтастырыла жинақталған көркем образдар жүйесі, яки әдеби қаһармандар өмірі», - дейді.

Шығармадағы батырлар бейнесіне ғылыми тұрғыда түсінік беретін болсақ: «Батыр (парсы т. بهادر - бахадур – ержүрек, батыл, батыр) - әскери өнерді жақсы меңгерген, жау түсірер ерлігімен аты шыққан, қаһарман адамға берілетін атақ. Батырлық мирасқорлық жолмен берілмейді, оған әрбір адам жеке басының ерлігімен ие болады», - делінген.

Шығармадағы батырлар туралы алдымен ресми деректерден мағлұмат келтіреміз.

Тоқтарбайұлы Қобыланды (ХҮ ғ.) – аты аңызға айналған халық батыры. Шыққан тегі – Қыпшақ, оның ішінде Қара Қыпшақ. Шежіре деректеріне қарағанда Қара Қыпшақ Қобыланды Жошы ханның Шайбан деген баласының тұқымы Әбілқайыр ханның тұсында (ХҮ ғасыр) өмір сүрген, соның белгілі қолбасшыларының бірі болған адам. Қазақ хандығының бөлінуіне де осы Қобыланды батыр себеп болған делінеді. Қобыланды батыр жайында екінші бір дерек көзі – қазақ халқының қаһармандық жырларының бірі «Қобыланды батыр» жыры. Бұл жырдың оқиғаларына қарағанда, Қобыландының ерлік жолы қазақ елінің сол кездегі сыртқы жауы – қызылбастар (парсылар) мен олардың шапқыншылық жасаған ханы Қазанға қарсы күресінен басталады. Оның бұдан кейінгі шайқасқан батырларының атына қарап, олардың атақты Едіге батырдың тұқымдары екенін аңғаруға болады. Қобыланды батырдың Орақ батырмен дос болып, Алшағырмен жауығуы – Қазақ хандығының өзара іштей екіге бөлінген Ноғай ордасының бірін қолдап, екіншісімен соғысып жатқан тарихи кезеңін алға тартады.

Қара Қыпшақ Қобыланды бейнесі қазақ халқының белгілі жазушысы, қазақ тарихын көркем әдебиетте бедерлеуге еңбек сіңірген Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясының бірінші кітабы «Алмас қылыш» романында сипатталған. Бұл шығарма жазушының қазақ халқының жеке хандық құру жолындағы және қазақ хандығының толық тарихын бейнелеуге арналған, тарихтың бес ғасырлық кезеңін қамтитын «Көшпенділер» трилогиясының бірінші кітабы. Романдағы негізгі оқиғалар Әбілқайыр хан мен Керей, Жәнібек хандар арасындағы тартысқа құрылғанымен, негізгі кейіпкері халық болып қалады. Ілияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» романының оқиғалық негізіне сонау ХҮ ғасырдағы біртұтас Қазақ хандығын құру жолындағы әрекет, күрестер, кейіпкерлер ретінде аты тарихқа белгілі хандар, ақын, жыраулар, қарапайым халық өкілдерінің алынған Мұнда халықтың жақсы қасиеттерін бойына дарытқан Қобыланды, Қазтуған, Қотан, Саян, Орақ, секілді ұнамды бейнелер қатары бар.

«Көшпенділер» трилогиясында бірінші орынға адамзат тағдыры, халық тағдыры қойылады. Халықтың күші мен ұлылығы, оның ұлттық характері ұлттың сынға түскен алашапқын шағында терең танылмақ. Сол биіктен шығу үшін Ілияс Есенберлин кең ауқымды композиция құрып, дәуірлік ірі оқиғаларды еркін баяндап, көркем образдар жасайды, дәуір картинасын сөз

баяуымен келістіре кескіндеп, халық образын сомдап, тарихты тірілткен, көркем бейнелеуге мүмкіндік жетіспеген шақта, тарихи комментарийларға орын беріп, олқының орнын толтырған. Образбен ойлау да, ойдан шығару, фактыларды балын тамыза шебер баяндау алмасып келіп отырады

«Көшпенділер» трилогиясында жазушы макрокеңістік пен микрокеңістікті қатар бейнелеу тәсілін шебер қолданады. І.Есенберлиннің кейіпкерлерінің көпшілігі тарихта болған тұлғалар, немесе солардың прототиптері болғандықтан, тарихи оқиғаларды бейнелеу арқылы жазушы әр кейіпкердің микроәлеміне үңіле кетуді жөн санайды. Бұл ретте терең психологиялық суреттеулер, керемет портреттер көп болмағанымен, оқырман өзіне қажетті кейіпкердің бейнесін толық көзіне елестете алады. Себебі жазушы кейіпкерді суреттеуде оның бейнесін ашуға қажетті детальдарға мән береді, мысалы оның ата-бабасын, қоғамдағы алатын орнын, атақ-дәрежесін, тұрмыс-тіршілігін, киім киісін немесе сөз саптауын шығарманың қажетті жеріне арқау етеді. Бұл ретте автордың ата дәстүрі мен салттарын суреттеуде шеберлік танытатынын баса айтуымыз қажет. Сонымен қатар жазушының өз кейіпкерлерінің әрқайсысының бейнесін тым әсірелемей, төмен құлдилатпай, шынайы жасауға тырысқандығын аңғарамыз. Ол Қобыланды батырдың пендешілігін жасырмай көрсете отырып, оның батырлық аңғалдығы екенін айта кетуді ұмытпайды.

Бұлай дейтін себебіміз Қобыланды батырдың бейнесі романның алғашқы беттерінде көрінеді. Жазушы Арғын Ақжол би (бұл ел қойған аты, шын аты Дайырқожа) мен Қыпшақтан шыққан Майсара Қобыланды батырдың арасындағы таласты шеше алмай Әбілқайыр ханның қиналған сәтін суреттейді. Екеуі де белгілі адамдар, екеуінің де соңынан ерген қалың ел бар. Бұл талас Қара Қыпшақ Қобыланды батыр мен Арғын руының абызы Қотан қарттың жиені жас Саян батырдың арасындағы түсініспеушіліктен туындаған еді. Әбілқайыр хан өзімен жауласып жүрген Қазан ханының жеріндегі Орманбет бидің ұрпақтарының ауылын шабуға «үш түмен қосын мен бақан бойлы, шоқпар қолды» Қыпшақ Қобыландыны аттандырады. Жазушы осы жерде Қобыландыны: «Бұл атақты Қажымұқан балуанның он екінші атасы. Қазақ пен Ноғай бөлінгенде айтылған «жылау, жылау, жылау күй» жырындағы «қара орманынан айрылған», Торғай мен Ор бойына Қаратау маңынан, Арыс пен Бадам өзендерінің тоғысқан жеріндегі Қараспан тауынан көшіп келген, қазақтың атан жілік, арқар мүйіз батырларының бірі», - деп сипаттайды.

Мұндай оқиғадан кейін Арғын руы Әбілқайыр ханның Ақжол бидің құнына Қыпшақтан үш жігіттің басын ал дегеніне көнбей, Қобыландының өзін сұрады. Хан Қобыландыны бере алмады. Бұған келіспеген Жәнібек пен Керей Арғын, Тарақты, Керей, Найман, Қоңырат, Уақ руларының біраз ауылын ертіп, Моғолстанға қарай көшті. Көшпестен үш күн бұрын қазақтың сол кездегі ардақты батырлары мен билері Қобыланды батырға келіп, оның да ата қонысы Торғайға көшуін талап еткен еді. Қайсар батыр Әбілқайыр ханның сөзіне еріп, ашу сезімін билей алмай, халқына қарабет болғанын кеш аңғарып, енді ел-жұртынан алыс кетпекке бел буады. Қазақ руларының үдере көшкенін естіп,

хан Ордасына қарай шапқан батыр өз ісінің кесірінен қазақ ауылдарының іргесі сөгілгенін көріп, құлазып тұрғанда төбе басынан Гүлбаһрам-Патшайым сұлуды көреді де оған Ақжол биді де өлтірген, Саян батырды да өлтіртпек болған себебі өзіне ғашықтығы екенін жеткізеді, дегенмен жас сұлу оның бұл тілегіне келіспейтінін айтады. Бұл оқиғаны естіген Әбілқайыр хан Қара Қыпшақ Қобыландыға Гүлбаһрам-Патшайымды қоспақ болғанда, батырдың көшіп бара жатқанын, ал қызының қашып кеткенін естиді.

Қазақ руларының арасына үлкен іріткі салған бұл оқиғаның соңы Әбілқайыр хан әскерінің қолына түскен Қобыланды батырды Саян батыр мен Гүлбаһрам-Патшайымның құтқарып, екі батырдың бір-бірін кешіруімен аяқталады.

Жазушы халық арасына кеңінен мәлім батырлық эпосқа өзек болған Қобыланды батыр бейнесін шығармасында да өз деңгейінде сипаттап шығады. Батыр бейнесі қашан да халық жүрегінде сақталатын тұлға. Оның ерлігі – халық ерлігі. Оның ісі қашан да халқынан қолдау тауып отырған. Қазақ халқына аңыз болып тараған Қара Қыпшақ Қобыланды батырдың бейнесі көркем шығармаға осылай өзек болған. Жазушы Ілияс Есенберлин өзінің жазушылық шеберлігі мен образ жасау тәсілін шебер қолдана отырып, халық батырының бейнесін толық жасап шыққан.

Халық басындағы қиын-қыстау кезеңде қол қусырып отырмай, ел басына төніп келе жатқан осы бір алапатта билікті өз қолына алып, «ұлтарақтай жер» жер үшін, ұлдары-құл, қыздары-күң болмас үшін батыр бәріне барады. «Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен» жерін, елін қорғаған, атамекенінің талан-таражға түскенін қаламас батыр жауға қаймықпастан қарсы шапқан. Елі үшін қызмет еткен ұлын халқы да еш уақытта ұмытпаған. Оның ізгі істерін ілтипатпен еске алған.

Біз романдағы Қабанбай батыр мен тарихтағы Қабанбайдың арасында алшақтық жоқ екенін мына мәліметтен байқауымызға болады. «Қожағұлұлы Қабанбай (1703-1781) – жоңғар басқыншыларына қарсы күресті ұйымдастырушылардың бірі, қазақтың біріккен қолының Бас қолбасшысы, жекпе-жекте жеңіліп көрмеген халық қаһарманы. Шыққан тегі – Орта жүздің найман тайпасының Қаракерей руынан, ел азаттығы жолында күрескен киелі батырлар әулетінен. Оның атасы Мәмбет те, әкесі Қожағұл да, Қожағұлдың әкесі Күшік те өз аты шыққан батырлары болған. Ел ауызындағв әңгімелер дерегіне қарағанда, Күшік батыр Еңсегей бойлы Ер Есімнің Ташкентті алатын соғысына қатысып, сол Тұрсын хан өлген жылы жамбасына улы найзаның ұшы тиіп, 25 жасында қайтыс болады.

Қабанбай батыр әйгілі «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі айтулы ірі шайқастардың бәріне қатысқан. «Хан батыры», «Дарабоз» деген атақтарға ие болған. Сан рет шайқас алдындағы жекпе-жекке шығып, бәрінде жаудың үміткер батырларын жер жастандырып, жауынгерлерін жеңіске рухтандырып отырған. Халқы оны «Қаракерей Қабанбай» деп аруақ тұтып, есімін жырға бөлеп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген. Абылай хан дәуіріндегі қазақтың ең соғы

әскери қақтығысы 1770 жылғы қазақ-қырғыз соғысы. Бұл – осы соғысқа қатысқан Қабанбай батырдың да ерлік жолының соңғы белесі.

Қазақтай айбынды елдің қыздары да ерлерінен кем болмаған. Ел басына күн туғанда тас түйіндей дайын болған. Ерлерін қолтықтан демеп, жылы сөзбен жебеген. Романдағы Гауһар қыз бейнесі ерлерден кем соқпайды. Ол сын сағаты туғанда ерлерше қимылдап, жоңғар қолына түскен сәтінде жақ ашпасынан көреміз.

Халық арасында Қаракерей Қабанбай батыр жөнінде аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар өте көп. Бұған керісінше тарихи құжаттарда Қабанбай батырдың 1740-1762 жылдардағы өмірі ғана көрінеді. Бұл кезде оның есімі ел арасының бітімгершілігінде жүрген дана, би ретінде айтылады.

Ресми деректерге сүйенсек Ақшаұлы Бөгенбай (1678-1775) – Жоңғар басқыншылығына қарсы азаттық жорығын ұйымдастырушылардың бірі, атақты батыр, ұлы қолбасшы шыққан тегі – Орта жүздің Арғын тайпасының Қанжығалы руынан, есімдері әуелден елге мәлім болған батырлар әулетінен. Батырдың атасы Әлдеуік – қазақтың атақты ханы Еңсегей бойлы Ер Есімнің атақты батырларының бірі болған. Қатағанның Тұрсын ханымен соғыстағы ерен ерлігі үшін оны Түркістанның әмірі етіп тағайындаған. Өз әкесі Ақша Әлдеуікұлы заманында дұшпанына бет қаратпаған айтулы батыр, айбынды қолбасшы болыпты. Өз-Тәуке ханның сеніміне ие болып, оның сексен мың сарбаздан тұратын әскерін басқарыпты. Бөгенбай батырды халықтың ерекше ардақтап, ғасырлар бойы есімін аялап, есте сақтап келуі – оның ерлік, әскербасылық істеріне байланысты. Жиырма сегіз жасында отыз мың қолды бастап барып, казак-орыстарды дүркіретіп қуып, Еділден асырып салады. Осы кезден бастап қашан қазақ жері жоңғарлардан азат етілгенше Бөгенбай батыр аттан түспей, Қабанбай, Олжабай, Жәнібек, Малайсары секілді қазақтың атышулы батырларымен тізе қосып, ел тәуелсіздігі үшін талай шайқастарға енеді. Бөгенбай белгілі бітімші мәмілегер болған. Ол Абылай ханның Қытайға жіберген елшілігін басқарып барып, екі елдің арасында бейбіт қарым-қатынастың орануына үлкен үлес қосады. Бөгенбай батыр «Қанжығалы қарт Бөгенбай» атанып дәуірлеп тұрған шағында өз ажалынан дүние салып, сүйегі Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Иасауи күмбезіне жерленеді.

Бөгенбай батыр бейнесі «Жанталас» романында кездеседі. Бөгенбай ат арқасына ерте қонған батыр еді. Осыдан он бес жыл бұрын өзі Үргеніш жақта жорықта жүргенде, жоңғардың бір аламан жасағы ауылын шауып, қатын-баласын найзалап өлтіріп кеткен. Содан бері Бөгенбай ер үстінен түскен емес. Еліміздің жат жауларыменен сан айқасты. Және үнемі жеңіп жүрді. Бұл күнде атағы алты алашқа аян болып, даңқының көтерілгені соншалық, тіпті бұл істемеген ерлікті де қазақ бұған таңды. Бөгенбай аңызға айналды. Халқының осыншама құрметі мен өзінің жеке басының батырлығы арқасында, ол жоңғар шапқыншылығы кезінде қазақ елінің жауына қарсы жалау етіп көтерген көсемдерінің бірі болды, қандай хан болсын, сұлтан болсын Бөгенбаймен ақылдаспай майданға шықпайтын күйге жеткен.

Қазақтың қай батыры, жырауы, шешені болсын ел басына күн туғанда бес қаруын асынып тірек болса, шешімі жоқ таласы көп дауда би де бола алады. Олардың дәлелді сөзіне хан да, сұлтан да құлақ асқан. Біз де Бөгенбай батырдың парасаттылығын, терең ойлылығын, жарғақ құлағы жастыққа тимей, елінің жай күйін ер үстінен түспей ойлағанын көреміз. Халқы өз ұлдарын ұмытқан емес. Бойындағы үрейін қуар, қажыр-қайрат, батылдық шақырар тұстарда ұранға айналдырған, асылына теңеп мадақтаған.

Алашының айдарына теңеген батырының жан қиярлық ерлігін елі де жадында сақтаған. Сонау заманнан көмескіленбей, бүгінгі күнге де жеткен. Біз халық аузындағы Бөгенбай батыр мен тарихтағы Бөгенбайдың арасында алшақтық жоқ екенін мына мәліметтен байқаймыз.

Бөгенбай Қожекеұлы – батыр қолбасы. Орта жүздегі арғынның Қараман атасынан. Бөгенбай арғын-қыпшақ қолын, кейін Кіші жүз қазақтары мен ноғай әскерін басқарған. Маңғыстау аймағы, Жайықтың шығыс жағалауы, Ойыл, Жем, Сағыз өзендері бойы мен Түркістан, Шу, Жетісу, Аягөз өңіріндегі т.б. шайқастарға қатысып, қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарын, Алатау қырғыздарын жоңғар, қалмақ шабуылынан қорғауда ерлігімен танылған. Архив құжаттарында Бөгенбайдың әлеуметтік экономикалық мәселелерге де араласқаны туралы дерек келтіріледі. 1748 жылы 20 маусымда Ор қамалында А.Тевкелевпен бірге қазақтардан Жәнібек тархан, оның баласы Жауқашар, Бөгенбай батыр және тағы алты адам арасында қазақ-орыс өзара қарым-қатынасы жөнінде құжат қабылданды. Бұл құжатта Бөгенбай батыр Жәнібек тарханның сенімді адамы әрі орынбасары ретінде «бригадир Тевкелевпен бірге тең дәрежеде» болғаны көрсетіледі. Бөгенбай 1759 жылы жазда Маңғыстау аймағын түркімен басқыншыларынан тазартып, жеңіске жеткен соғыста ауыр жараланып, сарбаздары найзаға салып әкеле жатқан жолында қаза табады.

«Жанталас» романында жас та болса, бас бола білген Елшібек батыр қажырлы қайратымен, табандылығымен, қайсарлығымен Қабанбай батырдың күллі халықты, қаланы сеніп тапсыру ісінде, сол жолдағы жанталаста көрінеді. «Жұртты қақ жарып, жолбарыс мүшелі, нар кеуделі, жиырма бестер шамасындағы ақсары жігіт алға қарай ұмтылды. Бұл Шыршық өзені бойынан Түркістандағы нағашысының үйіне келіп жатқан Сіргелі руының «бала балуан» атанған Елшібек атты батыр жігіті еді.

Романды оқи отыра елі үшін отқа да, суға түсуге даяр ұлдарының жеке басының жайын ойламай, жанынан безгенін көресің. Бар ғұмыры ат үстінде өткен, сол бір жаугершілік замандағы халық ұлдарының өз пайдасы үшін бақай есепке бармаған халқына деген адалдығына тәнті боласың.

Романдағы келесі бір күрделі тұлға – Батыр Баян. Сонымен бірге «Жанталаста» Бұқардың тарихи тақырыпта әңгіме дүкенінен басқа кірме новеллалардың ең көріктісі Батыр Баянға қатысты. Хикаяның басты идеясы бұл жолы Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баяндай» інжу-маржан поэмасымен сабақтасады. «...Ал бұл жеткен – бар болғаны үш мың жауынгері бар Батыр Баян еді. Ол Іле бойында бұрын да қалмақпен сан айқасқан, сан жеңген, жау жағына бұрыннан белгілі батыр. Ақбоз атын қол алдында көсілдіре салып келе

жатқан жігітті көргенде жоңғарлар «Батыр Баян» деп шу ете түсті». Жоңғарларға үрей тудырған аты алты алашқа аян батыр атына заты сай ер болған. Қазақ жерінің қай шетін жау шалса, сол табылар ол халқының бағына туған ер. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен жерін, атамекенін сақтаған сол бір арпалыста өзінің жанкешті әрекетімен көрінер Батыр Баян романның үшінші бөлімінде екі-үш эпизод үстінде көрінсе де, жарқын бейнесі есте қаларлық. Біз Баянның көзсіз ерлігінің үлкен отаншылдығы мен намыстылығының куәсі боламыз. Батыр Баян хикаясы ел намысын жібермеу бас борышы дегізетін әруақты пафосынан нәр алады. Батыр Баян қалмаққа қашқан інісі мен ғашығына садақ тартады. Бірге туған інісі мен ғашығын қиып түсіреді. Осы ісі жүрегіне күйік болып қадалады. Қан майданнан ажал іздеп, ақыры оған кезігеді. Трагедия Батыр Баян бейнесін асқақтата түседі. Ел мүддесін бәрінен жоғары қоятын Баян ұлт тілегін жеке басының құлқынына айырбастайтын уақ кісі емес. Баян оғы – намыссыздыққа, ел мүддесін аяққа басқандыққа төзбейтін ыза-назаның оғы еді.

«Жанталас» романында жазушы батырлар бейнесін барлық жағынан сипаттап көрсете отырып, олардың мінез-құлқын, батырлық характерлерін ашуға мән берген. Романда Қияқ батыр қасынан Тұяқ батырдың да жанкештілігімен, ел тәуелсіздігі, тыныштығы жолындағы ерлік істерімен көреміз. «Есім Әбдірахманға жәрдем ретінде бес мың қазақ әскерін жіберуді ұйғарды. Ол бұл әскерді Тұяқ батырға басқартпақ болды». Осыншама әскер сеніп тапсырылған Тұяқ батыр әр кез халықтың жоқшысы бола білді, жанынан баз кешіп осы жолда өмірін өткерді.

Құттымбет (Құтпанбет) ұлы Наурызбай (1706-1781) – жоңғар басқыншыларына қарсы күресте аты шыққан атақты батырлардың бірі, белгілі қолбасы. Шыққан тегі – Ұлы жүздің Шапырашты тайпасының Асыл руынан. Мекені Алматы қаласы маңындағы Жалпақтас, Серіктас деген жерлер. Оның нар тұлғалы алып денесіне қарап халық жадында «торы ала тұлпарлы, түйе тұрпатты» батыр бейнесінде есінде қалған. Наурызбай өмірі жоңғарларға қарсы күресте өтеді. Ол атақты Аңырақай шайқасына қатысып, жиырма үш жасында қалмақ батырлары Шамалхан мен Қаскеленді жекпе-жекте өлтіріп, батыр атанады. Қол бастап талай шайқасқа қатысқан Наурызбай батыр 1750-52 жылдары Бәсентиін Малайсары, Қыстық Малай, Шапырашты Қасқары батырлармен бірге тізе қоса қимылдап, қазақ қолының жеңісті жолын жалғастырып, жоңғарларды Тұрпаннан асыра қуып тастайды.

Жер, халық тағдыры сынға түскен сол бір жанталаста ел намысын жібермеген қазақтың нар тұлғалы ұлдарының іс-әрекеті, ерлік істері романда айшықты, әсерлі суреттеледі. Сол уақыттағы беделдері ханнан асып түсер, бір сөзді, ер жүректі Кенесары, Ағыбай, Сейтен, Байтабын, Наурызбай, Жанайдар батырлардың отан, атамекен үшін қалайша жанқиярлық ерлікке барғаны жан-жақты, жазушы тілімен түсінікті жеткізілген. «Ер етігімен су кешкен, ат ауыздығымен су ішкен» заманда халқы қолпаштап, соңынан ерген батырлардың «Қаһар» романындағы көркем бейнелеріне назар аударайық.

Романдағы Кенесарыдан кейінгі басты ролді Наурызбай иеленеді. «Дәл осы кезде бұлардың жанына Наурызбай келді. Бұл жиырма екіге жаңа шыққан келбетті жігіт. Бір әке, бір шешеден туса да, бітімі Кенесарыға мүлдем ұқсамайды. Сұңғақ бойлы, екі иығына екі кісі мінгендей құлаш жауырын, тіптік келген, ат жақты, екі бетінен қаны тамған аққұба түсті... Басында қызыл барқытпен тыстаған құндыз бөркі, үстінде құйыршықтары мен тырнақты аяқтары салбыраған қара қасқа күзен ішік. Ішігінің жағасына, жеңіне, шетіне қара қоңыр құндыз ұстаған. Беліндегі күміс белбеуіне былғары қынды селебе таққан. Наурызбай ұрысқа да осы киімімен шығатын. Білегіне дейін сыбанып түріп алған оң қолында бауыры қорғасын, бесбат пен зілдей ауыр қара найзасын тудай көтере ұстап, астындағы сарғылт қылшықты ақ боз атын ойнақтата «Абылайлап!» шапқанда, жан қарсы келе алмайтын. Және зілдей қара найзамен ешкімді қос қолдап шаншып көрген емес. Оң қолында төрт жігіттің күші бар дейтін жұрт. Наурызбай асқан найзагер, заманында бұл соғыс қаруынан өзіне парапар келетін жан кездестірмеген. Және жауға шапқанда қабағы қарс жабылып, жүзінде ерекше қаһар пайда болатын. Ал жайшылықта Наурызбайдан ақ жарқын жан жоқ. Ол мұндайда әрі әнші, әрі әзілқой. Ал қазір Наурызбайдың қалың қабағынан қынжылған рең байқалады. Көзі тереңдей, қасқабағы кіртіе қалған», - деп жазушы суреттеген Наурызбай романда ел бірлігі, дұшпандармен ұрыс жолындағы Кенесары сұлтанның, кейінгі ханның көмекшісі, сүйеніші бола білген. «Наурызбай Кенесарының оң қолы, оң көзі – онсыз ол жарты жан емес пе?». Шығармадағы осы бір ғана сөйлемнен-ақ Наурызбайдың қадір-қасиетінің қаншалықты биік дәрежеде екенін көре аламыз.

Романдағы көркем бейнеленген батырлардың бірі де бірегейі – Шұбыртпалы Ағыбай (1802-1885) – Кенесары Қасымовтың Ресей отаршылығына көтеріліс басшыларының бірі, қолбасшы. Жорықта жолы болғаштығы үшін «Ақжолтай батыр» атанған. «Қаһар» романында Ағыбай батыр жөнінде мол дерек келтіріледі. «Шұбыртпалы Ағыбай Қасым төре балаларының соңынан ерген, кедейден шыққан батыр. Биыл отыз төртте, зор денелі, түкті қабақ қара сұр, шүңірек көз кісі. Қолдары бақандай ұзын, саусақтары анау-мынау адамды маңдайынан бір шерткенде үнсіз қатыратындай салалы, жұп-жуан. Сақал-мұрттан ада дерлік, тек иек астында селдір ғана сақалсымақ бірдеңе бар. Құрдасы Кенесарыдан бастап үзеңгілес серіктерінің бәрі оны «көсе» деп атайды. Сырт бейнесі ызбарлы, бір көрінгеннен-ақ күш иесі екені танылады. ...Белінде тізесіне тиетін қайқы қара қылыш пен қап-қара болат семсер. Тек арқасына үнемі таңулы жүретін болат қалқаны ғана бозғылт... Үсті-басы қара қойыр, темір тор сауытты Ағыбайдың түсі орасан суық, сонау шүңет көздер қайтпас қайсарлық, таусылмас қайрат отындай жанады. Қандай жүректі жан болса да, Ағыбайды алғаш көргенінде алпамсадай ызбарлы түрінен сескенбей қалған емес. Ал әлдеқалай түнде кездескен адам, ертегінің дәуін көргендей жүрегі жарылып кете жаздайтын. Оның есінде батыр түн ұйқысынан шошытып оятар бір құбыжық секілді өмірбақи қалатын... Жастайынан жетімдік пен жоқшылықты көп көрген Ағыбай уақыт өте келе жауларын да, жақындарын

да өз ерлігіне тәнті етеді. Бизанов полкіне қарсы жасаққа мыңбасы сайланған Наурызбай батырға ақылшы болуы соның дәлелі.

Шығармада тартымды да нанымды суреттелген образдардың бірі – Жоламан батыр бейнесі. ...Ана төбе үстіне жиналған қарттардың ішіндегі қапсағай денелі, қара сақалды, орта жасқа келіп қалған тұлғалы кісі дегбірсіз отыр. Құбыла жаққа қадалып қалған. Оның үстінде темір торлы шолақ сауыт. Басында темір тор далбағай. Сауытының жеңі шынтағына ғана жетеді. Білегін ішіне киген көк барқыт кең балақ шалбар. Аяғында өкшесі мен балағын күмістеген кең қонышты саптама етік. Сауытын ышқырланып алған. Күміс белбеуінде жез сағалы, қынына алтын жалатқан көк семсер. Сол қолының шынтағына ілген болат қалқан: Қазір қауыпсыз бір тыныштық шақ болғандықтан шетіне зер ұстаған көк барқыт шапанын иығына жамыла салған... Осы бір сұсты адамның айбынды түрінде қазір бір үлкен қобалжу бар. Әлсіз арман көңілін ұйтқытып күңгірт жүзіне тап-тап бергендей.

Бұл – осы көптің қолбасшысы, Табын руының биі, мың жылқы айдаған сұлтан Тіленші ұлы Жоламан батыр еді. Тіленші ұлы Жоламанның қазақ халқының ХІХ ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы Ресей империясының отаршыл саясатына қарсы ұлт-азаттық көтерілісі башыларының бірі, халық батыры, Кіші жүз құрамындағы Табын руынан шыққандығы, Кенесары жасағымен бірігіп, отаршыл саясатқа қарсы күрес жүргізгені, «халық кегіне суарылған ақ семсер жүзі мұқалмайынша бетімнен қайтпаспын» дейтін сөзге беріктігі туралы жазушы «Қаһар» романында шынайы суреттеген.

Толыбайұлы Олжабай (1709-1783) – жоңғар басқыншылығына қарсы күрескен қазақтың атақты батырларының бірі. Шыққан тегі – Орта жүздің Арғын тайпасынан. Олжабайдың арғы атасы Айдабол он үш жасында би болған. Әкесі Толыбай атақты «Ақтабан шұбырындыда» босқан елді жау өтінен қорғап жүргенде оққа ұшады. Осы кезде он үшке жаңа толған Олжабай нағашысы Қаратай батырдың қолына барып, сонда тәрбиеленеді. Оның есімі он сан Орта жүзге ұран болған. Халық жырларында «олжабайлап» жауға шапқанның жеңбейтіні болмаған. Үрей туғызатын ұранды пайдаланып, өзгелердің де жауға «олжабайлап» шабатын кезі болған көрінеді. Олжабай Қабанбай, Бөгенбай, Малайсары батырлармен бірге тізе қоса отырып, ата жауға қарсы талай жорыққа қатысқан. Оның ерлігінің ерекше көрінетін жері Баянауыл баурайындағы қалмақтармен болған айқасы.

Елі үшін жоңғар шапқыншылығына қарсы соғыста аты аңызға айналған Райымбек батыр (1730-1829) – Ұлы жүздің Албан тайпасы, Алжан руынан шыққан. Райымбектің атасы Хангелді атақты батыр, ел бірлігі мен тыныштығын сақтау жолында көптеген әрекеттер жасаған қайраткер болған. Райымбек батыр он жеті жасында жоңғар басқыншыларына қарсы күресте ерен ерлік көрсетіп, батыр атанады. Ол туралы жазушы: «Райымбек – тумысынан дарынды, соғыс өнеріне жас кезінен үйренген, айлакер де тәсілді батыр. Сұңғақ бойлы, ойы оралымды, өткір мінезді, қара дауыл соқса да, қабақ шытпайтын Райымбек он бесінде ат құлағында ойнаған, он алтысында орда бұзар атанған»,

- деп сипаттайды. 1755-1757 жылдары Абылай ханның басшылығымен жоңғар хандығын толық талқандайды.

Жоғарыда аталған батырлармен қатар романда Жәуке, Бигелді, Қошқарбай, Бұқарбай секілді ерлердің ерен істері де көрініс береді. Алайда Наурызбай, Кенесары, Иман, Жоламан, Ағыбай, Байтабындарға қарағанда көмескі. Бұл батырлардың ерлік әрекеттеріне жазушы «Қаһар» романында толық тоқталып, олардың бет-бейнелерін, мінез-құлықтарын ашып жатпайды. Тек ара-арасында ғана сөз болып отырады. Десек те, біз ол батырлардың тарихтағы орнына тоқталып кеткенді жөн санадық.

Жәуке Назарұлы (1822-1904) – Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы күрескен батыр. Орта жүз құрамындағы арғын тайпасының Төлек руынан шыққан. Жәуке жастайынан өр мінезді, намысқой, дұшпанына қатал болып өскен.

Қошқарбай Сағайұлы (1710-1758) – Жоңғар шапқыншылығы кезінде батыр атанған. Қыпшақ тайпасының Құлан руынан. Омбы архивіндегі Г.Н.Потанин мен П.П.Семенов-Тянь-Шанскийлер 1860 жылы жинаған мәліметтерде Қошқарбайдың жоңғарларды Омбы қаласы маңынан Обь өзеніне қарай ығыстырып тастағаны жайлы айтылады.

Бигелді Жошыұлы (1860-1933) – би, шешен, сынықшы. Батырлар әулетінен шыққан. Күрті, Балқаш, Бақанас, Іле өңірін жайлаған елдің әйгілі көшбасшысы.

Бұқарбай Естекбайұлы (1822-1898) – батыр, шешен. Кіші жүздің табын руынан шыққан. Әуелде ру намысын қорғап батыр атанған. Бұқарбай Кенесары көтерілісіне алғашқылардың бірі болып қатысып, 1847 жылға дейін көрнекті батырлардың қатарында аталады. Ол 1838 жылы Ақмола бекінісін алуға қатысады. 1850 жылы Бұқарбайдың жасағы Қазалы, Арал, Қосқорған бекіністеріне шабуыл жасап, казак-орыстар мен қоқандықтарды жеңді. Өмірінің соңғы жылдарын ел ішінің тыныштығын сақтауға арнаған. Ол өзінің беделі мен ықпалын, шешендік қабілетін араздасқандарды табыстырып, дау-тартыстарды әділетті шешуге жұмсаған.

Қазақ батырлары халық қамын ойлап, ел үшін күрескендіктен, олардың есімі жалпақ қазақ еліне түгел таныс. Бұл туралы тарихшы М.Тынышпаев: «Қазақтардың кейбір руларының ата-бабалары Қырымда, Солтүстік Кавказда, Қазанда, Сібірде болған. Сондықтан Қобыланды, Ер-Көкше, Едіге, Шора, Ер-Тарғын және т.б. батырларды Қырымнан Алтайға дейін және Қазаннан Өзбекстанға дейінгі жерлерде бірдей біледі, сондай-ақ қырым татарлары, қазан татарлары, ноғайлар, башқұрттар (кейбір бөлігі), қазақтар, қарақалпақтар, өзбектердің негізгі бөлігі шамамен бірдей тайпаларда шыққан», - деп түсінік береді.

Зерттеуші Т.М.Демежанов тарихи роман авторларының образ жасау әдістеріне сипаттама бере келіп: «М.Әуезов секілді І.Есенберлин де өз романын кітап беттерінде жарық көрген тарихи, деректік, фольклорлық және ауыз әдебиеті материалдарын пайдалана отырып жазған. Басқа көркемдік

құралдармен (портрет, сөз, ішкі монолог, психологиялық баяндау, т.б.) қатар олар бас қаһарманның шынайы бейнесін жасауға көмектеседі», - дейді.

Зерттеуші А.Ә.Әбуталиева «Көшпенділер» трилогиясындағы кейіпкерлер бейнесін саралай келіп, әйелдер бейнесі туралы: «Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы екенін ескерсек, бастау көзі сонау көне фольклорда, ежелгі әдебиет үлгілерінде жатқан тарихи тақырып дәстүрі қазақ әдебиетінде 60-80-ші жылдары мол көрініс бере бастады. Тарихи романшылар Ә.Кекілбаев, І.Есенберлин, Ә.Әлімжанов өз шығармаларында қиын қыстау күндерде ерлермен бірге атқа қонып, елін, жерін қорғаған батыр қыздардың, бейбіт күндері бесігін тербетіп, ұрпағын өсірген аяулы аналардың бейнесін сомдаса, С.Жүнісов, З.Ақышев, Ә.Әбішевтер өзери кескіндеген бас қаһармандар ғұмыр кешкен замандағы әйелдер бейнесін сомдауға күш салды. Әйел-ана-ару бейнелері авторлық ұстанымға орай әртүрлі деңгейде кескінделді. Олар биік адамгершілік-адами қасиетімен, рухани жан әлемінің тазалығымен, шынайы махаббатына адалдығымен, ақылдылығымен, сұңғылалығымен, дараланатын ... Бопай, Күнімжан, Аққозы, Жаған бике, Нұрбике, т.б. бейнелері ұлттық әдебиетіміздегі ... образдар галереясына тың, көркем бейнелердің қосылғанын айғақтаса керек», - деп пікір білдіреді.

Әдебиеттегі ару – әйел – ана бейнесінің жасалуы нәзіктік пен сұлулықтың қосындысы ретінде берілетіні белгілі. Бұл туралы: «Ана мен Киелілік егіз ұғымдар. Қазақ халқының ұлттық болмысында ананы от басының қамқоршысы, елдің ұйтқысы, береке-бірліктің бастаушысы деп санаған. Көне түркілерде Ұмай ананы шаңырақтың желеп-жебеп жүрер киесі, қасиетті қорғаушысы деп ұққан», - деп жазады ғалым Н.Келімбетов.

Трилогиядағы шығыс әйелдерінің еркіндікті аңсаған арман-тілегі, мұңлы өмірі олардың өмір сүру қалпына сай нәзік те адал, қажет жерінде өршіл де өжет бола алатынын көрсетеді. Бұл ретте Қоңырқұлжаның қорлығын көрген Күмістің, адал да өжет Гауһардың, жастайынан орыс отбасында өскен Алтыншаштың, айлалы Зейнептің, батыр білекті Бопайдың бейнелері арқылы жазушы қазақ әйелдерінің әлеуметтік жағдайын, олардың рухани жан-дүниесін кеңірек аша түседі.

Қазақ әйелдерінің сұлулығы мен даналығының, нәзіктігі мен батырлығының қатар жүретіні туралы жазушы ғалым Т.Жұртбай: «Ары, жаны, тәні таза әйел – ұлттың тазалығының кепілі. Анасы азбаған елдің, қызы да тозбайды», - дейді.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы образ жасау шеберлігінің бәр қыры оның әйелдер бейнесін жасауда үлкен білгірлік танытқандығында деп білеміз. Өз кейіпкерлерін суреттей отырып, І.Есенберлин патриархаттық қоғамда қалыптасқан әйел – отбасының ғана қазығы дген бір жақты ұғымнан асып түсіп, әйелдің ел басқарған азаматтарға көрсеткен көмегін, ел қоғаған батырларға атқа мініп ілескенін шебер суреттейді.

Жазушы қазақ тарихында батырлар бейнесін суреттеу арқылы өзінің де қаһармандығын танытты: ол халық алдындағы жазушылық, қаламгерлік парызын өтеді. І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы – ғасырлар

қойнауына жетсе де өз мәнін жоғалтпайтын көркем туынды. Жазушы жасаған батырлар бейнесі – тарихи факті мен көркемдік сипатты бойына жинақтаған біртұтас бейнелер.

Трилогияда сипатталған бейнелердің көпшілігі тарихи тұлғалар болғандықтан, шығарманың құндылығы одан сайын арта түседі. Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы – қазақ тарихының күрделі әрі маңызды кезеңдерін суреттеуге арналғандықтан, шығармадағы тарихи тұлғалардың нанымды әрі шебер суреттелуі туындының тарихи роман жанрындағы өзіндік орнын айқындап, мәнін айшықтай түседі.

Қазақ батырлары ел бостандығы мен елді сыртқы дұшпандардан қорғау үшін, туған жері үшін қасық қаны қалғанша күресіп, елін, Отанын бізге мұра етіп қалдырды. Олардың ерлігі ешқашан ұмытылмайды.

Көркемдік таным аясы кеңіген сайын, ұлттық әдебиеттің өзіндік даму логикасы мен көркемдік таным динамикасының өсуі жаңа әдістер, өзгеше бағыттар талап етіп отырады. Әдебиет дамуының сатыларына сәйкес пайда болған бағыттар мен ағымдар көркем ойдың түрлі арнада дамуына, әдебиет функциясының күрделенуіне әкелді. Қазақ әдебиеті басқа елдердің мәдениетімен белсенді қарым-қатынасқа түсуі нәтижесінде жаңа стимулдар қалыптастырды. Ондай ықпалдастықтар ұлтымыздың бай фольклоры және поэзиялық құндылықтарымен бірге өрілуінің нәтижесінде кәсіби ұлттық прозамыздың дүниеге келуін жылдамдатты. Ең бастысы, жаңа формамен бірге сыртқы елдердің әдебиетінде дамып үлгерген бағыттар мен ағымдардың эстетикасы мен түрлі көркемдік әдістердің бейнелеу элементтері келді. Әдеби байланыстардың күрделенуі ұлттық әдебиетімізді жедел даму кезеңіне шығарды. Бүгінгі таңда бүкіләлемдік көркем ой дамуындағы гуманистік және ұлттық өлшемдердің, тарихи-рухани өмірдегі көркем шығармашылықтың адам тұлғасын қалыптастырудағы орнын қайта бағамдау мәселесі өз-өзінен күн тәртібіне шығып отыр. Сондықтан біз ұлттық әдебиетімізді, оның идеялық-көркемдік бағыттарын, жалпы поэтикалық мәселелерін әлемдік әдебиет контекстінде қарауға мәжбүрміз. Осы тұрғыда бүкіләлемдік көркем ой қол жеткізген межелерді саралай отырып, қоғам мен рухани өмірдегі жанашылдықтардың әдебиетімізде бой көрсетуін анықтау арқылы ұлттық көркемдік дамудың нақты көрсеткіштерін айғақтай аламыз. Әдебиетті зерттеу барысында шығармашылық үдерістің қос мәнін: әдебиет дамуындағы жаһандық құбылыстар мен ұлттық әдебиеттер арасындағы ортақ тенденцияларды және нақты бір дәуір мен нақты бір ел әдебиетіндегі қайталанбайтын ерекшеліктерді үнемі қаперде ұстау аса қажет. Адамзат архаикалық-ұжымдық, фольклорлық-поэтикалық ойлаудан авторлық ойға, жеке сана көріністеріне дейінгі динамикалық даму жолында бірнеше сатылардан өтуі арқылы көркемдік танымның ең күрделі формаларына қол жеткізе алды. Әлемдік әдебиеттің тарихи даму жолында өзіндік орын алатын қазақ әдебиеті де рухани өркендеудің адам баласы жүріп өткен белестерін бағындыра отырып, көркемдік дамудың биік сатысына көтерілді. Барша әдебиеттерге тән ортақ заңдылықтар сырын игере алу мен өзіндік ұлттық ерекшелігін нығайту арқылы

көркемдік-идеялық жаңа сапа танытудың жарқын мысалы – ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті. ХХ ғасырда қазақ әдебиетінің эстетикалық құрылымы мен жанрлық жүйелеріне шешуші өзгерістер келді. Әсіресе қуатты қарқын таныта бастаған проза батыл түрде жаңа тәжірибелер жасай берді. Бұл ұлттық прозадағы көркемдік әдістердің күрделенуінен, жаңа әдеби ағымдардың орын тебуінен де айқындалады.

Әдебиеттер:

1. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. – Астана: «KÜL TEGIN» баспасы, 2001. – 358 бет
2. Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы, 1998. – 581 бет
3. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 бет
4. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. I кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 467 бет
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 бет
6. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.1. «А-Ә» /Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 720 б.
7. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1993. – 224 стр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Негізгі әдебиеттер:

1. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным мен көркемдік. – Алматы, 1999
2. Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ғылым, 1979;
3. Бердібай Р. Тарихи роман. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 336 бет
4. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 бет
5. Елеукенов Ш. Замандас парасаты. Қазақ әдебиеті. Социалистік реализм мәселелері. – Алматы: «Жазушы», 1977. – 300 бет
6. Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996. – 252 бет
7. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті: Әдебиеттік зерттеулер, сын мақалалар, естеліктер. – Алматы: «Жібек жолы» БҮ, 2011. – 596 бет
8. XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркемдік шешімі. – Алматы: Арда, 2011. – 608 бет
9. XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 жж.). – Алматы: «Арда», 2011. – 640 бет
10. Қазіргі қазақ әдебиеттануындағы тәуелсіздік идеясы. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2011. – 528 бет

Қосымша әдебиеттер:

11. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1 /Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 бет, суретті
12. Абусейтова М. Казахское ханство во второй половине ХҮІ века. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 104 стр.
13. Абылқасымов Б. Қаракерей Қабанбай батыр.// Қазақ тарихи жырларының мәселелері. - Алматы: Ғылым, 1979. – 312 б.
14. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы, «Рауан», 1976. – 158 бет
15. Адамбаев Б. Ел аузынан. – Алматы, 1989
16. Алпысбаев Қ.Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік: докт. дисс... автореф. – Алматы, 2000
17. Аралбаев Қ.Қ. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясы: канд. дисс... автореф. – Алматы, 1992
18. Атымұмов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: «Ғылым», 1975. – 312 бет
19. Ауезова Л.М. Исторические основы эпопеи «Путь Абая». – Алматы, 1969. – 308 стр.
20. Ахметов З.А. Современное развитие и традиции казахской литературы. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 328 стр.

21. Ахметов Қ. Кенесары хан Ұлытау өңірінде. – Астана: «Фолиант», 2002. – 76 бет
22. Ахундов Я.И. Азербайджанский советский исторический роман: автореф. ... д-ра филол. наук.:10.01.02. – Баку, 1982
23. Аязбаева Ұ.Б. ұлт-азаттық көтерілісі туралы тарихи жырлар (Қытайдағы қазақтардың ХІХ ғасырдың екінші және ХХ ғасырдың бірінші жартысында туған тарихи жырлары бойынша): 10.01.09 – фольклортану: Филол. ғыл. канд. дисс. авторефераты. – Алматы, 2007
24. Әбсадықов А.А. ХV-ХVІІІ ғасырлардағы тарихи аңыздар: мотив пен сюжеттер типологиясы, тұтастану мәселелері: 10.01.09- Фольклортану. - Филол. ғыл. докт. ... авторефераты. – Алматы, 2008. – 32 б.
25. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі /Құрастырғандар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 бет
26. Әйтімов М.К. Қазіргі қазақ романы: тарихи шындық және көркемдік шешім (ХХ ғ. 90-жылдары және ХХІ ғ. бас кезі): 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. – Филол.ғыл.докт. ... автореф. - Алматы, 2010. – 32 б.
27. Әл-Фараби Әбунәсір. Мәселелер мәні. Ғылымдардың шығуы туралы // Есім Ғ. Фалсафа тарихы: Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Раритет, 2004. – 50-66 бб.
28. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1989. – 608 бет, суретті
29. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962, 75-б.
30. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазкөркемәдеббас, 1962. – 427б
31. Әуезова Л.М. М.О.Әуезов творчествосындағы Қазақстан тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1978
32. Әшімбаев С. Парасатқа кұштарлық: Әдеби-сын мақалалар, портреттер. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 248 бет
33. Базылова Б.К. Роман М.Мағауина «Аласапыран». Проблемы художественного воплощения исторической действительности и концепции человека автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.02. – Алматы, 1988. – 25 стр.
34. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989
35. Балтымова М.Р. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы: жанр және поэтика мәселелері: филол.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы, 2009. – 164 бет
36. Батырлар жыры /Құрастырған, алғысөзін, түсініктерін жазған О.Нұрмағамбетова. – Алматы, 1986. – 264 б.
37. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва, 1975. – 502 стр.
38. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – Москва: «Художественная литература», 1986
39. Бердібаев Р. Қарымды қаламгер // Ана тілі. – 1993. – 30 қыркүйек
40. Бердібаев Р. Байқалдан Балқанға дейін. Алматы: Қазақстан, 1996. - 256б

41. Бердібай Р. Есенберлин ерлігі // Егемен Қазақстан. – 2005. – 10 шілде
42. Бердібаев Р. Тарихи аңыз шындығы // Жұлдыз. – 1984. – №10. – 190-194 бб.
43. Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. Т.1 /Құрастырған М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 бет, суретті
44. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – Москва, 1980
45. Воробьева Н.Н. Принципы историзма в изображении характера. – Москва: Наука, 1978. – 264 стр.
46. Гуляев Н.А. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1985
47. Ғұмарова М. Бұрын зерттелмеген жырлар // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1960. 1-т. – 1-кіт. – 740б
48. Дадебаев Ж. Традиции М.Ауэзова в современном казахском советском историческом романе: автореф. дис... д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1982
49. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 б.
50. Демежанов Т. Художественная интерпретация образа Кенесары Касымова в казахской литературе: автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1994
51. Добролюбов Н.А. О русском историческом романе // Собрание сочинений: В 9-и т. – Москва: ГИХЛ, 1961. – Т.11. – 530 стр.
52. Донченко Н.Ф. Исторический роман в современной болгарской литературе (60-70-е годы): автореферат дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1983. – 18 стр.
53. Дүйсенов М. «Қаһар» романы жайында // Жұлдыз. – 1969. – №9. – 155-159 бб.
54. Егеубай А. Құлабыз. – Алматы: Жазушы, 2001. – 216 б.
55. ЕлеуKENOVA Г.Ш. Исторический роман и художественная правда // Известия АН КазССР. Серия филологическая. – 1991. - №1
56. ЕлеуKENOVA Г.Ш. Принцип историзма в современной казахской прозе: автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1991. – 25 стр.
57. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. – Астана: «Таным» баспасы, 2003. – 360 бет
58. Есенберлин І. Мұхиттан өткен қайық. Роман. – Алматы: І.Есенберлин атындағы қор, 2001. – 335 б.
59. Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы, 1998. – 581 бет
60. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. – Астана: «KÜL TEGIN» баспасы, 2001. – 358 бет
61. Жапанова М.Е. Конфликт и характер в произведениях Ильяса Есенберлина: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.02. – Астана, 2001. – 23 стр.
62. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Москва, 1979. – 496 стр.

63. Жирмунский В. Народный героический эпос. М. – Л., 1962. ст.37-43
64. Жұмаділов Қ. Тарихи сананың тамыршысы // Халық кеңесі. – 1995. – 10 қаңтар
65. Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 384 бет
66. Знаменская Н.Е. Жанровое своеобразие исторического романа США после 1945 года: автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.05. – Москва, 1984. – 21 стр.
67. Ибраева Ж.Б. Типология и эволюция образа интеллигента в казахстанской прозе второй половины XX века (на материале творчества И.Есенберлина, А.Нурпеисова, И.Щеголихина): автореф. ... канд. филол. наук.:10.01.07. – Астана, 2006. – 25 стр.
68. Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. Алматы, Ғылым, 1998
69. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 б.
70. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 бет
71. Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін... /Құрастырған Қ.Ергөбек. – Алматы, 2004. – 344 бет
72. Клименко Е.И. История и теория литературы в сочинениях В.Скотта // Клименко Е.И. Традиции и новаторство в английской литературе. – Ленинград, 1961
73. Конрад Н. Запад и Восток. – Москва: Наука, 1966. – 340 стр.
74. Кэстль Дж. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапары туралы /Неміс тілінен аударған Ә.Төреханов. – Алматы: «Аударма», 2002. – 144 б.
75. Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
76. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992
77. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.1. «А-Ә» /Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998. – 720 б.
78. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. Т.3. «Г-Ж» /Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2001. – 720 бет
79. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 576 бет. – 238 – 239 бб.
80. Қазақ Совет Энциклопедиясы. Т.2. – Алматы: «Қазақ Совет Энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1968. – 500 бет
81. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. I кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 467 бет
82. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Т.9. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 998 бет

83. Қазақ прозасы: Хрестоматия. Үш томдық / Құрастырған және алғы сөзін жазған Х.Ж.Сүйіншәлиев. 1-том: 564 б.; 2-том: 564 б.; 3-том: 548 б.). – Алматы: Ғылым, 2001.
84. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет /Құрастырған М.Мағауин. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 бет
85. Қалиұлы Ә. Қазақ ауыз әдебиеті /Монография. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1985
86. Қасқабасов С. Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы.// Қазақ фольклорының поэтикасы. Алматы: Ғылым. 2001, 8-63б
87. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы:Білім, 1995. – 288 б.
88. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: «Білім», 1998
89. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Қысқаша очерк. – Алматы: Білім, 2003. – 224 б.
90. Қонаев Д.А. Бір жасы мың болған // Егемен Қазақстан. – 1993. – 29 қыркүйек
91. Қоңқаұлы Ә.Қазақ қиссалары. Үрімжі: Ұлттар баспасы. – 1999. - 8-к
92. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
93. Лукач Г. Роман // Литературная энциклопедия. Т.9. – Москва, 1935
94. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 бет
95. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 бет
96. Майтанов Б.К. Психологический анализ в казахском историко-революционном романе: дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы, 1989;
97. Мақпырұлы С. Қазына. Әдеби мақалалар, зерттеулер. Әдістеме. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 320 бет
98. Мәуленов А.А. Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі: филол. ғыл. канд... дисс. – Алматы, 2002. – 142 бет;
99. Мессер Р. Советская историческая проза. – Ленинград, 1955
100. Мүсірепов Ғ. Туған елге соңғы сөз // Ғабит Мүсіреповтің көркемдік әлемі: халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 260 бет
101. Мұхтарова С.Қ. Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы: филол. ғыл. канд... дисс. – Алматы, 2000. – 127 бет;
102. Мыңжани Н. Қазақ фольклоры және оның қисса-дастан жанры жайында. 158б
103. Народные исторические песни начала XVIII века. – Ленинград: Наука, 1974. – 182 стр.
104. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 272 б.

105. Назарбаев Н.Ә. Жазушы. Тұлға. Азамат // Ана тілі, - 1993. – 30 кыркүйек
106. Нұршайықов Ә. Есенберлин // Егемен Қазақстан. – 2002. – 30 қаңтар
107. Нұрышев Б. Өзендер өрнектеген өлке. – Алматы: «Жалын», 1984. – 248 б.
108. Нургалиев Р. Древо обновления: Традиции и современный литературный процесс /Пер. с каз. Н.Ровенского. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 368 стр.
109. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: «KÜL TEGIN», 2002. – 528 бет
110. Нұрғалиев Р. Соңғы сөз. І.Есенберлин /10 томдық шығармалар жинағы. Т.10. – Алматы, 1988
111. Өтениязов С. Дерек тілекке бағынбайды // Ана тілі. – 2006. – 16-22 ақпан
112. Петров С.М. Исторический роман А.С.Пушкина. – Москва, 1953
113. Проблемы историзма в русской литературе конец XVIII - начала XIX века – Москва: Наука, 1981. – 242 стр.
114. Пірәлиева Г.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері: филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 2004. – 46 бет
115. Пушкин А.С. Пугачевтің тарихы. Ұлы Петрдің арабы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 132 б.
116. Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. – Алматы: Рауан, 1997. – 223 б.
117. Рахимжанов Т.Н. Поэтика современного казахского романа: автореф. ... д-ра филол. наук.:10.01.02. – Алматы, 1993. – 52 стр.
118. Рустемова К.Р. Поэтика прозы Ануара Алимжанова: автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1997
119. Садырбаев С. Фольклор және эстетика.- Алматы: Жазушы, - 1976. - 152б
120. Сәнік З. Бас сардар. Жәнібек батыр туралы аңыздар.// Абылай хан. кіт. Алматы: Жазушы. 1993.- 412б
121. Сейтжанов З. Тарихи эпос. - Алматы: Ғылым, 1994. - 112б
122. Сейітжанұлы З. Тарихи эпос. – Алматы: Ғылым, 1994. – 112 бет
123. Серғазы Л.А. М.Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының тарихилығы: филол. ғыл. канд. дисс.: 10.01.02. – Астана, 2004. – 121 бет
124. Серікқалиұлы З. Дүниетану даналығы. – Алматы: Білім, 1994. – 224 бет
125. Серікқалиев З. Ақ жол: Сын кітабы: мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1990. – 464 б.
126. Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Стыль. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика): филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Алматы, 1997. – 46 бет

127. Сыдықов Т. Қазақтың тарихи жырлары және бүгінгі ғылым // Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 328б
128. Сыздық Р. Сөз күдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 98 бет
129. Сыздықов К. Мұхтартанудың беймәлім беттері. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 224 бет
130. Сулейменов О. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я. – Алма-Ата: Жалын, 1989. – 592 стр.
131. Тарақ Ә. Алаштың айбын-ардағы: Әдеби-тарихи монография. – Алматы: «Қазақстан», 2003. – 240 б.
132. Тебегенов Т.С. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б.
133. Толмачев Б.Я. Исторический роман в современной литературе Средней Азии и Казахстана: автореф. ... д-ра филол. наук: 10.01.02. – Бишкек, 1994. – 49 стр.
134. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика /Учебное пособие. – Москва: Аспект Пресс, 2001. – 334 стр.
135. Тілегенов Б. Тұйық өмірдің құпиясы. Роман-толғау (айтылмай келген шындық). – Алматы, 1992
136. Тілепов Ж. Қазақ поэзиясының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 172 бет
137. Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 бет
138. Тілеубекова Б.Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі (XX ғасырдың 60-80 жж.): 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. – Филол.ғыл.канд... автореф. - Алматы, 2010. – 24 б.
139. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1993. – 224 стр.
140. Төрекұлұлы Н. Қазақтың жүз шешені. – Алматы: «Алтын адам» - «Әлім» шағын кәсіпорны, 1985
141. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырланың типологиясы. - Алматы. Ғылым, 1983.- 160б
142. Уразаева К.Б. Историко-биографический роман в русской и казахской литературах XX в.: Ю.Н.Тынянов и М.О.Ауэзов, сравнительно-типологический анализ: дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.01, 10.01.03. – Москва, 2001;
143. Хамзин М.Х. 60-80-ші жылдардағы қазақ романының стилі мен типологиясы: филол. ғыл. докт. ... автореф.: 10.01.02. – Алматы, 1997. – 56 бет
144. Ілияс Есенберлиннің журнал тілшісіне берген сұхбаты // Жұлдыз. – 1975. – №1. – 209-213 бб.
145. Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. «Атамекен» сериясы. – Алматы: Раритет, 2007. Т. 2. – 376 б.
146. Яндиева М.Д. Становление ингушского романа и советская историческая проза 60-70 годов: автореф. ... канд. филол. наук: 10.01.03. – Москва, 1982. – 22 стр.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫСӨЗ.....	3
I. ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ТАРИХИЛЫҚ ПРОБЛЕМАСЫ.....	5
1.1 Көркем әдебиеттегі тарихилық.....	5
1.2 Қазақ әдебиетіндегі тарихилық кезеңдері.....	13
1.3 Тарихи проза дәстүрі.....	31
II. ТАРИХИ РОМАН ТАБИҒАТЫ.....	42
2.1 Тарихи роман жанры.....	42
2.2 Тарихи және көркемдік шындық.....	52
2.3 Тарихи романдардағы тарихи тұлғалардың көркем бейнесі.....	64
2.4 Тарихи романдардағы ел билеу мәселесі.....	71
2.5 Тарихи шығармалардағы билер бейнесі.....	82
2.6 Тарихи туындылардағы ұлттық сана.....	95
2.7 Тарихи романдардағы отансүйгіштік мәселесі.....	101
ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	114
МАЗМҰНЫ	121

Балтымова Мира Рашидқызы

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТАРИХИ РОМАНДАР

Дәрістер курсы

Таралымы 500 дана
Қалыбы 60x84 1/16. Есепке алынатын баспа табағы 7,63 б.т.

“Отан” ЖҚ баспаханасы
ҚР, Алматы, Рысқұлов к., 2
e-mail: otan88@mail.ru